

T.C.
SAĞLIK BAKANLIĞI
SAĞLIK HİZMETLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Sayı: 1

ANADOLU TIBBİ DERGİSİ

Yıl: 2022 Nisan

E-ISSN: 2822-3373

ISSN: 2822-3292

T.C SAĞLIK BAKANLIĞI
Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Dairesi Başkanlığı Yayını

YAYIN SAHİBİ

T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Adına
Prof. Dr. Ahmet TEKİN
Genel Müdür

ONURSAL EDİTÖR/HONORARY EDITOR

Uzm. Dr. Fahrettin KOCA
T.C. Sağlık Bakanı

EDİTÖR/EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Ahmet TEKİN
Prof. Dr. Hanefi ÖZBEK
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

İSTATİSTİK EDİTÖRÜ/STATISTICS EDITOR

Prof. Dr. Sıddık KESKİN

DİL EDİTÖRÜ/LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Ömer KÜÇÜK

EDİTÖR KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Ulvi ZEYBEK
Prof. Dr. Amina ATHER
Prof. Dr. Annie HEİDERSCHEIT
Prof. Dr. Dong JİNGCHANG
Prof. Dr. Euhenij NAZAROV
Prof. Dr. Fulya İLHAN KALFAOĞLU
Prof. Dr. Hyungwoo KIM
Prof. Dr. Mükerrrem Betül YENER AYGAN
Prof. Dr. Ying WEİ

Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ
Prof. Dr. Anake KIJJOA
Prof. Dr. Derviş YILMAZ
Prof. Dr. Dongheen LEE
Prof. Dr. Fisun ŞENUZUN AYKAR
Prof. Dr. Halil İbrahim UĞRAŞ
Prof. Dr. Komila ALİBEKOVNA
Prof. Dr. Nazım ŞEKEROĞLU
Prof. Dr. Ambrillo SHODIYEV

YAYIN KURULU/PUBLISHING BOARD

Av. Sevil SERİN
Dr. Mehmet Zafer KALAYCI
Dr. Fatma BECANIM
Sema TÜFEKÇİ
Şenay DAĞISTANLI
Hatice MURTAZAOĞLU
Tuba SEMİZ

TEKNİK KURUL/TECHNICAL BOARD

Kenan KAYA
Münevver YALÇIN BÜLBÜL
Cihan SAĞLAM

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU/EDITORIAL MANAGER

Sevcan YILDIRIM

Anadolu Tıbbi Dergisi yılda üç kez yayımlanan uluslararası hakemli akademik bir dergidir.

*

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler yazarlarına aittir.

T.C.
SAĞLIK BAKANLIĞI
Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Dairesi Başkanlığı
Bilkent Yerleşkesi, Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı 6001. Cad. No:9 Çankaya/ANKARA
Tel:+90 (312) 471 77 77
E-Posta: anadolutibbidergisi@saglik.gov.tr
i.anatolianmedicine@saglik.gov.tr
Web: anadolutibbidergisi.saglik.gov.tr

Bakanlık Yayın No:
1230

ISSN:
2822-3292

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet GÖDEKMERDAN
Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Yaser MÜSLÜMANOĐLU
Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ayşegül TAYLAN ÖZKAN
TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Ankara,
Türkiye

Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ
İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cemal ÇEVİK
Ankara Lokman Hekim Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Canfeza SEZGİN
İstanbul Biruni Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Eyüp HORASANLI
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Gökhan Tuna ÖZTÜRK
T.C. Sağlık Bakanlığı Ankara Şehir Hastanesi,
Türkiye

Prof. Dr. Hüsamettin VATANSEV
Konya Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İlkey ERDOĞAN ORHAN
Gazi Üniversitesi Ankara, Türkiye

Prof. Dr. İnci KARA
Konya Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İrem ÇANKAYA
Hacettepe Üniversitesi Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Levent ALTUN
Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mahmut GÜMÜŞ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Salih MOLLAHALİLOĐLU
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Şükrü TORUN
Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Zeynep ÖZER
Antalya Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Emre KORKUT
T.C. Sağlık Bakanlığı, Türkiye

Doç. Dr. H. Volkan ACAR
Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Halil KARA
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Kenan TAŞTAN
Erzurum Atatürk Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Soner AKKURT
Kayseri Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Ali Timuçin ATAYOĐLU
İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Hasan KARAAĞAÇ
Ankara Lokman Hekim Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi İlker SOLMAZ
Ankara Gülhane Sağlık Meslek Yüksekokulu, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Mahmut TOKAÇ
İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğrt. Üyesi Muhammed İKBAL ALP
İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye

Dt. Dr. Asuman MERMERCİ
Ankara İl Sağlık Müdürlüğü Etimesgut Ağız Diş
Sağlığı Merkezi, Türkiye

Uzm. Dr. Gülsema SÖNMEZ AKINCI
Balıkesir Havran Devlet Hastanesi, Türkiye

ANADOLU TIBBİ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. "Anadolu Tıbbi Dergisi" Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Geleneksel Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Dairesi Başkanlığı tarafından yılda üç defa yayımlanan hakemli bir dergidir.
2. Derginin yayın dili Türkçe'dir ve e-dergi formatında yayımlanmaktadır.
3. Dergi geleneksel ve tamamlayıcı tıp konuları kapsamına giren yazıları yayımlayan uluslararası hakemli akademik bir dergidir.
4. Dergide, araştırma makaleleri, derleme makaleleri, bildirimler, olgu sunumları ve editöre mektuplar yayımlanmaktadır.
5. Dergiye gönderilecek araştırma çalışmalarının hakem değerlendirilmesine girebilmesi için mutlaka etik kurulu onayının alınmış olması ve değerlendirmeye alınması için çalışma ile birlikte dergi editörlüğüne sunulması gerekmektedir.
6. Dergi, geleneksel ve tamamlayıcı tıp konularında tüm yazılara açıktır.
7. Dergide, geleneksel ve tamamlayıcı tıp alanında çalışan hekim ve diğer profesyonellerin alana ilişkin bilgi ve becerilerinin artırılması, bilimsel araştırma yaparak literatüre katkı vermelerinin desteklenmesi ve ilgili alanında bilimsel bilgi üretiminin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Dergi "hakemli" bir yayındır. Dergiye gönderilen yazı, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra yazarın kimliğini bilmeyen uzman danışmanlar tarafından değerlendirmeye alınır.
  - Dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından öncelik sırasına konur ve çalışmalar derginin yayın ilkeleri ve yazım kurallarına uygunluğu bakımından değerlendirilir. Bu yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun biçimde hazırlanmayan makaleler değerlendirilmeye alınmaz ve danışman kuruluna gönderilmez.
    - Hakem/Danışman inceleme sürecinin başlatılmasına Editör ve Yayın Kurulu karar verir. Ön değerlendirmeden geçen çalışmalar incelenmek üzere konu ile ilgili en az iki hakeme veya konusuna göre üç hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayına kabul edilir. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, çalışma üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemlerin raporları birbiri ile çelişirse çalışma editör tarafından değerlendirilir. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayınlanmaz.
    - Hakem değerlendirme raporları saklanır. Eğer hakemler tarafından düzeltme isteniyorsa çalışmalar gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarlara geri gönderilir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak editörün verdiği süre içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Bu süre içinde düzeltilmeyen yazıların değerlendirme süreci sona erer. Yazarlar hakemlerin eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler.
    - Yazar (lar)la hakemler arasındaki iletişimi yalnızca editör sağlar. Makale değerlendirme sürecinde yazar ve hakem isimleri gizli tutulur.
    - Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir derginin değerlendirme sürecine alınmamış veya başka bir yerde yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış yazılarda, toplantının adı, yeri ve tarihi mutlaka belirtilmelidir.
    - Editör, esasa yönelik olmayan hatalar, dergi bütünlüğü bakımından gerekli konular vb. durumlarda düzeltmeler yapabilir ve bunlar hakkında yazara bilgi verir.
    - Değerlendirme sürecinde olan ve yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar (lar)a aittir.
    - Dergide yayımlanan yazılar Sağlık Bakanlığı'nın görüşünü yansıtmaz.
    - Sağlık Bakanlığı Anadolu Tıbbi Dergisi, yayımlanmak üzere kabul edilen ve yayımlanan yazıların, başka bir işleme gerek kalmaksızın, bütün yayın haklarına sahip olur.
    - Gönderilen yazıların yayımlanma zorunluluğu yoktur.
    - Bir yazarın derginin aynı sayısında ilk isim olarak bir, iki ve diğer isim sırasında bir olmak üzere en fazla iki eseri yayımlanabilir.

YAZIM KURALLARI

Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, Anadolu Tıbbi Dergisi yazım kurallarına göre hazırlanmalıdır. Başvurular [anadolutibbidergisi.saglik.gov.tr](http://www.anadolutibbidergisi.saglik.gov.tr) adresinden "Çevrimiçi Makale Gönder, Takip Et, Değerlendir" programı aracılığıyla online olarak yapılmaktadır.

1. Yayımlanmak üzere gönderilecek yazılar;
  - a. Bilimsel düzeyi yüksek, orijinal ve kaynak gösterilebilecek özellikte olmalıdır.
  - b. Bilgiler ve kaynaklar son 5 (beş) yıla ait güncel verileri içermelidir.
2. "Telif Hakkı Devir Formu" tüm yazarlarca imzalanarak onaylandıktan sonra dergimizin internet adresine makale ile birlikte gönderilmelidir.
3. Makale başlığı, İngilizce başlık, kısa başlık, yazar ad(ları), yazar(lar)ın çalıştığı kurum(lar) ve birim(ler), yazışma işini üstlenen yazarın açık adresi, telefon numaraları (sabit ve cep), elektronik posta adresi belirtilmelidir.
  - a. Yazının başlığı kısa olmalı ve büyük harfle yazılmalıdır.
  - b. Sayfa başlarına konan kısa başlık 40 karakteri geçmemelidir.
  - c. Çalışma bilimsel bir kuruluş ve/veya fon ile desteklenmişse dipnot veya teşekkür bölümünde mutlaka belirtilmelidir.
  - d. Makale, kongre/sempozyumda sunulmuşsa sunum türü ile birlikte dipnot şeklinde mutlaka belirtilmelidir.
4. Yazılardaki terimler mümkün olduğunca Türkçe ve Latince olmalı, dilimize yerleşmiş kelimelere yer verilmeli ve Türk Dil Kurumu'nun güncel sözlüğü kullanılmalıdır. Yazıların dili açık ve anlaşılır olmalı, imlâ ve yazım hataları olmamasına özen gösterilmelidir.
5. Metin içinde geçen mikroorganizma isimleri ilk kullanıldığında tam ve açık yazılmalı, daha sonraki kullanımlarda kısaltılarak verilmelidir. Mikroorganizmaların orijinal Latince isimleri italik yazılmalıdır: Örneğin; *Pseudomonas aeruginosa*, *P. aeruginosa* gibi. Yazıda sadece cins adı geçen cümlelerde stafilokok, streptokok gibi dilimize yerleşmiş cins adları Türkçe olarak yazılabilir. Antibiyotik isimleri dil bütünlüğü açısından okunduğu gibi yazılmalı; uluslararası standartlara uygun olarak kısaltılmamalıdır.
6. Metin içerisinde bahsedilen birimlerin sembolleri Uluslararası Birimler Sistemi (SI)'ne göre verilmelidir.
7. Yazılar bir zorunluluk olmadıkça "geçmiş zaman edilgen" kip ile yazılmalıdır.
8. Metnin tamamı teknik kurul tarafından hazırlanmış olan makale şablonuna 12 punto Times New Roman karakteri ile tek satır aralıkla ve 2 sütun olarak yazılmalıdır.
9. Yazarlar araştırma ve yayın etiğine uymalıdır. Klinik araştırmalarda, çalışmaya katılanlardan bilgilendirilmiş olur alındığının gereç ve yöntem bölümünde belirtilmesi gerekmektedir. Gönüllü ya da hastalara uygulanacak prosedürlerin özelliği tümiyle anlatıldıktan sonra, kendilerinin bilgilendirilip onaylarının alındığını gösterir bir cümle bulunmalıdır. Yazarlar Helsinki Bildirgesi'nde ana hatları çizilen ilkeleri izlemelidir. Yazarlar, bu tür bir çalışma söz konusu olduğunda, uluslararası alanda kabul edilen kılavuzlara ve yürürlükte olan tüm mevzuatta belirtilen hükümlere uymalıdır.
10. Etik kurulu izni gerektiren tüm araştırmalar için Etik Kurulu Onayı alınmış olmalı, belgelenmelidir; kurul adı, tarih ve sayısı yöntem bölümünde ve ayrıca makalenin son sayfasında belirtilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir.
11. Hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar için de gereken izinler alınmalı, yazıda deneklere ağrı, acı ve rahatsızlık verilmemesi için neler yapıldığı açık bir şekilde belirtilmelidir.
12. Hasta kimliğini tanıttak fotoğraf kullanıldığında, hastanın yazılı onayı gönderilmelidir.
13. **Araştırma yazıları;** Türkçe Özet, İngilizce Özet, Giriş, Gereç ve Yöntem, Bulgular, Tartışma, Teşekkür (varsa) ve Kaynaklar bölümlerinden oluşmalıdır. Bu bölüm başlıkları sola yazılacak şekilde büyük harflerle kalın yazılmalıdır. İngilizce makalelerde de Türkçe başlık, kısa başlık ve özet bulunmalıdır. Dergimizin ve makalenizin olabildiğince fazla atıf alabilmesi için özetler son derece kapsamlı hazırlanmalı; gramer, imlâ ve yazım hataları barındırmamalıdır.
  - a. **Türkçe Özet:** Amaç, Yöntem, Bulgular ve Sonuç, alt başlıklarından oluşmalıdır (yapılandırılmış özet) ve en az 250, en fazla 400 sözcük içermelidir.
  - b. **İngilizce Özet (Abstract):** Türkçe Özet bölümünde belirtilenleri birebir karşılayacak şekilde "Objective, Method, Results, Conclusion" olarak yapılandırılmalıdır.
  - c. **Anahtar Sözcükler:** 3-8 arasında olmalı ve Index Medicus Medical Subject Headings- (MeSH)'de yer alan sözcükler kullanılmalıdır. Türkçe anahtar sözcüklerinizi oluşturmak için <http://www.bilimterimleri.com/> adresini kullanınız.
  - d. **Giriş:** Araştırmanın amacı ve gerekçesi güncel literatür bilgisi ile desteklenerek iki sayfayı aşmayacak şekilde sunulmalıdır.
  - e. **Gereç ve Yöntem:** Araştırmanın gerçekleştirildiği kurum/kuruluş ve tarih belirtilmeli, araştırmada kullanılan araç, gereç ve yöntem sunulmalı; istatistiksel yöntemler açıkça belirtilmelidir.
  - f. **Bulgular:** Sadece araştırmada elde edilen bulgular belirtilmelidir.
  - g. **Tartışma:** Araştırmanın sonunda elde edilen bulgular, diğer araştırmacıların bulgularıyla karşılaştırılmalıdır. Araştırmacı, kendi yorumlarını bu bölümde aktarmalıdır.
  - h. **Teşekkür:** Ana metnin sonunda kaynaklardan hemen önce yer almalıdır. Teşekkür bölümünde çalışmaya destek veren kişi, kurum/kuruluşlar yer almalıdır.

- i. **Kaynaklar:** Yazarlar kaynakların eksiksiz ve doğru yazılmasından sorumludur. Kaynaklar, metnin içinde geçiş sırasına göre numaralandırılmalıdır. Numaralar, parantez içinde cümle sonlarında verilmelidir. Kaynakların yazılımları ile ilgili aşağıda örnekler verilmiştir. Daha detaylı bilgi için "Uniform Requirements for Manuscripts submitted to Biomedical Journals" (J Am Med Assoc 1997; 277: 927-934) (<http://www.nejm.org/>) bakılmalıdır.

- **Sürekli yayın:** Yazar(lar)ın Soyadı Adının baş harf(ler)i (altı veya daha az yazar varsa hepsi yazılmalıdır; yazar sayısı yedi veya daha fazla yalnız ilk altısını yazıp "et al." veya "v ark." eklenmelidir). Makalenin başlığı, Derginin Index Medicus'a uygun kısaltılmış ismi, Yıl; Cilt (Sayı); İlk ve son sayfa numaraları.
  - Standart dergi makalesi için örnek: Demirci M, Ünlü M, Şahin Ü. A case of hydatid lung cyst diagnosed by kinyoun staining of broncho-alveolar fluid. Türkiye Parazitoloj Derg. 2001; 25 (3): 234-5.
  - Yazar verilmemiş makale için örnek: Anonymous. Coffee drinking and cancer of the pancreas (Editorial). Br Med J, 1981; 283:628.
  - Dergi eki için örnek: Frumin AM, Nussbaum J, Esposito M. Functional asplenia: Demonstration of splenic activity by bone marrow scan (Abstract). Blood, 1979; 54 (Suppl 1): 26a.
- **Kitap:** Yazar(lar)ın soyadı adının baş harf(ler)i. Kitabın adı. Kaçınca baskı olduğu. Basım yeri: Basım yılı.
  - Örnek: Eisen HN. Immunology: an Introduction to Molecular and Cellular Principles of the Immune Response. 5th ed. New York: Harper and Row, 1974.
- **Kitap bölümü:** Bölüm yazar(lar)ın soyadı adının başharf(ler)i. Bölüm başlığı. In: Editör(ler)in soyadı adının başharf(ler)i ed/eds. Kitabın adı. Kaçınca baskı olduğu. Basım yeri: Basım yılı: Bölümün ilk ve son sayfa numaraları.
  - Örnek: Weinstein L, Swarts MN. Pathogenic properties of invading microorganisms. In: Sodeman WA Jr, Sodeman WA, eds. Pathologic Physiology: Mechanism of Disease. Philadelphia. WB Saunders, 1974:457-72.
- **Web adresi:** Eğer doğrudan "web" adresi referans olarak kullanılacaksa adres ile birlikte parantez içinde bilgiye ulaşılan tarih de belirtilmelidir. Web erişimli makalelerin referans olarak metin içinde verilmesi gerektiğinde DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmesi şarttır.
- **Kongre bildirisi:** Entrala E, Mascaro C. New structural findings in Cryptosporidium parvum oocysts. Eighth International Congress of Parasitology (ICOPA VIII). October, 10-14, Izmir-Turkey. 1994.
- **Tez:** Bilhan Ö. Labirent savakların hidrolik karakteristüklerinin deneysel olarak incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.
- **GenBank/DNA dizi analizi:** Gen kalıtım numaraları ve DNA dizileri makale içinde kaynak olarak gösterilmelidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için "National Library of Medicine" adresinde "National Center for Biotechnical Information (NCBI)" bölümüne bakınız.
- **Şekil ve Tablolar:** Her tablo veya şekil ayrı bir sayfaya basılmalı, alt ve üst çizgiler ve gerektiğinde ara sütun çizgileri içermelidir. Tablolar, "Tablo 1." şeklinde numaralandırılmalı ve tablo başlığı tablo üst çizgisinin üstüne yazılmalıdır. Açıklayıcı bilgiye başlıkta değil dipnotta yer verilmeli, uygun simgeler (*, +, ++, v.b.) kullanılmalıdır. Fotoğraflar "jpeg" formatında ve en az 300 dpi olmalıdır. Baskı kalitesinin artırılması için gerekli olduğu durumlarda fotoğrafların orijinal halleri talep edilebilir.

Araştırma Makalesi türü yazılar için kaynak sayısı en fazla 40 olmalıdır.

14. **Derleme** türü yazılarda terçihen yazar sayısı ikiden fazla olmamalıdır. Yazar(lar) daha önce bu konuda çalışma ve yayın yapmış olmalı; bu deneyimlerini derleme yazısında tartışmalı ve kaynak olarak göstermelidir. Derlemelerde Türkçe ve İngilizce olarak başlık, özet (en az 250, en fazla 400 sözcük içermelidir) ve anahtar sözcükler bulunmalıdır. Derleme türü yazılar için kaynak sayısı en fazla 60 olmalıdır.
15. **Olgu sunumlarında** metin yedi sayfayı aşmamalıdır. Türkçe ve İngilizce olarak başlık, özet ve anahtar sözcükler ayrıca giriş, olgu ve tartışma bölümleri bulunmalıdır. Olgu sunumu türü yazılar için kaynak sayısı en fazla 20 olmalıdır.
16. **Editöre Mektup:** Daha önce yayımlanmış yazılara eleştiri getirmek, katkıda bulunmak ya da bilim haberi niteliği taşıyacak bilgileri iletilmesi amacıyla yazılan yazılar, Yayın Kurulu'nun inceleme ve değerlendirmesinin ardından yayınlanır. Editöre Mektup bir sayfayı aşmamalı ve kaynak sayısı en fazla 10 olmalıdır.
17. **Teknik Rapor** türü yazılar ilgili alanda önemli katkısı olabilecek bilgileri içermelidir. Teknik raporlarda Türkçe ve İngilizce başlık, tek paragraf olacak şekilde Türkçe ve İngilizce özet, Türkçe ve İngilizce olmak üzere anahtar kelimeler yer almalıdır. Kaynak sayısı en fazla 10 olmalıdır.
18. Bu kurallara uygun olmayan metinler kabul edilmez.
19. Yazarlar teslim ettikleri yazının bir kopyasını saklamalıdır.

ÖNSÖZ

Merhaba Sevgili Okurlarımız,

Öncelikle 'Anadolu Tıbbı' dergimizin ilk sayısını siz değerli okuyucularımıza sunmaktan sevinç duyduğumu ifade etmek isterim.

Bildiğiniz üzere modern tıbbın oluşmasında Anadolu coğrafyası büyük rol oynamıştır. Anadolu toprakları Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü görevi görmüş, önemli ticari merkezlere ev sahipliği yapmıştır. Bu ticari merkezler de tıp üzerine fikir alışverişleri yapılmış, ilaçlar üretilmiş, hastalara ilaç dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Anadolu toprakları tıp tarihi açısından kadim bilgilerin taşındığı çok eski bir tıp merkezi olmuştur.

Ticari merkezler yolcuların sık kullandığı İpek Yolu ve Baharat Yolu güzergahı üzerinde olması sebebiyle tarih boyunca pek çok sağlık yatırımı bu topraklara yapılmıştır. Bu ticaret merkezlerinin her birinde çok önemli Darüşşifahaneler bulunmakta olup, şifahanelerde hem tıp eğitimi verilmiş, hemde hastalara bakılarak Anadolu tıbbının gelişmesine katkı sağlanmıştır. Bursa'da Yıldırım Şifahanesi, Edirne'de II. Bayezid Darüşşifahanesi, Kayseri'de Gevher Nesibe, Sivas'da Divriği Şifahanesi en önemli örnekler arasındadır.

Anadolu insanı her medeniyette üst üste yerleştirilen tuğlalar gibi dönemin en gelişmiş tıp birikimine sahip olmuştur. Tıp tarihinin en önemli isimlerinden olan Hipokrat, Galen, Dioskorides, Sabuncuoğlu Şerefeddin Anadolu toprakları üzerinde yaşamıştır. Orta Asya'dan Anadolu'ya Büyük Türk hekimlerinden İbn-i Sina'nın öğretilerinden de esinlenerek birçok bilgi ve hatta birçok endemik tıbbi aromatik bitki Anadolu'nun her bir köşesine yayılmıştır.

Dergimizin bu sayısında Türkiye'de önemli çalışmalara imza atmış hocalarımızın rehberliğinde Anadolu tıp tarihini tüm detayları ile göreceğiz.

Yayın hayatına yeni başlayan 'Anadolu Tıbbı' dergimizin editörlerine, desteklerini esirgemeyen çok kıymetli yazarlarımıza, çalışmalarımızı değerlendiren hakemlerimize, kuruluş aşamasında çalışan yayın kurulu ve teknik kurulumuza teşekkür eder; dergimizin yayın sürecinde çalışan arkadaşlarıma başarılar dilerim.

Prof. Dr. Ahmet TEKİN
T.C. Sağlık Bakanlığı
Sağlık Hizmetleri Genel Müdürü

İÇİNDEKİLER

Derleme	Sayfa
1. ANADOLU TIBBİ NEDİR NEDEN ÖNEMLİDİR? Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ	1-10
2. HAYAT AĞACI Dr. Belkıs YAŞA	11-18
3. ORTA ASYA TÜRK TIBBININ ANADOLUYA BIRAKTIĞI MİRAS Doç. Dr. H. Volkan ACAR	19-32
4. HİTİT DÖNEMİ ANADOLUSUNDA TIBBİ FAALİYETLER Doç. Dr. Gaye ŞAHİNBAŞ ERGİNÖZ	33-44
5. HİPOKRAT'IN TIP TARİHİNDEKİ YERİ VE BAZI SONUÇLAR Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN ERDEMİR	45-58
6. BERGAMALI GALENUS'UN TIBBİ SİSTEMİNE KISA BİR BAKIŞ Prof. Dr. Ahmet ACIDUMAN	59-66
7. PEDANIUS DIOSCORİDES (M.S. 1. YY): ANADOLULU HEKİM, HERBALİST VE MATERIA MEDICA YAZARI Dr. Öğrt. Üyesi Rifat Vedat YILDIRIM	67-72
8. ANADOLU TIBBİNDE MÜZİKLE TEDAVİ Prof. Dr. Hanefi ÖZBEK	73-76
9. İBNİ SİNA'NIN KISA HAYAT HİKAYESİ VE HIFZI SİHHAT (SAĞLIĞI KORUMAK) Prof. Dr. Ayten ALTINTAŞ	77-92
10. OSMANLI TIBBİNDE DERİ HASTALIKLARI TERMİNOLOJİSİ Dr. Öğrt. Üyesi Mahmut TOKAÇ-Serra AĞIRMAN	93-104
11. BİR ANADOLU EFSANESİ AMASYALI SABUNCUOĞLU Prof. Dr. İltar UZEL	105-122
12. TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA TIP Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL	123-128
13. ANADOLU'NUN ŞİFALI DEĞERLERİ Prof. Dr. İbrahim Adnan SARAÇOĞLU	129-132

Ratip Tahir Burak 'ın tablosunun tam hali Sağlık Bakanlığı makam odasında bulunmaktadır.

ANADOLU TIBBİ NEDİR-NEDEN ÖNEMLİDİR?

Ayten ALTINTAŞ¹

ÖZET

Bu makalede Anadolu topraklarındaki tıp, tarihsel açıdan incelenmiştir. Elimizdeki bilgiler ışığında incelendiğinde Anadolu her dönem tıp konusunda önemli olmuştur. Anadolu'da büyük bir medeniyet kuran Hititlerin kil tabletleri incelendiğinde tedavide kullanılan birçok bitkiyi bildikleri, kullandıkları ve ticaretini yaptıklarını gördük. Tıbbın babası Kos adalı Hipokrat, Bergamalı Galen ve Adanalı Dioskorides zamanlarının üç büyük tıp otoriteleri idi. Üçü de yazdıkları kitaplar ile binlerce yıl hem Anadolu topraklarında hem de İslam ve Batı tıbbında çok önemli roller yüklenmişlerdi. Anadolu Selçukluları bu topraklara geldiklerinde hem Orta Asya tıbbının birikimi hem de İslam tıbbının özü ile tıbbi uyguladılar, halkına yardım ettiler. Birçok hekim yetiştirdiler, darüşşifalar açtılar, ilaç olarak kullanılan bitkilerin ticaretini yaptılar. Osmanlı Devleti'nde tüm bu birikimler ile gelişmiş bir tıp buluyoruz. Tıp kitapları, hastaneleri, hekimlerin eğitim ve hekimlik ahlakı ile zamanındaki devletlerden önde idi. Sonuçta Anadolu toprakları tıp konusunda da dolu dolu bir tarihe sahip olup, çağdaş tıbbı da çok iyi uygulayan ve bu konuda ileriye bakan bir ekol oluşturmuşlardı.

Anahtar Kelimeler; Anadolu tıbbı, Hitit Tıbbı, Anadolu Selçukluları tıbbı, Osmanlı tıbbı, Darüşşifalar

¹Prof. Dr., Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0003-0531-0035

e-mail: aytenaltintas@medipol.edu.tr

Geliş Tarihi: 10/09/2021

Kabul Tarihi: 15/12/2021

GİRİŞ

Anadolu toprakları tarihin en eski dönemlerinden beri büyük medeniyetlerin hüküm sürdüğü topraklar olup bu topraklardaki tıp uygulamaları da insanlığın tıp potasına çok şey katmıştır.

Hititler dönemlerinden beri yazılı tıp metinleri gelişmiş bir topluluğu bildiriyor. Tıba büyük ivmeler kazandıran Hipokrat, Galen, Dioskorides Anadolu'da yaşadılar. Egenin her yerleşim yerinde şifa dağıtan Asklepyonlar inşa edildi. Ticari güzergâh üzerinde olan bu topraklara Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin tıbbı da katıldı.

Orta Asya'dan akın akın Anadolu'ya gelen Türkler kendi gelişmiş tedavi şekillerini ve hekimlerini de getirdi.

İslam Medeniyetinin bilimi tekrardan canlandırması ve tıbbi yeniden inşa etmesi ile bu bilgiler Büyük Selçuklulara onun bir kolu olan Anadolu Selçuklularına geçmişti. İslam Dünyasının büyük tıp alimleri Anadolu topraklarının da alimleri idi. Selçuklular döneminde de tıp önemini korudu, ilaç olarak kullanılan bitkileri topladılar, yetiştirdiler ve ilaç haline getirdiklerini sattular. Her büyük yerleşim merkezine görkemli darüşşifalar eklediler.

Osmanlı Devleti bu bilgileri aldı ve kendi kullanımına uygun olacak hale getirdi. Anadolu toprakları artık Osmanlı Devleti idaresinde idi. Fakat tarihçilerin söylediği gibi; "Aynı toprak aynı halk yalnız sultanlar değişti". Selçuklulardan kalan sağlık abidelerini kullandılar, yenileri yaptırıldı, aynı geleneklerle tıp eğitimleri yapıldı. Çok önemli hekimler yetişti. Tıp kitapları yazıldı. Hekim, tabip, cerrah, kehhâl, fıtıkçı, sınıkçı, aktar, edviye hazırlayanlar gibi pek çok sağlıklı usta-çırak usulü ile öğrendi ve hizmet etti parasız hizmet verilen darüşşifaları, saray, ordu ve sivil organizasyonlarda sağlık hizmetini vardı. Osmanlı dönemindeki tıp eğitimi yenilendi, çağdaş tıba geçildi, tıp okulları, fakülteler açıldı sağlık alanındaki başarıları bugüne geldi.

Anadolu tıbbı bu topraklarda çok uzun bir süre çok önemli bir yer almış, çevresindeki toprakları etkilemiş ve sürekliliğini korumuştur.

HİTİTLER

Anadolu'da M.Ö. 12.000 yıl öncesinden itibaren büyük yerleşim yerlerinin varlığını biliyoruz. Göbeklitepe ve onun gibi birçokları her geçen gün ortaya

çıkmakta ve Anadolu tarihi değerine yeni bilgiler eklemektedir.

Anadolu tıbbi dediğimizde yazılı kaynakların bizi aydınlattığı Hititler ile başlayacağız. Aslında tarih araştırmaları MÖ. 2000'lerden sonra Aral Gölü'nün batısından İran yaylalarını aştıktan sonra Tuz Gölü civarına kadar ilerlemiş olan Türk kavmi Guti, Gutu, Qutu'ların varlığını göstermişlerdi. Lansberger'de bunların bir Türk kavmi olduğunu ortaya koymuş, E. Rossi'de Gut, Guz, Uzi'nin Oğuz Türkleri olduğunu bildirmiştir.

Anadolu tıbbi konusunda Hititlerle başlasak da Hititlerden önce Hatti'lerin aynı topraklarda hüküm sürdüğü, inanç ve tıp açısından aynı geleneklere sahip olduğu bildiriliyor.

Milattan Önce 1500 yıllarında Orta Anadolu'ya yerleşen Hititler Anadolu'da güçlü bir krallık olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Askeri, teknolojik, ekonomik ve kültürel bir süper güç olarak tüm Anadolu'yu etkilemişlerdi. Akdeniz ticaretini kontrol etmişler, Babil'e kadar inmişler, Suriye'nin yarısını egemenliği altına almışlardı. Görkemli kentler kurmuşlar, yazılı bir dil, etkin bir bürokrasi, yasalara bağlı bir sosyal düzen geliştirmişler, maden işlemede, sanatta, silah teknolojisinde ilerlemişler, güçlü ordulara sahip olmuşlar. 450 sene bu şekilde hüküm sürmüşlerdi (1).

Hitit tıbbını bize bıraktıkları kil tabletlerden öğrenebiliyoruz. Bu uygarlığın başkenti Hattuşaş'ta (Boğazköy) bulunan kil tabletlerin Mezopotamya tabletleriyle aynı nitelikte ve çok değerli olduğu kanısına varılmıştır. Ayrıca Kayseri Kültepe'de bulunan kil tabletlerde de tıba ait pek çok bilgi vardır.

Bu tabletlerde ilaç olarak kullanılan pek çok tıbbi bitki yer alıyordu. Adamotu, üzüm, zeytin, defne, arpa, badem, banotu, buğday, dişotu, hardal, haşhaş, kayısı, köknar, mazı, mersin, meyankökü, safran, sarımsak, sedir, selvi, alıç gibi birçok tıbbi bitkiyi tanıdıkları ve ilaç olarak kullandıklarını öğreniyoruz.

Ayrıca elimizdeki bilgilere göre Hititler döneminden beri Anadolu'da; Afyon, balmumu, kitre, mazı, meyankökü, günlük, sıgala, palamut kadehi ve salep tabiattan toplanıp kullanılıyordu.

Bugün kullandığımız "haşhaş" kelimesi Hitit tabletlerinde kayıtlı "Haşşika" dan geldiği gösterilmiştir. Tabiattan topladıklarının yanı sıra birçok tıbbi bitkinin tarımını yapmışlardı. Hititler ve Anadolu'da yerleşen diğer devletler safran, susam, haşhaş, soğan, sarımsak, kayısı, defne, köknar, meyankökü bitkilerinin ticaretini yapıyor ve dış ülkelere satıyorlardı.

Buradaki tıbbi bitkilerin önemli etken maddelere sahip ilaç maddeleri olduğunu bugün değerlendirebiliyoruz. Rezene ve nane karın ağrısına, zerdeçal karaciğere iyi geldiği biliniyordu.

Anadolu'nun zengin bitki örtüsünden ve bunların ilaç olarak kullanılmasını Herodot da yazmıştır. "Fırat ile Dicle nehirleri boyunca verimli tarlalarda güzel kokulu bitkiler (kekik, fesleğen, kişniş, kimyon vb.) yetiştiriyorlar, adamotu, banotu, çöpleme, eğir kökü, haşhaş, hardal, kekik, kitre, meşe mazısı, nane, nar kabuğu, rezene, safran, terementi çok kullanılır" diye belirtir (2,3).

Üç Büyükler; Hipokrat, Galen, Dioskorides

Tıp tarihini binlerce yıl etkilemiş olan üç büyük hekim de Anadolu'da yetişmişti. Hipokrat, Galen ve Dioskorides de dünya tıbbına çok büyük katkısı olmuş efsane hekimlerdir. Anadolu'nun yetiştirdiği bu büyük insanlar hem yaşadıkları dönemde hem de uzun asırlarca tıbbi etkilemiş ve onun gelişmesine çok katkıları olmuştu.

Hipokrat Öncesi Anadolu'daki Yunan Tıbbi

Anadolu'da özellikle Ege yarımadasında Antik Yunan döneminde sağlık açısından çok önemli olan Aeskulapyonlar (Sağlık mabetleri) açılmıştı. Bu sağlık mabetleri sağlık tanrısı Aeskülap adına kurulan hastanelerdi ve çevresinde yaşayan pek çok hastaya hizmet veriyordu.

Bütün Antik medeniyetlerde olduğu gibi Antik Yunan Medeniyeti'nde de çok tanrılı inanç vardı. İnanılan tanrı ve tanrıçalardan bazıları da tıp tanrıları idi. Tanrılar tanrısı Zeus'un oğlu Apollon'un çocuğu olan Aeskülap Sağlık Tanrısı olarak kabul edilir, sağlık mabetleri onun adına kurulurdu. Efes ve Bergama gibi pek çok merkezde bugün de kalıntılarını göreceğimiz pek çok Aeskulapyon sağlık alanında hizmet ediyordu. Buralarda uygulanan tedaviler Anadolu tıbbını etkilemiş ve bilgiler sürekliliğini korumuştur.

Hipokrat (MÖ 460-MÖ 377)

Yunanlı hekim Ege adalarından Bodrum'un karşısındaki Cos adası (İstanköy) de yaşamıştır. Hayatı bu adada geçmişti. Hayatı hakkında pek az şey biliyoruz. İyi bir hekim olduğu ve tıp öğrencilerini özenle yetiştirildiği biliniyor. O dönemde yazılan eserlerden bir iki tanesinde zikredilmese mitolojik bir hekim olduğu düşünülecekti. Çağdaşı Platon, Hipokrat'ı eserlerinde birkaç yerde zikretmiş, Aristo Politika adlı

eserinde "Büyük Hekim" olarak anmıştı. Aristo'nun öğrencilerinden Menon Tıp Tarihi kitabında Hipokrat'ın hastalıkların nedeni hakkındaki görüşünü yazmıştı. Hipokrat'ın yazdığı eserlerin çoğunun ondan sonraki dönemlerde onun ekolünden gelenler tarafından yazılmıştır.

Hipokrat'ın önemi onun eserlerinin 1500 yıl gibi uzun bir dönem tıbbi etkilemesinden gelmektedir. Hipokrat ve ekolünün eserleri yüzyıllarca hekimlerin kullandıkları esas kaynak olmuştur. Hipokrat'ın bu güne kadar gelen eserleri 60 tanedir. Bu eserler; Anatomi, hekimlik uygulamaları, kadın ve çocuk hastalıkları, sara, salgın hastalıklar, hastalıkların gelişmesi, ilaç ve diyetle tedavi cerrahi ve tıp ahlakı konularında idi. En önemlileri "Havalar, sular, beldeler", "Aforizma (Hekimlere öğütler)", "Salgınlar Kitabı", "Kırık çıkıklar", "Hipokrat Andı" dır.

Hipokrat zamanın tıbbını tümüyle özümleyen ve en iyi biçimde uygulayan bir hekimdi. Teşhiste hastayı gözlemenin önemini göstermiş olup klinik hekimliği ön plana çıkarmıştı. Hastalıkların sebebinin, kötü ruhlar, tanrılar, günahlar olmayıp, vücudun içindeki bir değişikliğin neticesi olduğunu vurguluyordu. Hastalığa tabii nedenlerin sebep olduğunu savunduğu için en önemli hastalık sebebinin de dış etkenler olarak görüyordu. Hava, soğuk, güneş, rüzgâr hastalık nedeni olduğu gibi yiyecekler, içecekler ve beslenmenin de hastalık nedeni olabilirdi.

Hipokrat'ın klinik tıbbın kurucusu olmasındaki en önemli neden hastalığın vücuttaki bir değişimden kaynaklandığını felsefi bir teori ile anlatması ve yazmasıdır. Hastalık nedenini Sıvılar Teorisi (Ursular teorisi, Humoral teori, Hıltlar nazariyesi) dediğimiz bu görüş, daha sonraki hekimler tarafından da kabul edilmiş ve geliştirilmiştir.

Hipokrat tıbbında esas "önce zarar verme" idi. Tabiatın iyileştirici kuvvetinden faydalanırlardı. Hastaya perhiz yaptırılır, tedavi edecek yulaf çorbası, sirke ve ballı su ile tedaviye başlarılardı. İklim değiştirme, sıcak ve soğuk banyolar, kusturucular, müshiller ve kan alma ilk uygulamalardı. Hasta iyileşmezse ilaçlar verilir, sert tesirli ilaçları kullanmaktan sakınırlardı. Polifarmasiden (çok madde ile hazırlanan ilaç) kaçınırlar çok mecbur olmadıkça kullanmazlardı, gerektiğinde cerrahiye başvuruurlardı.

Hipokrat'ın ardılları tarafından yazılan ve onun bilgilerini bize bildiren çok önemli kitap olan "Corpus Hippocraticum" da 400'den fazla tıbbi bitki yer alıyor. Bu bitkilerin çoğu Ege bölgemizde doğal olarak yetişen bitkilerdir; Kekik, fesleğen, kişniş,

kimyon, adamotu, banotu, çöpleme, haşhaş, hardal, kekik, kitre, meşe mazısı, nane, nar kabuğu, rezene, safran, terementiyi ilaç olarak kullanılıyor ve gerekirse tarımını yapıyorlardı. Ayrıca rezene ve naneyi yetiştirip kullandıklarını da biliyoruz. Hipokrat çok sevdiği arpa ve adaçayının yetiştirilmesini tavsiye eder (4,5,6).

Galen (Galenos, Calinos) MS.129- 199

Anadolu'nun Ege bölgesindeki önemli bir yerleşim yeri olan Bergamalı olan Galen; tıp bilgisinin her dalına katkı sağlamış, tedavide çoklu ilaç reçetelerini kullanmış, deneysel fizyolojinin kurucusu olup yazdığı tıp kitaplarıyla yüzlerce yıl tıbbın vazgeçilmez otoritesi olmuştur.

Galen babasının isteği üzerine Bergama'da tıp eğitimi yapmış, birçok hekimden ders almış oradaki Aeskulapyonda pratik eğitim aldıktan sonra İzmir, Korintos ve İskenderiy'e gidip çağının en önemli hekimleriyle çalışarak bilgisini ilerletmişti.

Galen M.S 157'de 28 yaşında Bergama'ya döndü, gladyatörlerin başhekimisi oldu, buradaki karşılaşmalar sırasında yaralananların tedavisini yaparken anatomi ve fizyoloji bilgisini geliştirdi. Yaraların tedavisi için en etkili yöntemleri araştırdı.

32 yaşında Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'ya çağrıldı, Marcus Aurelius'un sarayına hekim oldu. Bu görevi sırasında Afrika'dan gelen maymunlar üzerinde denemeler yaptı ve eserlerini yazdı. Bu eserler kadim tıbbın baş yapıtları olmuş 1500 yıl tıp eğitimlerinde kullanılmıştır.

Galen'in Tıbbı Katkısı

Anatomi çalışmaları çok önemlidir. Hastalardaki gözlemlerine Roma'da maymunlar üzerine yaptığı incelemeleri katmış ve Hipokrat'ın anatomisine birçok ilaveler yapmıştı. Kas ve kemiklerin ayrıntılarını incelemiş, kafa sinirlerinin yedi çiftini, kalp kapakçıklarını tanımlamıştı. Maymunlar üzerinde yaptığı fizyoloji deneyleri de önemlidir. Kasların çalışmasını denetleme mekanizmasını inceleyebilmek için omuriliğe kesi yapmış, duyu ve motor sinirler arasındaki farkı göstermiş, idrarın idrar kesesinde değil de böbreklerde oluştuğunu ispat etmişti. Hipokrat'ın koyduğu dört sıvı teorisini kabul ederek geliştirdi. Sağlığın kan, kara safra, sarı safra ve balgamdan ibaret dört sıvının dengesine bağlı olduğu, ayrıca Pneuma denen ve kanda bulunan çok hafif bir buharın vücuttaki birçok olayda sorumlu olduğunu öne sürmüştü.

Atardamarlarda hava değil kan taşındığını deneysel olarak ispat etmiş, böylece 400 yıllık yanlış bir kabulu düzeltmişti.

Galen'in tıbbı en önemli katkılarından biri de "Kan dağılım teorisi"dir. Tıpta W.Harvey'e kadar 1600 etkili olmuştur. Teori özetle şöyledir: Kan yapılan merkez karaciğerdir. Ağız yoluyla alınan gıdalar midede vücuda yararlı doğal ruha dönüşür ve karaciğere gider. Karaciğer toplardamarların başlangıç noktasıdır, kan buradan damarlar yoluyla periferiye dağılır. Bu dağılım Gel-Git (Med-Cezir) olayı gibidir, yükselir, dağılır ve çekilirler. Kalan kan kalbe gider, kalpte sağ karıncık ile sol karıncık arasında bölmede küçük delikçikler vardır ve buradan geçer. Kan periferde yok edilir ve karaciğerde devamlı yeni yapılır.

Galen tedavide polifarmasi (birçok ilacın bir araya getirilmesi ile hazırlanan ilaç) kullanırdı. Çok ilaç kullanarak hızlı etkili olmak isterdi. Onun hazırladığı ilaç reçeteleri çok uzun yıllar uygulanmıştır. Tıbbı hızlı tedaviyi sokan bu birçok ilacın bir arada kullanılması yani Galen usulü ilaçlar tıpta yüzlerce yıl etkili olmuştur (7-9).

Dioskorides; Anazarbalı Pedanius Dioscorides (MS. 40-90)

Pedanius Dioskorides M.S. 1.yüzyılda Anadolu'da Adana/Kozan civarında bir yerleşim yeri olan Anazarba'da yaşamış Romalı bir hekimdir.

Dioskorides'in eseri *De Materia Medica* da antik çağın en önemli farmakope yani ilaçlar bilgisi kitapları arasında kabul edilmektedir. Kendisinden önce bu konuda yazılmış kitaplar bulunsa da kalıcı olduğu, pek çok dile çevrildiği ve tıbbın bunun üzerinden geliştiği dikkate alınır ise önemi daha da belirginleşir.

Kendisinin Roma ordusunda askerlik yaptığı biliniyorsa da aslında hayatı boyunca tıbbi bitkiler yani o devrin ilaçları konusunda araştırma yapan bir hekim olduğu kesindir. İslam tarihçilerinden İbn Cülcül "Tabakatül Etıbbı Vel Hükema" adlı kitabında Dioskorides'i "Allah tarafından kendisine bitkiler konusunda konuşması ilham olunan kişi" diye övmekte ve diyar diyar gezerek topladığı bilgileri ve yaptığı çizimlerin ne kadar faydalı olduğunu anlatmaktadır. Hekim İbn Ebu Useybia'da "uyunul enba fı tabakatül etıbbı" kitabında adının toplum dışında kalan, münzevi anlamında olduğu, bitkileri araştırarak çizimler yaparak çok yer dolaştığı sürekli dışarda olup insanlardan sakındığı bilgisini vermektedir. Tüm bil-

giler kendisinin asker gibi değil bir bilim adamı olarak yaşadığını göstermektedir.

Dioskorides'in *Materia Medica*'sı Grekçe olup İslam Medeniyeti döneminde arapçaya birçok çevirisi yapılmıştır. 16. yüzyılda P.A. Matthioli tarafından İtalyancaya çevrilmiş, 1655 yılında John Goodyer İngilizceye çevirmiş, daha sonra da R. Gunther tarafından tekrar düzeltilerek İngilizceye çevrilmiştir. Dioscorides tarafından yazılan *De Materia Medica*, XVI. yüzyıla kadar dünyada '*İncil Tıbbi*' olarak kullanılmıştır.

Materia Medica beş kitaptan oluşmaktadır. 1. kitapta aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar ve onlardan elde edilen usareler, reçineler ve meyveler, 2. kitapta hayvanlardan elde edilen droglar, hububat ve sebzeler; 3. ve 4. kitaplarda kökler ve çeşitli köklerin usareleri, yapraklar ve tohumlar; 5. kitapta ise üzümler, şaraplar ve mineraller yer alır.

Kitabında ilaç olarak kullanılan tüm materyali, botanik şekillerini tanıtır, yaprakların, köklerin ve çiçeklerinin morfolojik özelliklerini belirtilmiş dozlar hakkında bilgi verilmiştir. Buradaki bitkiler sadece Anadolu değil, Mısır, Arabistan, İran, Galya,

Afrika ve Kafkasya gibi pek çok yerde görülen bitkilerdir. Kitapta 540 ilaç hakkında bilgi verilir. En çok; Isırgan, ökseotu, sarımsak, kadıntuzluğu, sedir, atkuyruğu, incir, kantaron, defne, keten, karabaşotu, mersin çörek otu, karaçalı, çınar, adaçayı, susam gibi bitkileri biliyor ve ilaç olarak kullanıyordu.

Materia Medica uzun zaman boyunca kendinden sonraki ilaçlar bilgisi kitaplarının kaynağı ve başvuru kitabı haline gelmiştir (10).

ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ

Anadolu tıbbına çok katkı sağlayan bir diğer medeniyet Anadolu Selçuklularıdır. Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklularının bir kolu olarak düşünülse de Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşen Türklerin medeniyetidir. Malazgirt zaferinden sonra büyük bir Türk nüfusu akın akın Anadolu'ya gelmiş ve XIII. yüzyılın sonuna doğru dünya Türk nüfusunun en az üçte biri Anadolu'ya göçmüştü. Anadolu kısa zamanda Türk vatani olmuştur. O kadar ki, bu dönemde Avrupa dahi Anadolu'ya Türkiye demeye başlamıştı.

Anadolu Selçuklularının Orta Asya'dan getirdikleri büyük tıp geleneğine İslam Döneminin gelişmiş

tıbbı da katılmış bu birikim Anadolu Türk tıbbını oluşturmuştur.

Anadolu Selçukluları kısa zamanda Anadolu'nun ticaretine hâkim olmuşlar, baharat, ipek, kürk ticaretinin bu topraklarda emniyetle devam etmesini sağlamışlardı. Özellikle ticaretin Selçuklu Sultanları tarafından emniyet altına alınması ticareti arttırmış, devlet bu tüccardan alınan vergilerle zenginleşmişti.

Anadolu Selçuklu idarecileri bu kazanılan parayı bayındırlık işlerinde, câmi, medrese, imâret, zaviye, köprü, han, hamam ve hastanelerin yapımında kullanmış, halkın sosyal seviyesi yükselmiştir. Yollar, kervansaraylar ve sağlık için darüşşifalar yaptırmışlardı. İbn Batuta Anadolu Selçukluları dönemi için kitabında "*Bereket Şam'da, şefkat Anadolu'da*" diyerek durumu özetliyordu.

Bu dönemde Anadolu, üstün ekonomik ve kültürel gelişme göstermiş, Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirler önemli merkezler haline gelmiştir. Billhassa II. Kılıç Aslan ve Alaeddin Keykubat zamanında Türk-İslâm dünyasından davet edilen ilim ve sanat adamları, Anadolu'ya gelmişler bilim ve sanatın ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Tıp, felsefe, astronomi gibi bilimler devlet adamlarının teşvikiyle gelişmiş ve bu konularda birçok eserler yazılmıştı.

Ahilik teşkilatı tüm esnaf ve bilim adamlarının manevi eğitiminde önemli rol oynuyordu.

Hekimlerin tedavide kullandıkları ilaçlar şehirlerde attâr dükkânlarında hazırlanır ve satılırdı. Tıp kitaplarındaki formüllere göre hazırlanan bu ilaçların ham maddelerinin bir kısmı Anadolu florasında yetişen bitkiler idi. Diğerleri ise İpek ve Baharat yolu ile Hindistan'dan ve İslâm ülkelerinden temin edilirdi. Darüşşifâ ve kervansarayların içinde de kendi ölçülerinde eczaneleri vardı.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde tıbbi olarak kullanılan birçok bitkiyi tanıyorlardı. Selçuklu hekimlerinin hastalarına tavsiye ettikleri birçok bitki Anadolu'da yetişiyordu. Eğir, tarhun, kişniş, kekik gibi önemli bitkileri Orta Asya'dan itibaren tanıyorlardı. Anadolu Selçuklular döneminde Darüşşifalarda hazırlanan ilaçların içindeki bitkileri o civarlardan toplanıyordu. Buna güzel bir örnek bulduğumuz bir belgedeki ilaç talebiydi. Bu talepte 1300 yıllarında Anadolu'dan İran'a gönderilen ilaçlar vardı. Bu ilaçların yapımında kullanılan tıbbi bitkiler; Tokat acı pelini, adi pelin, Antakya süseni, damla sakızı, Kıbrıs ladeni, pamukluk otu, karabaş otu, yarakan çiçeği, kundus (aksırık otu), ravent idi (12,13,14,15).

Darüşşifalar

Anadolu'da Selçuklulardan itibaren darüşşifalar olarak adlandırdığımız önemli sağlık merkezleri kurulmuştur. Bu şekilde ilk hastanenin 707 yılında Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından inşa ettirildiğini, Selçuklular zamanında Nişabur'da, Bağdat'ta, Şam'da Harran ve Mardin'de büyük çaptaki darüşşifalarla devam ettiğini biliyoruz. Bu gelenek Anadolu Selçuklularında da devam ettirilmiştir. Sağlık konusunda çok önemli bir yeri olan bu müesseseler çok uzun süreler halka hizmet etmiştir.

Selçuklular zamanında Anadolu'nun ticaret merkezlerindeki her şehirde külliye ve darüşşifalar yapılmıştı. Bunlardan bildiklerimiz şunlardır;

- Mardin, Necmeddin İlgazi Mâristanı(1108-1122 arası)
- Kayseri, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Mâristanı (1206)
- Sivas, İzzeddin Keykâvus Darüşşifası (1217)
- Divriği, Turan Melek Darüşşifası (1228)
- Konya ve Aksaray Darüşşifaları
- Çankırı, Cemaleddin Ferruh Darüşşifası (1235) Kastamonu, Ali bin Süleyman Darüşşifası (1272)
- Tokat, Muinüddin Süleyman Darüşşifası (1255-1275 arası)
- Amasya Darüşşifası (1220-1237 arası).
- Osmanlılarda bu geleneğe devam etmişler, halen ayakta olan darüşşifaları kullanmışlar ayrıca yenilerini inşa ettirmişlerdi. Bugünkü sınırlarımız içinde olanlar şunlardır;
  - Bursa, Yıldırım Darüşşifası (1400)
  - İstanbul Fatih Darüşşifası (1470)
  - Edirne II. Bayezid darüşşifası (1484-88)
  - Manisa Hazfa Sultan Darüşşifası (1539) İstanbul, Haseki Sultan Darüşşifası (1550)
  - İstanbul, Süleymaniye Darüşşifası (1553-59)
  - İstanbul, Atik Valide darüşşifası (1582)
  - İstanbul, Sultan Ahmed Darüşşifası (1609-1617)

Darüşşifalar Kimler için Yaptırılır?

Darüşşifalar kimsesiz muhtaç hastalara hizmet vermek için genelde padişahlar, onların hanımları, kızları veya varlıklı kimseler tarafından yaptırılıyordu. Darüşşifaları bugünkü hastaneler gibi düşünmememiz lazım. Çünkü o devirde herkes hastasına evinde bakıyordu. Zapt edilemeyecek deliler ve salgın hastalıklara yakalanıp tecrit edilmesi gerekenler dışındaki her hasta kendi evinde annesi, karısı, kız kardeşi veya hizmetliler tarafından himaye edilir ve

bakıma alınırdı. Hasta eğer bilinen basit bir hastalığa yakalanmışsa önce evdeki tecrübeli hanımların bakımı ile tedaviye alınır, eğer basit bir hastalık değil ise hekim çağırılırdı. Hekim ailenin gelir düzeyine göre ödeyebilecekleri ücret alan hekim olur veya ailenin güvendiği hekim o ailenin gelir durumunu bilip ona göre ücret alırdı. O hekim eve gelir hasta için gerekenleri aileye tarif eder, ilaçlarını hazırlar ve gönderirdi.

Hekim gerektiği zaman hastayı tekrar ziyaret eder, hastalığın gidişatını kontrol ederdi.

Darüşşifalar ise o şehirde böyle himaye edecek bakacak kimsesi olmayanlar içindi. Bu müessese hastasına bakacak durumu olmayan fakir ve kimsesizler ile o şehirde yakını olmayan yolcuların hastaları için sığınacak mekanlardı. O şehirden geçen yolcular, seyyahlar, tüccarlar, ticaret için uzun yollara düşmüş görevli hizmetliler hastalandıklarında bu hastanelerde tedavi ediliyorlardı. Darüşşifalar kimsesiz ve bakıma muhtaç hastalar için açılan ve bütün hizmetlerini hiçbir ücret almadan yapan müesseselerdi.

Darüşşifaların Kuruluş Amacı

Darüşşifalar genellikle sultanlar, padişahlar veya onların anneleri, kızları için büyük paralarla yaptırılırdı. Bu müesseselerin yaptırılmasındaki amaç "Allah rızası için" idi. İslamiyet'in en önemli kurallarından biri insana hizmet olduğundan ve insana hizmet edenlerin sevap defterinin öldükten sonra da açık kaldığı inancı hastanelerin yaptırılmasında çok önemli bir amaçtı. Bu durum darüşşifa vakfiyelerinde hep zikredilmiştir. Vakfi tesis buyuran Sultan'ın "Şüphe yok ki O, kendisini görürcesine kullukta bulunanların ecrini zayi etmez." inancını bu belgelerde yazdırması da bu sebeptedir.

Darüşşifa binalarının yaptırılması kadar önemli olan da onun yaşamasıdır. Bu binaların inşa masrafindan daha önemlisi uzun yıllar yaşaması ve hizmet vermesi için büyük miktarda mal ve gelir bırakılması yani vakfedilmesi idi. Darüşşifanın işlemesi için gereken parayı karşılayacak han hamam, ürün veren toprak gibi işletmeler vakfiyelerde tek tek bildirilir ve kayıt altına alınırdı. Bu gelirlerin nasıl toplanacağı, kim tarafından korunup, kullanılacağı da vakfiyelerde açık olarak bildirilmekte idi.

Darüşşifaların İşleyiş Şekli

Darüşşifalar için hazırlanan vakfiyelerde, bu hastanenin işleyiş şekli kesin kurallar halinde belirtilirdi. Vakfiyeler yani bu hastanenin yönetmeliklerinde;

o müessesenin işletilmesi için gereken gelir belirtilirdi. Bu geliri toplayıp, sarf edilmesinde kontrol mekanizmasının başında vakfeden tarafından tayin edilen bir müteveli vardır. Müteveli yani vakfı yöneten ihtisas gerektirmeyen bütün atamaları bizzat yapar, darüşşifanın görevlilerinin seçilmesi, onların kontrolü, ücretlerinin ödenmesi, hastanenin düzeni ve işletilmesinde müteveli sorumludur. Bu şahıs vakfedenin güvendiği ve bu konuda denediği bir kimse idi ve genellikle o şahıs öldükten sonra güvendiği bir yakınına, oğluna bu görev kalırdı.

Vakfiyelerde; hastanede hizmet edecek hekimler, göz hekimleri, cerrahlar, hasta bakıcılar, ilaç hazırlayanlar, aşçılar ve hastanenin temizlik, tamir, bakım gibi işleri görenlerin hangi niteliklere sahip olması gerektiği ve ne gibi görevlerle yükümlü oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu hastanelerin amacı, hastaya nasıl hizmet verileceği de en ince detaylarına kadar yazılmıştır. Böylece o darüşşifanın işleyişi, hizmet edenler ve yararlananlar hakkında bilgi sahibi olunuz.

Genel özelliklerinden bahsetmemiz gerekirse; darüşşifalar kendi içinde bağımsız birimdir. Bu birim; hastaların tedavisi, temizliği, yeme-içme, ilaçları, binanın tamiri ile her şeyi içinde çözen bir işletme halinde idi. Genelde kadrosu 24 kişi olurdu. Zamanla bu sayı ihtiyaca göre azalır veya artardı. Ücretlerin yanında buğday ve pirinç istihkakları da vardı.

Darüşşifada Tedavi

Darüşşifada tedavi kesinlikle parasızdı. Hastaneye gelen hasta, kapıcı tarafından içeriye alınır ve yıkanabilecek durumda ise hamamda yıkanır ve hastane kıyafeti verilirdi. Hastanın yakını varsa hastanın eşyaları ona teslim edilir, yoksa hastanın eşyası emanete alınır, her şey kâtip tarafından kaydedilirdi. Hekim hastaneye geldiğinde hastayı muayene eder, teşhisini yaptıktan sonra nerede yatırılacağını tespit ederdi. Bütün muayenelerde diğer hekimler ve tıp öğrencileri de yer alırdı. İlk konsültasyondan sonra hemen ilaçları tespit edilir, yiyeceği gıdalar, rejimi belirlenirdi. Hastaya bu şekilde tedavi başlanır ve hekim hastaları her gün iki defa ziyaret ederdi. Bu ziyaretlerde hastalığın gidişatına göre ilaç ve yiyecekleri değiştirilir, gerekirse hekim acil olarak tekrar çağırılırdı.

Hastanın her istediği karşılanmaya çalışılır, özellikle tedavisi için psikolojisinin önemi dikkate alınarak bütün hizmetlilerin güler yüzle ve gönlü okşayan sözlerle muamele etmeleri şart koşulurdu. Hasta iyileştiğinde hastaneden taburcu edilir, gerekirse ne-

kahet dönemi aynı külliyeinin içinde üç gün misafir kabul eden imarette geçirilirdi.

Ayrıca darüşşifalar haftada iki gün poliklinik hizmeti de görüyor, hastasını evinde bakıp da ilaç ve hekim için verecek parası olmayanlara ücretsiz bakılıp gereken ilaç veriliyordu. Darüşşifaya gelemeyecek hastaların yakınları, hastanın durumunu anlatıp gereken ilacı alabiliyorlardı. Yalan yere hastalık bahanesi ile gelenlere ve zenginlere ilaç verilmesi yasaktır. Bu konuda hile yapanlar "Firavun ve Karun Laneti" ile cezalandırılması niyaz edilirdi.

Darüşşifada Görevliler

Darüşşifaların yönetmeliğinde en önemli görevli "hekim" idi. Genellikle iki adet hekim görevlendirilir ve başhekim hastalardan birinci derecede sorumlu olup en yüksek ücreti alırdı. Hekim seçilirken pek çok şart koşulur, en iyi niteliklere sahip olması gerekirdi. Darüşşifalarda göz hastalıklarını tedavi eden kişiye "kehhal" denirdi ve kadroda genellikle iki kehhal olurdu. Bu kehhallerde aranan özelliklerin başında mesleğini iyi bilmek ve sanatında usta olmak gelirdi.

Darüşşifalarda tedavi kadrosunda olan bir diğer meslek de "cerrah"lık olup cerrah; ülserlerin, başta olan yara ve kırıkların, çiban ve apselerin, irinli ırların, püstüllerin, kabarcıkların tedavisi, ırların ve ağrıların izlenmesi ve fitukların düzeltilmesi gibi birçok görevi yerine getiriyordu. Darüşşifalarda yatan hastalara bir çeşit hasta bakıcılık vazifesi gören "kayyum"lar vardı ve bu hizmet için genellikle dört kişi görevlendirilirdi. Kayyum hasta bakımı hizmetlerini yerine getiren, yeme içme hususlarında onlara yardım eden kişilerdi. Özellikle katıyen asık suratlı olmayan, yumuşak davranışlarla hastaların yemeklerini yedirecek, doktor ne uygun gördü ise onu tatbik edecek, güçlü kuvvetli, edepli namuslu, iyi dürüst kişiler olmalıydı. Onlardan beklenen görevlerin başında; hastanın temizliği, hasta odasının bakımı, hastanın giyeceklerinin yıkattırılması, akıl hastalarının zapt edilmesi gelirdi.

Darüşşifalara Akıl Hastalarının Kabulü

Darüşşifalar genel olarak bütün hastalıklar için yaptırılan hastanelerdir. Yaşlı genç çocuk büyük bütün hastalara açıktır. Akıl hastaları da bu hizmetten yararlanırlardı. Darüşşifalar sadece akıl hastaları için açılmazlardı. Hasta sayısına göre bir veya birkaç oda ayrılabilir, bazen de darüşşifanın bir bölümü veya ayrı bir bölüm sadece akıl hastalarının hizmetine verilebiliyordu. Buraya yatan akıl hastaları kontrol

altında tutulabilen, tedavi edilebilen kimsesiz hastalardır. Genelde zapt edilebilir akıl hastalarını aileler kendi bünyesinde himaye ederlerdi. Zapt edilemeyen hastaları da ailesi Darüşşifaya yatırmak zorunda kalabiliyordu.

Ayrıca darüşşifalarda ilaçlar hazırlanırdı. İlaç hazırlamak için büyük bir grup çalışıyor hem hastalara hem de dışarda ihtiyacı olanlara bedava dağıtıyordu.

Hekimler ilaç formüllerini tespit ediyorlar veya çok kullanılan ve bilinen formüller görevliler tarafından hazırlanıp depolara konuyordu.

Darüşşifalarda bu görevi yerine getirenlere Tab-bâh-ı Eşribe veya Edviye-kûb denirdi. İlacın hazırlanmasından önce ilacın terkibine girecek otların, drogların satın alınması gerekirdi ve bu çok önemli bir konuydu. Darüşşifalarda bu görevi "Aşşâb"lar yapardı.

Bu gelenek Osmanlı Tıbbında da devam etti. Aynı darüşşifalar hizmet vermeye devam etti veya yeni yapılan darüşşifalar aynı görevleri üstlendiler. Böylece Anadolu'da gelişmiş ve tüm insanlara hizmet veren sağlık kuruluşları yüzlerce sene etkili oldu (12,15,16,17,18,19,20,21).

OSMANLI TIBBI

Osmanlı Tıbbı dediğimizde Türklerin Anadolu'ya gelmesinden hemen sonra başlayan, Selçuklular da devam eden büyük bir tıp geleneğini anlıyoruz. Anadolu'da harmanlanan bu gelenek Osmanlı Devleti'nde de ana hatlarını korudu. Darüşşifa geleneği, hekimin tıp eğitimi, tıp uygulamaları da 19. Yüzyılda Batı Tıbbının Osmanlıyı etkilemesine kadar aynen devam etti.

Osmanlılar dönemindeki tıp uygulamalarını o dönemde yazılmış tıp kitaplarında görüyoruz. Önce-leri tıp dili Arapça ve Farsça idiye de kısa zamanda Türkçe olmuştur.

Türkçe yazılmış tıp kitaplarını incelediğimizde ilkinin 1233 yılı civarında Harezmi'den Anadolu'ya gelen Hekim Bereket'in Arapça yazdığı Tuhfe-i Mübârizi adlı eserini bizzat kendisinin Türkçe'ye tercümesiyle başladığını biliyoruz. Türkçe kitaplar Beylikler Döneminde devam etmiş, Osmanlılarda zirveye çıkmıştır.

Osmanlı Anadolu'sunda yazılan tıp kitaplarımızdan bugüne kalan önemlileri şunlardır;

Geredeli İshak b. Murat, "Edviye-yi Müfred" 1390 (H.792) Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî. Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb. (823/1420). "Kitâbü'l Mühimmât", Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî. Mürşid, Eşref Bin Muhammed, Hazâ'inü's-Saâ'dât, 1460(H.864), Tabîb İbn-i Şerîf, Yâdigâr.

Şirvanlı Mahmud, Kemâliye, **Sabuncuoğlu Şerefeddin**. Cerrahiyyetü'l-Haniyye.

Şerafeddin Sabuncuoğlu. Mücerreb-nâme. Si-noplu Mü'mîn bin Mukbil. Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr adlı eserleri bugünkü dilimize de kazandırılmıştır. Bu eserleri okuyarak o zamanki tıp hakkında pek çok bilgiye ulaşıyoruz. Bu kitapların Türkçe yazılmasının sebebi olan herkesin kolaylıkla faydalanabilmesi konusu çok önemlidir. Bu durumu kitaplarının başında şöyle belirtilir; "...Müslüman ve mümin olanların sağlığının bozulduğu, hastalanıldığı zamanlardaki ihtiyaçlarında kullanmaları, böylece sıhhat ve şifalarına sebep olmak olacağından..." veya "...kaçan ki bir yerde üstâd hekim bulunmasa bu kitapla amel edeler Hak Ta'âlâ sıhhat rûzi kıla..." denilerek bu durum belirtiliyordu.

Bu sebeple geleneksel tıbbımızdaki pek çok bilgi herkese ulaşmış ve uygulanmıştır.

TIP KİTAPLARIN İÇERİĞİ

Osmanlı Tıp kitaplarının içeriğine baktığımızda ne kadar önemli ve geniş bilgilere sahip olduklarını görüyoruz. Kitap bölümleri genellikle şöyledir; İlk bölümler tıbbın ne olduğu, esasları ve sınırları, sağlık ve hastalık hakkında bilgi. Hemen arkasından Anatomi, teşhis, nabız ve idrar tetkiki ile, sağlıklı olmak için yapılacaklar. Daha sonra; hastalıklar, baştan ayağa doğru organların hastalıkları yer alır. Daha sonra bir organa ait olmayıp vücudun tümüne etki eden hastalıklar anlatılır. Basit İlaçlar (Müfret Deva); tek olarak ilaç olarak kullanılan maddeler. Terkip Olarak Kullanılan İlaçlar (Mürekkep Devalar) bu sıra ile yazılmaktadır.

Tıp kitaplarında hastalıklar; nasıl tanınır, nasıl ayırt edilir bilgileri ve tedavisi için hangi ilaçların kullanılacağı yer almaktadır. Burada tedavide kullanılan ilaçlara kısaca değinilmiş olup daha geniş olarak anlatılan formüller ve ilaçlar ayrı bölümlerde verilir.

Osmanlı hekiminin bilmesi gereken en önemli bilgilerden birisi de kullanılacak ilaçlar bilgisidir. "ilaçlar, tıp biliminin aletleridir. Her ilacın kendine

has özelliği ve etkisi vardır” denilerek ilaçlar hakkında bilgi verilir. İlaç olarak 200’den fazla tıbbi bitkiyi biliyor kullanıyorlardı. Bu bitkileri tabiattan toplatıyorlar veya tarımını yapıyorlar, ticaretini yapıyorlardı.

Osmanlı hekimi kullanacağı ilacı öncelikle müfret deva (tek ilaç) dan seçer ama tek bir ilacın tedavide yeterli olmadığı zamanlar birçok maddenin bir araya geldiği Mürekkep ilaçları da bilmeli ve kullanmalıdır. Bu konu Osmanlı Tıbbi’nda çok gelişmiş ve uzmanlaşmış bir konudur. Hazırlanan ilaçlar; şerbetler, macunlar, cevarışler, haplar, kurslar, toz halindeki ilaçlar, pastiller, merhemler, tıbbi yağlar, fitiller gibi pek çok ilaç şekli kullanıyorlardı (12,16,20).

SONUÇ

Tarihi bilgilere göre Anadolu çok uzun zamandır Türk topraklarıdır. Bu topraklara getirdikleri Orta Asya topraklarında oluşmuş tıp bilgileri önemli ve değerli idi. Bu bilgiler sürekliliğini korudu. Anadolu Selçuklularıyla beraber İslam Medeniyetinde oluşmuş zengin tıp geleneği de buna eklenmişti.

Anadolu’da gelişen Hipokrat, Galen, Dioskorides tıbbı da hem tüm tıp geleneklerine hem de Türkiye tıbbına etki edecektir.

Anadolu’nun zengin bitki örtüsü ve ticaret yollarında olması diğer bilgiler gibi tıp bilgisinin gelişmesine etki etmişti. Zenginleşen hükümdarların halkın sağlığı için kurdukları darüşşifalar binlerce yıl hizmet vermişti.

Osmanlı Devleti Anadolu’ya hâkim olduktan sonra tüm bu bilgiler kullanıldı, önemli bir tıp geleneği oluştu.

Tüm bu bilgilerin çevreye aktarılması hizmetin sınır dışlarına da götürülmesi, kurulan tıp uygulamalarında kullanılan aranan ahlaki değerler ile örnek oluşturdu. Bu bilgiler eğitimlerle aktarıldı, binlerce kere denenerek etkili olanlar kullanılmaya devam etti. Tamamen doğadan doğal maddelerle yapılan ilaçların madensel olanları özenle çıkarıldı, bitkisel olanlar da toplandı ya da tarımı yapıldı. Bu ilaçlar bir diyardan başka diyarlara tüccarlar vasıtası ile taşındı, etkili ilaç veya tıp uygulamaları dünyanın pek çok yerinde pek çok hekim tarafından uygulandı.

Böylece Anadolu Tıbbı hem kendi topraklarında gelişmiş bir tıbbi uygulamış hem de komşu topraklardaki halkların tıbbına katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

1. ERTEM H. "Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası", Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987 VII. Dizi
2. SABUNCUO T. "Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu'sunda Tarım, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 154.
3. T. Baytop. Tıbbi Bitkiler Hakkında Anadolu Halkı arasındaki bilgilerin kaynakları. XII. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı Mayıs, 20-22, Ankara, 1998.
4. Coxe JR. The Writings of Hipocrates and Galen Epitomized from Original Latin Translation. Philadelphia, Lindsay and Blakiston, 1846
5. Farnsworth NR, Soejarto DD, "Global İmportance Of Medicinal Plants", In: Akereb O, Heywood V, Synge H, Editors. Conservation of Medicinal Plants. Cambridge: Cambridge University Press; 1991, p. 362.
6. Kazancıgil A, Karlığa B. Hipokrat Aforizmalarının Arapça ve Türkçe Tercümeleeri. Tıp Tarihi Araştırmaları No 6. İstanbul 1997.
7. Garisson F. An Introduction to The History of Medicine, London 1929.
8. Naşid Baylav. Eczacılık Tarihi, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 540.
9. Uzluğ FN. Genel Tıp Tarihi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, No. 68. Ankara, 1959.
10. Gunter RT. The Greek Herbal of Dioscorides Hafner Publishing Co. New York 1959.
11. Dioscorides, Materia Medica, çeviren Kâhya, E. Ankara, 2019.
12. Bayat, AH. Tıp Tarihi, İzmir, 2003.
13. Merçil, E. Türkiye Selçuklularında Meslekler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.235.
14. Ünver S. Selçuk Tababeti. Konya Hastaneleri 616-634(1219-1236) Türk Tarih Kurumu yayınları VIII. Seri, No.7, Ankara 1940.
15. Terzioğlu, A. Selçuklu Tıp Merkezleri ve Avrupa Tababetine Tesirleri. Kayseri Üniversitesi Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri, Mart, 11-13, Kayseri, 1982, s. 1027.
16. Altıntaş A. Darüşşifalar Hakkında, İstanbul Şifahaneleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Tarih Araştırmaları Serisi IV, İstanbul, 2009.
17. Altıntaş A. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda Tıp ve Darüşşifalar.
18. Kılıç A. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler, İstanbul, 2012.
19. Terzioğlu A. Bimâristan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1992.
20. Cantay G. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Atatürk Kültür Merkezi Yayını sayı 61. Ankara, 1992.
21. Yılmaz C., Yılmaz N. "Osmanlılarda Sağlık" Biofarma. 2 cilt, İstanbul, 2006.

HAYAT AĞACI

Belkis YAŞA¹

ÖZET

Kadim kültürlerin önemli teması “hayat ağacı” inanışlara göre, dallarıyla gökyüzüne doğru uzanan, köküyle yerin derinliklerine inen bu ağaç bir anlamda diriliği ve sonsuzluğu simgelemektedir. “Evrenin direği, barışın, bereketin, bilimin, sağlığın, hikmetin, kudretin sembolü” gibi soyut kavramlar yüklenmiş olan hayat ağacı geçmişten günümüze dek Anadolu’da farklı halk topluluklarının yaşantılarında önem arz etmiş, sanatlarında, el emeklerinde somutlaşan tasvir unsurları olarak yer almıştır. Anadolu Selçuklularının, dini ve sivil mimari eserlerinin bezemelerinde, şifahanelerin taçkapı ve cephelerinde hayat ağacı motiflerini çok sık kullandıkları bilinmektedir. Günümüzdeki sağlık merkezlerinin ve hastanelerin görevini yapmış olan Anadolu Şifahaneleri (Bimarhane), aynı zamanda eğitim kurumları olarak da işlev kazanmıştır. Bilgi ve tecrübe aktarımına dayanan uygulamalı tıp eğitimleri verilmiştir. Drog hazırlamadan beslenmeye, İbn-i Sina öğretilerindeki sağlıklı yaşam prensiplerinden hastalık sebeplerine kadar sağlığı bir bütün ele almayı öğrenen hekimler yetiştirilmiştir. Denebilir ki sağlık, canlılık, dirilik ve ebediyet temaları, Anadolu coğrafyasında hayat ağacı tasvirleri ile en güzel ifade şekillerini bulmuştur. Tarihi sürece bakıldığında hayat ağacı motifleri, toplumların kültürlerinde, hafızasında geleneklerinde geçmişten günümüze Anadolu irfanı örnekleri ile birlikte yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler; Hayat ağacı, Anadolu tıbbı, Şifahane, Darüüşşifa, Taş bezeme, Tıp Eğitimi

¹Dr., Bursa Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi, Bursa-Türkiye

ORCID No: 0000-0001-7962-6169

e-mail: belkis.yasa@btu.edu.tr

Geliş Tarihi: 15/10/2021

Kabul Tarihi: 21/12/2021

RESİM 1 • Sivas Gök Medrese Hayat Ağacı (29).

GİRİŞ

Hayat Ağacı inancı bütün dünya kültürlerinde en yaygın inançlardan biridir ve ağaç kültürüyle ilgili bütün inançların kökeninde yatmaktadır. Medeniyetlerin ve toplumların geleneksel hayat tarzları ve dünyayı algılayışlarına göre Hayat Ağacı algısı ile ilgili bazı farklılıkların meydana gelmesi doğaldır. O, bütün mitolojik sembollerin esasını teşkil eder.

Kökene, insanlık tarihinin başlarına kadar gidebilecek olan "hayat ağacı" kavramı ve inancına göre, dallarıyla gökyüzüne doğru uzanan ve köküyle yerin derinliklerine inen bu ağaç bir anlamda sonsuzluğu simgelemektedir (1).

Hayat ağacı terim anlamı ile "yaşamın ve evrenin sürekli yenilenmesi ile ölümsüzlüğü ve verimliliği simgeleyen, insanla hayat arasındaki ilişkiyi gösteren efsane ağacı" olarak açıklanmıştır (2).

Kadim Kültürlerinin Ortak Miti Hayat Ağacı

Tarihin en eski çağlarından beri inanç sistemlerinde yer alan ve en eski konulardan biri olduğu görülen "ağaç", ne belirli bir döneme ne de belirli bir kültüre aittir (3).

Kadim kültürlerin önemli teması hayat ağacı; yaşamının uzunluğu, kesildiği zaman kökünden yeniden sürmesi, bir kısmının yapraklarının devamlı yeşil kalması, yapraklarının dökülenlerinin ise ilkbaharda tekrar yeşillenmesi, göğe ve doğa güçlerine yakınlığı vb. nedenlerle kutsal olarak kabul edilmiştir (4).

Dünyanın merkezinde yer alan bir dağ, bir ağaç veya direk teması çok eski inanışlara dayanmaktadır. Merkez simgeçiliğinin en yaygın tasviri üç alemler bir eksende tutan kozmik ağaçtır (5).

Hayat ağacı, yer ile göğü ve yıldızları birbirine bağlayarak kâinatı sembolize eden önemli bir figürdür (6).

Taşıdığı anlam ve içerikler ile geçmişten günümüze dek Anadolu'da farklı halk topluluklarının yaşantılarında önem arz etmiş olan Hayat Ağacı, sanatlarında, el emeklerinde somutlaşan tasvir unsurları olarak yer almıştır. Orta Asya kültürü ile bağın Anadolu Selçuklu sanatına yansımaları olarak taş bezemelerde ve Osmanlı Dönemi'nde de halı, kilim, kumaş, işleme, baskı, keçe gibi ev eşyası ve giysilerde bu figürler görülmektedir (7).

Yeryüzünün merkezinden Tanrı katına yükselen bu ağaç genellikle dokuz dallıdır. Osmanlıların inancına göre Hayat Ağacının milyon ya da dünyadaki insan sayısı kadar yaprağı vardır. Her yaprak düştüğünde bir insan ölür. Allah'ın, *El-Hayat* sıfatını sembolize eden hayat ağacı yeşil kaldığı müddetçe dünyanın var olacağına inanılmaktadır (8).

"Ağaç göğerdikçe dünya göğedir".

Halk inançlarında "Evrenin direği, barışın, bereketin, bilimin, hikmetin, kudretin ve sonsuzluğun sembolü gibi soyut kavramlar yüklenmiş olan hayat ağacı, devletin koruyucu gücünü sembolize etmesi ile devlet ağacı olarak da nitelendirilmektedir." (7).

Ağacın başından ya da gövdesinden akan açık renkli sıvı (usare) hayat kaynağıdır. Hayat ağacı usaresi hem içecek hem yiyecek ihtiyacını karşılamakta, içenlere gençlik canlılık zindelik bahşetmektedir. *Er Sogoto Destanı'nda* Hayat ağacının usaresinden içenlerin Tanrı'dan kut buldukları, hayata eriştikleri belirtilmektedir (9). Tanrı tarafından yaratılan ilk canlı ve bütün canlı alemine hayat kaynağıdır. Eski çağlardan beri üç alemler (yer altı yer üstü ve gökyüzünü) birbirine bağlamayı ifade eder. İnanca göre yer ve gök yaratıldığında ağaç da yaratılmıştır.

Anadolu Coğrafyasında Hayat Ağacı Sembolü ve İlişkili Olduğu Kavramlar

Anadolu Medeniyetlerinin inançları ile şekillenerek bu coğrafyada yaşamış topluluklara özel bir hayat ağacı tasavvuru meydana gelmiştir. Denebilir ki hayat ağacı Tanrı'nın ebediliğini, diriliğini ve yarattığı kâinatın düzenini temsil eden bir semboldür.

Hayat Ağacıyla birlikte yılan motifi *Sümerler, Babil-liler ve Asurlular'da* sanat eserlerinde görüldüğü gibi, *Mısır, İran ve Kıbrıs* mühürleri üzerindeki figürlerde de mevcuttur. Kıbrıs'ta bulunan Prehistorik Çağ'a ait bir kabartmada dallarından iki meyve sallanan bir ağaç (Hayat Ağacı), yanında ise bu meyveleri yutmak için ağzını açmış bir yılan görülmektedir. Antik çağda *Asklepios*'tan bu yana hekimliğin sembolü olan yılan, hayat ağacı ile birlikte geniş coğrafyalara yayılmıştır (1).

Ağaç kültü ile ilgili bütün semboller hayat ağacından kaynaklanmaktadır. Farklı birçok kültürde "merkezi direk" sembolü bulunmaktadır. Merkezin temel direği, Türk Kültüründe göğün direği olarak adlandırılır. Göğün direği ise çadır direği ile özdeşleştirilir. Bu tanımlama ile göğün direği kadim kültürün içinde önemli yer eden aile ve devleti temsil eden çadır olgusunda tezahür eder (8).

Hayat ağacı güç ve iktidar sembolüdür. "Devletli Kaba Ağaç" deyimini buradan gelir. Hayat Ağacının tepesinde Anadolu eserlerinde sıklıkla iki başlı kartal ya da iki kartal tasavvur edilir.

Uçmak ağacı, ruhun taşıyıcısıdır. Aynı zamanda hayat ağacı iyilerin, ulu insanların dünyaya geldikleri yer olarak tasvir edilir. Tuba ağacı da bazen hayat ağacı olarak betimlenmiştir.

RESİM 2 • Aslantepe Ortostati. Aslantepe/Malatya M.Ö. 1200-700 dönemine ait hayat ağacı tasvirinin etrafındaki kılıçlı aslan figürleri (31).

Soyağacının (şecere) ağaç şeklinde gösterilmesinin temelinde de ağacın kök ve yeni dallar arasındaki bütünlük ve süreklilik temasını temsil edilmesi yatar. Ağaç kökleri ile ataları gövdesi ile hayatta olan boyları, aileleri, dalları ile de gelecek nesilleri ifade etmektedir. Akdeniz Bölgesi'nde uygulanan "Kütük atma töresi" bu düşünceleri günümüze taşıyan Anadolu halk geleneğidir:

"Oğlun ardıc gibi dallı olsun, babası gibi soylu / döllü olsun, keklik gibi dilli olsun..." (10)

Ağaçlar ve insanlar için kullanılan bazı kelimeler, ortak soy kültürünü ve canlılık terminolojisini belirtmektedir. Ağacın yaşı, genci, aşısı, ağacın özü, kütüğü gibi. Kardeşi anlatan dadaş kelimesi "dalda eş" sözünün zaman içinde aldığı haldir. Doğu ve Orta Anadolu da sırt bölgesi "dal" kelimesi ile tanımlanır. Soy ağacı, soy kütüğü, insan ile hayat ağacı arasında ki bağı gösterir. İnsanın kemikleri de hayat ağacıyla özdeşleştirilmektedir (8).

Türk Kültüründe, İnanış Sisteminde Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar

Bütün ağaçlardan daha büyük, daha gösterişlidir ve hepsini bünyesinde barındırır. Bu yüzden "Han ağaç, Hakan ağaç, Bay ağaç, Bay terek, Kaba ağaç" diye de adlandırılır. Hacca giderken, askere giderken, dua edilen yemek yenilen, dostlarla helalleşme selamlaşma yeridir, durağıdır. Hiçbir kültürde hayat ağacının tasviri Türk kültüründeki kadar açık ve net değildir (8).

Anadolu insanının obası, çadırı kutsaldır. Devletin temeli de bu kültürün dünya görüşüne göre çadırdan ve aile den başlamaktadır. Anadolu İslam anlayışında Hz. Muhammed ile birlikte Hz. Ali, dinin direği olarak görülmüş yerden göğe uzanan bir direk olarak sembolize edilmiştir.

"Bindikleri Burak dürur, yaktıkları çerağ dürur

Yerden göğe direk dürur, Allah bir Muhammed Ali" (11)

Hayat ağacına yüklenen anlam ve vasıflar ile Tanrı'nın dünya üzerinde tezahür eden sıfatları

anlatılmaya çalışılmıştır. Yapraklarını yaz ve kış dökmemesi, daima canlı ve diri kalması, meyve vermesi tek ve yalnız ağaç olması bu vasıfların ifade edilmesidir.

Hayat ağacı bütün ağaçlardan daha büyük ve daha evveldir. Geniş ve koyu gölgelidir Zorda kalan başı sığınan yorulan ihtiyarlayan canlılar onun gölgesine sığınır.

ğınır zindelik bulurlar. Kadın erkek herkes tarafından sevilen, saygı duyulan ve aynı zamanda da korkulan bir varlıktır (8).

Hayat ağacı aslında yalnız ve tektir (Vahdaniyet). Yaradan'ın sıfatlarının hayat ağacında sembolize edildiği düşünülmektedir. Hayat ağacı insanlar tarafından madde (fiziki) olarak görülmemektedir. Doğumda olduğu gibi ölümdede ağacın yeri büyüktür. Türk beylerinin ölümünde Hayat Ağacını rolü, *Uruz* 'un ağaç ile söyleşesinde bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. *Uruz* ölüme çok yaklaştığı bir anda Yaradan'a sığınır ve ağaç ile dertleşir:

"Ağaç ağaç der isem sana erilenme ağaç

Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç

Musa Kelimun asası ağaç

Böyük böyük suların köpürisi ağaç

Kara kara denizlerin gemisi ağaç

Şah-ı Merdan Ali'nin düldülüniün eğeri ağaç

Zülfikar'ın kını ile kabzası ağaç

Şah Hasan ile Hüseyin'in beşiği ağaç" (12)

Kaynağını Türklerin ortak ve derin köklerinden alan hayat ağacı geleneklere yansımış atasözlerinden şiirlere, destan ve efsanelere geniş kültürel bir alana yayılmıştır (13).

Anadolu Tıbbi ve Hayat Ağacı

Tabiatla bir bütün olarak yaşayan insanoğlu eski çağlardan itibaren hastalıklarına çareyi de doğada aramıştır. Bitkilerden doğal kaynaklardan farklı yollarla ilaç elde ederek tedavilerinde uygulamışlardır. Geçen zaman süreci içerisinde o tarihteki tıp uygulayıcıları tarafından yapılan bu uygulamalar Geleneksel Tıp olarak insanlık tarihinde yer almıştır. Tarihteki bu tababet uygulamaları günümüzdeki modern tıbbın temellerini oluşturmaktadır (14).

Anadolu insanının düşünce ve inanışlarında en kapsamlı anlamı ile yeşile, yeşilliklere saygı gösterilir. Yeşil aynı zamanda Alemlerin nuru Hz. Muhammed ve onun pak neslinin temsili rengidir.

Bazı ağaçlar ulu, kutsal, kutlu, şifalı kabul edilmektedir. Kutsal kabul edilen ağaçların başında *kayın*, *çam*, *ardıç*, *çınar*, *sedir*, *servi*, *meşe*, söğüt gelmektedir. Bu ağaçlar içerisinde *alıç*, *dut*, *zeytin*, *sığla*, *menengiç*, *nar*, *incir* gibi tıbbi ve aromatik vasıfları iyi bilinen meyveleri veya akmaları (yağları) yenen bitkiler de

yer almaktadır. Elma da hem masallarda hem günümüze gelen anlatımlarda, kutlu kabul edilen şifalı ağaçlardandır.

Türk kültürünün ve mitolojisinin en önemli ağaçlarından biri olan **Kayın** kelime olarak da tüm Türk dillerinde yaygın kullanımı kökende ortak mit anlayışını düşündürmektedir (15).

Kayın dalı temizlenme ve insanı rahatlatma yeteneğine sahiptir; bazı hastalıklar kayın dalı ile tedavi edilir. Çatalı kayın dalının kadının doğum yapmasına yardım ettiği ifade edilmiştir (16).

Aynı zamanda eski tarihlerde kayın odunu yakılarak evlerin aydınlatıldığı ve karın ağrısında kayın kömürü yendiği kayıtlarda geçmektedir (17).

Dede Korkut kitabında kayın ağacı güç sembolü olan ok ile temsil edilmiştir (12).

Bir diğer kutlu ağaç olarak bilinen *Çam*, insanlara dini öğreten müftü sözcüğü ile betimlenmiştir:

"Dağların kadısı katran (kamalak)/ müftüsü çamdır." (11)

Kızılçamın (*Pinea brutia*) erkeği, *fıstık çamın* (*Pinus pinea*) da kadını temsil ettiğine inanılır. Kızılçam insana dayanıklılık ve sabır verirken fıstık çamının sağlıklı düşünme ve sözün keskinliğine fayda sağladığına inanılır. Çamın, ladinin ve diğer ibreli ağaçların her dem yeşil olması Allah'ın bir lütfu olarak kabul edilir.

Eski çağlardan beri şifa için en çok başvurulan ağaç çamdır. Katranı, reçinesi, sakızı, *çırası*, *kabuğu*, *terementin yağı* (*terebentin*) ile farklı farklı kullanılmıştır. *Çam soymuğu*, *Çam terementisi*, *Çam tomurcuğu*, *Balsıra tomurcuğu* Anadolu tababetinde kullanılan çama özel drog isimlerindedir. Tedavilerde hem dahili hem harici uygulamalarda yer almaktadır (18).

Ayrıca çam ormanları tedavi edici sahalar olarak bilinmektedir. "*Püse/pise/Kara Hekim*" adlarıyla bilinen halk hekimliği mucizesi olan katranın başlangıçtan beri Türk kültür hayatında önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Mersin bölgesinde geçmişten gelen ve halen sürdürülen bir uygulamada; egzama tedavisinde püse, tuzsuz inek yağı ve yumurta sarısı karıştırılıp pomat yapılarak her gün egzamalı bölgeye tatbik edilir (14).

Anadolu topraklarında 7 türü ile yayılış gösteren *ardıç* (*Juniperus sp.*), kozalaklı, güzel kokulu, yapraklarını kışın da dökmeyen şifa kaynağı, bazı türleri uzun ömürlü ağaçlardandır.

Uygurca metinlerde *artuç*, *artuç söğüt*, *arduç*, *arçın* gibi kelimelerle yer almaktadır. Türk dünyasında sevilen saygı duyulan ağacın türlerinin kendine özgü adlandırılmaları vardır (8). *Kara ardıç*, *tiken ardıcı*, *çalı ardıcı*, *kızıl ardıç*, *boylu ardıç*, *kokar ardıç*, *andız*, *çerkem*, *emir ardıç*, *dikenli ardıç*, *katran ardıcı*, *kaba ardıç* şeklindeki adlandırılmalar, türlerin, yörenin ve kültürlerin farklılıklarını ortaya koymaktadır (19).

11. yy. eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'* de "*Kaşgarlı Mahmud'un*" ardıç ağacı ile ilgili verdiği bilgilerden, kültürümüzdeki yeri daha iyi anlaşılabilir. Ardıç tohumu birçok yörede ilaç olarak kullanılmıştır. Ardıç'ın pekmezi, katranı yağı, farklı hastalıklarda şifa kaynağı olarak kullanılmıştır. Halen günümüzde de kullanılmakta olan önemli kadim tıp ilaçlarından. Solunum yolları hastalıklarının tedavisinden ardıç katranı balla karışık yedirilir. Göğüs kafesi ağrılarında karşı göğüs kafesinin üzerine püse yaydırılıp üzeri ince bez ile örtülür ve ısıtılmış kiremitler yerleştirilir.

Çınar, binlerce yıldan bu yana Anadolu'da hükümdarın, yasal gücün sembolüdür. Ataerkil bir hakimiyet kurallarının uygulandığı antik dönemde, kontrolü ve hükümlerini temsil etmiştir (20).

Devletin kökü, gövdesi, dalları, sağlam ve güzel yapılabildiği bir ağaç olarak çınar ağacıyla tasvir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, Osmangazi dünyayı saran Çınar ağacını gördüğü rüyasını anlattığında, kayınpederi Şeyh Edebali, güçlü ve hâkim devlet müjdesini etrafına aktarmıştır (21).

Çınar; devletin olduğu gibi doğumun, çocukların ve neslin kıyamete kadar devamının yanı sıra uzun ömürlü evlatların da sembolüdür. Diğer bir ismi "kavlan" olan çınarın ülkemizin birkaç farklı bölgesinde benzer hastalıklarda halk ilacı olarak yararlanılması, bu ağacın binlerce yıldan bu yana Anadolu halk tıbbında önemli bir yeri olduğunun göstergesidir. Ağacın tıbbi bilgisinin kökeninin antik çağ ve daha önceki tarih çağlarına dayandığının en önemli delili Latince kökenli Platanus olan bilimsel adının günümüz Anadolu Türkçesinde hâlâ "Bıladan" olarak devam ettirilmesidir. Anadolu'ya dışardan gelen kavimlerin yerli halktan hem bitki adlarını hem de tıbbi kullanım bilgilerini devralmaları, Anadolu ağaçlarının kültürleri de birbirine yaklaştırdığını gösterir (20).

Çınarın kökleri ve kabukları geleneksel kullanımda tedavi hedefleri ile tariflenmiştir (18).

İstanköy'de (Kos Adası) Tıbbın babası Hipokrat'ın öğrencilerine gölgesinde ders anlattığına inanılan bu

yüzden "*Hipokrat Ağacı*" olarak bilinen tarihi Çınar ağacı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir.

Osmanlı döneminde Kurban Bayramı törenlerinin çınar (*kavlan*) ağacı altında yapılmasının, ağacın kabuğunun deri gibi soyulması (Kavlağan=derisini atan anlamına gelir) ile kurban edilen hayvanların derilerinin ağaca asılarak soyulması benzerliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunun da antik *Marsyas- Apollon söylencesindeki* gibi bu ağacın derinin yüzülmesi ilişkilendirilmesinden dolayı olması büyük bir olasılıktır (20).

Çınar ağacı kubbeyi de andırdığından, köy kıraathanelerinin avlusunda gördüğümüz gibi, altına oturup dinlenen bir *çınaraltı* daima var olmuştur (22). Uygun ortamlarda yüzyıllarca yaşayabilen çınarlar koyu gölgesi ve heybetli görünümüyle Anadolu'nun sevilen ve değer verilen ağaçlarından (23).

Birçok kültürde var olan tütsü ve buhur geleneği, Anadolu medeniyetlerinde de mevcudiyetini korumuştur. Buhur, çeşitli dinsel tören ve toplantılarda özel bir kap (buhurdan) içinde yakılarak güzel kokulu dumanından yararlanan bir tütsüdür. Buhurun güzel kokusunun yukarıya doğru yükselen dumanın etkisiyle manevi bir bereket yaşanacağına iyilik ve rahmet meleklerini o mekâna davet edeceğine inanılıyordu. Yaşanılan bölgeden veya daha uzak bölgelerden temini sağlanan bazı ağaçların aromatik kokulu kabuk, kök, tohum, sakız ve yağ gibi kısımları kullanılmakta idi. Bakır, pirinç, tombak, porselen, gümüş veya altından yapılan buhurdanların alt haznesine kül ve ateş konur, üstüne de eterik yağ ve aromatik bileşen içeren drog kısımları konur ve bunlar yakılırdı (24). Sığla ağacının (*Liquidambar orientalis*) çeşitli işlemlerden geçirilerek kurutulmuş kabukları, halk arasında günlük ya da buhur diye anılmaktaydı. *Evlîya Çelebi'nin*, Marmaris yöresinde geniş alanlarda yayılışını gördüğü sığla ağacı konusunda *Seyahatname'sinde şöyle* geçmektedir:

"Bu sığla yağı, kavak gibi küçük bir ağaçtan elde edilir. O memleket halkı eğri ve ucu sivri demir ile ağaçların kabuklarını kazırlar ve cenderelerde sıkırlar ve kabukları tulumlara doldurup yedi iklimi gönderip buhur gibi yakarlar. Anberden güzel kokusu vardır. Yağı kırmızı bir yağdır. Mısır'a, oradan Süveyş yolu ile Hindistan'a gönderilir. Orada terbiye edip merhem gibi yüz ve burunlarına sürüp cüzzam hastalığından kurtulurlar"

Osmanlılar zamanında buhurların en çok kullanılanları, ardıç tohumu, günlük sakızı, sandal ağacı amber kabuğu, misk, gül yağı idi (25).

Anadolu tıbbında bazı ecza bitkileri 'hayat kurtarıcı' ilaç anlamında hayat ağacı olarak tabir edilmişlerdir. Bursalı hekim *Ali Münşi Efendi* 1718 yılı sonlarında Bursa'da sıtmalı bir hastayı, o sıralar "hayat ağacı" da denmekte olan kınakına ağacı kabuğu (*Cinchona*) ile tedavi etmiştir (24).

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevi'sinde; 'Meyvesini yiyenin ölmeyeceği' ağacı arayan padişahın ve bu görevi verdiği adamın hikayesini anlatır: Uzun yıllar alan ve Hindistan'a kadar götüren arayışın sonunda çaresiz kalan bu kişiye Bilge bir kişi yol gösterir. Der ki:

"Ey gönlü saf kişi, bu ağaç bilge kişideki bilgi ağacıdır. Pek yücedir, her şeyi kaplayan denizden kaynağını alan bir ab-ı hayattır o."

Anadolu'dan dünyaya yayılan ışığın 13. Yüzyıl taşıyıcılarından biri olan Mevlânâ, böylelikle hayat ağacının, hikmetinin ve ölümsüzlüğün bilgide ve sonsuzluğa ulaşan irfan yolunda gizli olduğuna işaret etmiştir (26).

ANADOLU TARİHİ ESERLERDE ve ŞİFAHANELERDE HAYAT AĞACI

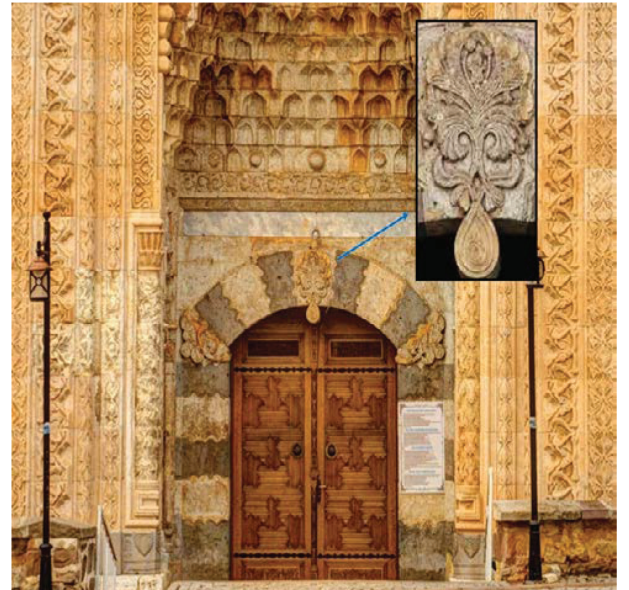
Antik çağlara ait kültür ve inanışların izini taşıyan ve günümüze kadar gelen Anadolu Medeniyetlerinin sanat eserlerinde Hayat ağacının farklı figürlerle temsil edildiği görülmektedir. Halk inançlarının eski izleri ile beraber "evrenin direği, barışın, bereketin, bilimin, hikmetin, kudretin ve sonsuzluğun sembolü" olarak hayat ağacı taş bezeme sanatındaki muazzam örneklerinde yerini almaktadır.

RESİM 3 • Eşrefoğlu Camii taçkapı kilit taşındaki "Hayat Ağacı" motifinin çizimi (28).

Anadolu Selçuklularının, dini ve sivil mimari eserlerinin bezemelerinde hayat ağacı motiflerini çok sık kullandıkları bilinmektedir. Günümüzdeki sağlık merkezlerinin ve hastanelerin görevini yapmış olan Anadolu Şifahaneleri (Bimarhane), aynı zamanda eğitim kurumları olarak da işlev kazanmıştır. Bilgi ve tecrübe aktarımına dayanan uygulamalı tıp eğitimleri verilmiştir. Drog hazırlamadan beslenmeye, İbn-i Sina'nın öğretilerindeki sağlıklı yaşam prensiplerinden hastalık sebeplerine kadar sağlıklı bir bütün ele almayı öğrenen hekimler yetiştirilmiştir. Şifahanelerin bünyesinde, medrese, cami, ibadet yapıları ile içiçe bir şekilde başta sağlık olmak üzere toplumun farklı ihtiyaçlarına o dönemin imkanları ile hizmet sunulduğu görülmektedir.

Kayseri'de *Döner Kümbet* (Şah Cihan Hatun Kümbeti) (1277), yelpaze gibi açılmış hurma dalları ile betimlenen hayat ağacı, *Erzurum Çifte Minareli Medrese* (1290) ve *Yakutiye Medresesi* (1310) Hayat Ağacı motifleri ile ortak izler taşımaktadır (7). Mimarideki hayat ağacı motiflerinin en özgün ve dikkat çeken örnekleri Anadolu Selçuklu eserlerinden, *Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi* (1228-43) kible kapısındaki ve *Sivas Gökmedrese* (1271) cephesindeki bezemeler kabul edilmektedir. Gökmedrese'deki hayat ağacı motifinde gövdeden yükselen yedi kat yaprak sıralamasının İslam inancının yedi kat gök inancını işaret ettiği düşünülmektedir (27).

RESİM 4 • Eşrefoğlu Camii (Beyşehir) taçkapı ve kemerindeki kilit taşı (30).

Türk mimarisinde, taş bezemeleri ve çinileri ile inancılı taşa dile getiren müstesna bir eser kabul edilen Gökmedrese hakkında Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, "Sivas bir yüzükse, onun kaşı Gökmedrese'dir." demiştir.

XIII. yüzyılın sonlarında kurulan Eşrefoğlu Beyliği'nin günümüze ulaşan mimari yapılarından en önemlisi Beyşehir Gölü'nün kenarında yer alan *Eşrefoğlu Camii'dir*. Taç kapının kemerinde Kilit taşı olarak ebediyeti, cenneti simgeleyen hayat ağacı kabartması yer almaktadır. Ağacın tepesinde karşılıklı olarak bakan dallar, bu haliyle Sivas Gök Medrese'nin cephesindeki hayat ağacı motiflerini andırmakta olup hurma dallarının arasında işlenmiş nar figürleri izlenebilmektedir (28).

Osmanlı Dönemi'nde Hayat Ağacı sembollerinin daha çok Servi (*Cupressus*) ağacı formunda yorumlandığı

görülmektedir. Adana Ulu Camii taş kabartmalarında, Bursa'da *Muradiye Külliyesi*'ndeki yapıların duvar bezemelerinde İstanbul da *Eyüp Sultan'ın* Çinili Çeşmesinde, *Topkapı Sarayında* Çini işlemelerinde ve daha birçok tarihi yapıda, servi ağacı motifi, sanat eserleri kompozisyonu içinde yer almıştır. Bununla birlikte tarihi konaklarda, ahşap yapılarda, kilim, halı, duvar çinisi, mezar taşı, su çeşmeleri, kitap muhafazaları gibi farklı eserlerde günümüze ulaşan hayat ağacı motifleri halen inanç ve geleneklerde yaşamaya devam etmektedir (13).

Denebilir ki sağlık, canlılık, dirilik ve ebediyet temaları, Anadolu coğrafyasında hayat ağacı tasvirleri ile en güzel ifade şekillerini bulmuştur. Tarihi sürece bakıldığında Hayat Ağacı motifleri, toplumların kültürlerinde, hafızasında geleneklerinde geçmişten günümüze Anadolu irfanı örnekleri ile birlikte yer almaktadır.

KAYNAKLAR

1. Kılıç Y, Eser E. Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı (ölümsüzlük sembolü olarak bazı bitki, su ve hayvanlar). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 2017;4(13):122-156, 2017.
2. Örnek SV. Budunbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 1973: 69.
3. Sürür A. Hayat Ağacı Motifi ve Türk Tekstil Sanatlarında Uygulamalar: IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. V. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992: 197.
4. Erbek G. Hayat Ağacı Motifi, Antika. İstanbul 1986: 26.
5. Eliade M. İmgeler Simgeler. Çev: Mehmed Ali Qılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1991: 23.
6. Öney G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. Anadolu (Anatolia). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971: 37.
7. Üçer M. Hayat Ağacı Yazıları. Hayat Ağacı dergisi, 2007; 8.
8. Ergun P. Türk Kültüründe Ağaç Kültü. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017: 186, 189, 236, 244, 282, 312,313.
9. Ögel B. Türk Mitolojisi- I. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2010: 352.
10. www.isparta.gov.tr, Erişim Tarihi: 17.06.2016.
11. Ögel B. Türk Mitolojisi-II. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2010: 169,477.
12. Ergin M. Dede Korkut Kitabı-I. Ankara: TDK Yayınları. 1994: 63, 76.
13. Üçer M. Türk Kültür ve Sanatında Hayat Ağacı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. 2019: XII, 61.
14. Alptekin M. Mersin Folklorunda Püse (Kara Hekim) ile İlgili Tespitler. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2019: 323-36.
15. Çobanoğlu Ö. Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde Kutsallaşmasının Maddi Kültürel Nedenleri. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 2010.
16. Yıldırım H, Kalkan N. Saha Türklerinde Tanrı Öğretisi. Ankara: Gazi Kitabevi. 2018.
17. Kandarakova. Gorno-altaysk. 1994: 73.
18. Baytop T. Türkiye de Bitkilerle Tedavi. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi. 1999: 178, 183.
19. Tuzlacı E. Türkiye Bitkileri Sözlüğü. İstanbul: Alfa Yayınları 2011: 1017
20. Torlak H. Anadolu Kültüründe Ağaçlar: Çınar ağacı düzenin ve otoritenin sembolü. Bilim ve Gelecek Dergisi. 2013; 118.
21. Esin E. Türk Kültür Tarihi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları. 1997: 30.
22. Ersoy N. Semboller ve Yorumları. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri. 2007.
23. Mamıkoğlu GN. Türkiye'nin Ağaçları ve Çalıkları. NTV Yayınları, 2007.
24. Tez Z. İlaç ve Parfümün Sihirli Dünyası. İstanbul: Hayy Kitap.2010: 154, 361.

25. Arısan K, Günay DA. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, I-II. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 1995.
26. Altıntaş A. Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu. Türk Dünyası Araştırmaları. 1987: 153
27. Sakaoğlu N. Evrenin Direği. Hayat Ağacı Dergisi. 2013; 23.
28. Çilek Ü. Beyşehir Eşrefoğlu Camii Taçkapısının Özgün Bezemeleri. Lale Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi. 2021: 34-50.
29. <https://www.dirilispostasicom.haber/6288664/turk-kulturunde-hayat-agaci-motifi> Erişim tarihi: 10.12.2021
30. <http://www.konya.gov.tr/esrefoglu-camii> Erişim tarihi: 10.12.2021
31. <https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-ortostat/> Erişim tarihi: 10.12.2021

ORTA ASYA TÜRK TIBBINİN ANADOLU'YA BIRAKTIĞI MİRAS

H. Volkan ACAR¹

ÖZET

Türk tıbbı binlerce yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Bu kadar uzun bir tarihi dönem, birbirinden farklılık gösteren çeşitli dönemlere ayrılabilir. Çünkü Türklerin, halen yaşadıkları Anadolu topraklarına toplu olarak göç etme tarihleri 1071'dir ve onun öncesinde temel yaşam alanları Orta Asya olmuştur. Ancak hem Türklerin Orta Asya dışında, Batı Asya, Karadeniz'in kuzeyi, Hindistan, Avrupa, Irak ve Mısır gibi bölgelerde de devletler kurmuş olmaları, hem de Orta Asya adı verilen bölgenin çok geniş bir coğrafi alanı kaplaması, Türk tıbbındaki uygulamaların da farklılık göstermesi sonucunu doğurmuştur. Yaşanılan bölgeye ve döneme göre farklı tıp geleneklerinin etkisi altında kalan Türk tıbbı, bu sayede zengin bir birikim edinmiştir. Bu kapsamda Anadolu Türk tıbbının etkilendiği ana kaynağın Orta Asya Türk tıbbı olduğu söylenebilir. Orta Asya Türk tıbbıyla ilgili yazılı kaynakların sayısı sınırlı olsa da, bunların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi araştırmacılara çok değerli bilgiler sunar. Bu çalışmada, Orta Asya Türk tıbbının genel özellikleri, buna dair temel metinler, uygulamalar ve etkilendiği kaynaklar bir araya getirilmiştir. Ayrıca Orta Asya Türk tıbbı ile Anadolu'daki tıp uygulamaları arasındaki benzerlikler ortaya konularak, Türk tıp tarihindeki devamlılık gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Geleneksel Tıp; Halk Tıbbı; Şamanizm; Akupunktur; Müzik Terapisi

¹Doç. Dr., Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği, Ankara-Türkiye, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara-Türkiye.

ORCID No: 0000-0002-0603-3896

e-mail: hvacar@yahoo.com

Geliş Tarihi: 14/09/2021

Kabul Tarihi: 15/11/2021

GİRİŞ

Binlerce yıllık bir geçmişe dayanan Orta Asya Türk tıbbı, zaman içinde büyük değişikliklere uğramış, toplumsal ve siyasi olayların etkisi altında kalarak birbirinden çok farklı özellikler göstermiştir. Ama inceleme kolaylığı açısından Orta Asya Türk tıbbı, İslamiyet öncesi dönem ve İslamiyet sonrası dönem olarak iki ana döneme ayrılabilir.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEM

OCAKLAR VE KAMLAR

Varlığını Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar sürdüren ocaklar, Türk halk hekimliğinin temel kurumudur. Ocak sözcüğü, halk hekimliğinde "dedelerden beri belirli bir hastalığı iyi ettiğine inanılan aile" ya da "halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile" şeklinde tanımlanır (1). Halkbilimci Orhan Acıpayamlı "Türk halkının hakiki doktoru olan ocaklılar, Orta Asya şamanının bugüne ulaşmış şeklidir" görüşünü dile getirir (2).

Ocakların bazı özellikleri şöyle sıralanabilir: Büyük çoğunluğu kadın olan ocaklılar hastalardan para almazlar. Ocaklılık, el verme ya da nefes verme yoluyla kuşaktan kuşağa geçer. Ocaklı, eline güvendiği ve kendisinden sonra bu işi sürdürebileceğine inandığı kişiye el verir. Ocaklılar tanısız, tedaviye yönelik ve sağlığı koruyucu uygulamalar gerçekleştirirler (3).

Anadolu'daki ocaklı uygulamaları ile İslamiyet öncesi Orta Asya Türk toplumlarındaki kamcılık (Şamanizm) uygulamaları arasında büyük benzerlikler vardır. Batı ülkelerinde şaman olarak bilinen bu insanlar Türk dillerinde kam, ham, baksı, bahşi ya da ozan olarak bilinir ve bu kişilerin özel güçleri olduğuna inanılır. Sahip oldukları bu güç nedeniyle kamlar, hastaların bedenlerindeki kötü ruhları kovarak hastaları iyileştirebilirler (4).

Orta Asya'yı ziyaret eden İslam coğrafyacılarının eserlerinde, Türk kamlarının gerçekleştirdiği törenler anlatılır. Bu törenlerde kamlar, toplum açısından önemli olaylar (hastalıklar, kıtlıklar, doğa olayları, sefere çıkmak için doğru zaman vb.) hakkında geleceğe yönelik öngörülerde bulunurlar. Mes'udi'nin (ö.956) yazdığı *Acaibü'd-dünya* adlı eserde bu tür bir tören şu şekilde anlatılır (5):

Türkler sihir, şiddet ve kin sahibi insanlardır. Hükümdarlarının senede muayyen bir günü vardır. Bugün hükümdar adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar yüksek bir yerden ateşe doğru eğilmiş bakarken ateşe karşı bir şeyler söylerler. Bunun üzerine ateşten yukarı doğru bir çehre yükselir. Eğer bu çehre mavi ise (yeşil anlamına da gelebilir) yağmura ve bolluğa, beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne veya uzak yolculuğa delalet eder. Son renk olursa hükümdar yola veya gazaya çıkma-ya acele eder.

Bunun dışında *Kitabü'l-Bed ve't-târih* (Makdisi, 966), *Zeyn el-ahbar* (Gerdizi, ö. 1053 civarı), *Asar el-bilad* (Kazvini, ö. 1283) adlı eserlerde de benzer bilgiler bulunur (5).

Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle kamların dini yönünü din adamları devralmış, tıbbi işlevleri ise ocaklılar tarafından yürütülmeye devam etmiştir (6).

HALK HEKİMLİĞİ

Dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan toplumlar da halk hekimliği, binlerce yıl boyunca hastalıkları tedavi etmenin başlıca yolu olmuştur. Halk hekimliğinde tedavi yanında, tanıya yönelik uygulamalar ile koruyucu hekimlik uygulamaları da kullanılır. Araştırmacı Pertev Naili Boratav'ın tanımıyla, halk hekimliği "Halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümü'dür (7).

Anadolu'da da farklı kaynaklardan beslenmiş olan bir halk hekimliği geleneği vardır. Bu farklı kaynaklardan iki tanesi ön plana çıkar. Bunlardan ilki, Türklerden önce Anadolu topraklarında yaşamış olan çeşitli uygarlıkların hekimlik uygulamaları, diğeri ise Orta Asya'dan getirilen mirastır. Tarihin erken dönemlerinden itibaren Orta Asya'yı kendilerine yurt edinmiş olan çeşitli Türk boyları ve bunların kurdukları devletler, diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanında da günümüze, çok eski ve zengin bir kültürel miras bırakmışlardır. Orta Asya döneminde yazılmış olan bu tıbbi mirasın izleri, Anadolu topraklarında yazılmış olan çok sayıda tıbbi eserde kendisini gösterir (8).

Halkbilimci Orhan Acıpayamlı halk hekimliğinde uygulanan tedavi yöntemlerini altı maddeye ayırır (9):

1. İrvasa (irasa, urasa, uğrasa, oğrasa): Hastayı psikolojik olarak etkilemeyi amaçlayan, doğrudan

doğruya vücutla ilgili olmayan psişik nitelikli sağaltmalar.

2. Parpılama (parpılma, parpilma, darpılama, parpullama, parpulma): Hastalığa neden olan kötülüğü dışarı atmak için vücudu keserek, dağlayarak, delerek veya vurarak gerçekleştirilen uygulamalar.
3. Kutsal sayılan yer ve zamanlarda okunarak, dini boyut kazandırılarak yapılan sağaltmalar.
4. Bitki kökenli ilaçlar.
5. Hayvan kökenli ilaçlar.
6. Madensel ilaçlar.

Halk hekimliği çalışmalarına göre, bu başlıklar altındaki uygulamaların hemen hepsi Anadolu'da halen görülmeye devam etmektedir. Bu uygulamaların birçoğu ise, aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanacak olan Uygur ve Çağatay Türkçesi tıp metinlerinde yer alan uygulamalardır.

UYGUR TÜRKÇESİ TIP METİNLERİ

Orta Asya'nın en eski topluluklarından olan Uygurlar, 1000 yıldan uzun süredir varlıklarını sürdürmektedirler. Uygurlar, Ötüken bölgesindeki Uygur Kağanlığı (744-840) yıkıldıktan sonra Turfan bölgesine göç edip yeni devletler kurmuşlar ve arkalarında, bazıları günümüze kadar ulaşan zengin yazılı kültür ürünleri bırakmışlardır. Başta Uygurlar olmak üzere, çok sayıda etnik topluluğun yaşamış olduğu Turfan bölgesi, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bilim adamlarının ilgisini çekmeye başlamıştır (10).

Dünyanın farklı ülkelerinden araştırmacıların kazı ve keşif çalışması yürüttüğü Turfan bölgesindeki en önemli araştırmacı grubu Almanlardır. Dört ayrı seferde 1902 ile 1914 arasında yapılan keşif gezilerinde yaklaşık 40.000 parça yazılı metin ile binlerce parça eşya gün yüzüne çıkarılmıştır. Tümü Almanya'ya götürülen bu binlerce parça metin, Turfan bölgesindeki zengin kültür birikimini yansıtmaktadır ve 20'den fazla alfabe ve dilde yazılmış haldedir. Bu metinlerin büyük çoğunluğu dini içeriklidir, ancak içlerinde tıp, astronomi, diplomasi, hukuk, ticaret ve gündelik hayatla ilgili de çok sayıda belge bulunur (10).

Turfan bölgesinde bulunan belgeler arasında, Uygur Türkçesiyle yazılmış yaklaşık 60 parça tıbbi metin de vardır. XIV. yüzyıl öncesine tarihlenen bu metinlerde Hint tıbbının etkisi açıkça görülmektedir. İlgili metinler, Yunan-İslam tıbbında olduğu gibi dört humorlu (kan, balgam, sarı safra, sevda) tıbbi anlayışın değil, Hint tıbbındaki üç humorlu (yel, safra, balgam) tıbbi anlayışın etkisi altında yazılmışlardır.

Zaten bu metinlerden bazılarının Hint tıp klasiklerinin çevirisi olduğu saptanmıştır (11).

Bu metinlerdeki reçetelerde en sık kullanılan malzemeler bitkisel ve hayvansal ürünlerdir, ayrıca az sayıda madensel ürün de ilaç olarak kullanılmıştır. Bitkisel ürünler arasında ardıç, yıldız anason, üzüm, susam, meyan, erik, zencefil ve tarçın; hayvansal ürünler arasında bal, eşek sütü, domuz dışkısı, tavşan safrası, kurt safrası, keçi sidiki ve yılan derisi; madensel ürünler arasında da tuz, nişadır ve amonyak dikkat çeker (11).

Bu tıbbi metinlerden alınma bazı bilgiler ve örnek reçeteler aşağıda sıralanmıştır:

Eğer bir kadın çocuk düşürmek isterse it sütü içmeli. Böylece çocuk derhal düşer. Eğer eşi düşmezse, o zaman kısırın çekirdeği iki bacağı arasında tütürülürse, (çocuk) derhal düşer.

Hekim ayrıca balgam ve yelden kaynaklanan (hastalıklarda) mayalanmış (bira vs.); safradan kaynaklanan (hastalıklarda) ise süt ve tatlı su içeren bir sıvı içecek hazırlamalıdır.

Göz hastalıklarına karşı ilaç: insan safrası, domuz safrası, keçi safrası veya tavşan safrası (bu dördünden hangisi olursa) alınır ve karaağaç kabuğu yakılarak, külü su ile karıştırılır ve göze sürülürse, hemen iyi olur.

Kimin koltuk altı fena şekilde kokarsa, akciğeri küçük parça halinde doğrayıp üç gün devamlı koltuk altına sürsün, kötü koku kaybolur.

Eğer biri kulunç ağrısı çekiyorsa ve iyi olmuyorsa, sarımsağın kabukları ve kökü yoğurtla karıştırılıp içirilmeli, geçer

Zerdali çekirdeği dövülür ve üzüm sirkesi ile ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer.

Eğer keklik safrası alınır, kurutulur ve şaraba ve bira ya ilâve edilirse, sonradan ne kadar çok şarap veya bira içilse de, sarhoş olunmaz.

Eğer birinin böğrü ağrıyorsa, güvercin pisliğini kara un ile kaynatıp, üç gece orasını bununla ovsun, ağrıları kaybolur.

Kan işeyen kişi, soğanı pişirip bal ile yerse, geçer.

Keklik safrası aynı miktarda şeker ile karıştırılıp, göze sürülürse, görmeyen göz yine görür, iyi olur.

İSLAMİYET SONRASI DÖNEM

KARAHANLILARDA TIP

Karahanlı Devleti (840-1212) döneminin tıbbıyla ilgili elimizdeki kaynaklar oldukça sınırlıdır. Ancak az sayıda olması karşın, bu kaynaklardan da Orta Asya Türk Tıbbı hakkında bazı bilgiler edinmek mümkündür. Elimizdeki bu kaynaklardan bazıları bir hastane vakfiyesi, bir siyasetname ve bir sözlüktür.

Darülmerza Vakfiyesi

Bu kaynaklardan birisi, Tamgaç Buğra Karahan'ın Semerkand'da 1065-1066 yıllarında kurduğu hastanenin vakfiyesidir. Buradaki bilgiler, vakfiyesi düzenlenmiş hastanenin adını Darülmerza olarak bildirir. Vakfiyede, bu hastaneden daha önce kurulmuş olan ve adı Nimek Bimaristanı olan bir başka Karahanlı hastanesinden daha söz edilir. Dolayısıyla o dönemde Karahanlılar da kurumsallaşmış bir hasta bakım kültürünün olduğu söylenebilir.

Darülmerza'nın vakfiyesindeki bilgilere göre hastanenin kadrosunda tabipler, hacamatçılar, hizmetçiler ve aşçılar yer alır. Yattıkları sürece hastaların yatış, tedavi, yeme-içme ve diğer tüm masrafları vakfedilen malların gelirlerinden karşılanır (12).

Kutadgu Bilig

Yusuf Has Hacib'in XI. yüzyılda yazdığı Kutadgu Bilig (Kut/Mutluluk Veren Bilgi), siyasetname tarzında bir eserdir. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olan eser, Türk-İslam edebiyatının ilk örneğidir. Kutadgu Bilig'de hükümdarlara ve üst düzey yöneticilere, devleti yönetirken dikkat etmeleri gereken konular manzum tarzda anlatılır. Eser aslında bir siyasetname olmakla birlikte, içinde tıbbi konulara ilişkin değerli bilgiler de barındırır (13).

Eserde sözü edilen konulardan bazıları şunlardır: Mithridates macunu, tıpla ilgili meslekler (emçi, otacı, afsuncu), yeme-içme ile sağlık arasındaki ilişki, hasta tedavilerinde kullanılan yöntemler ve nabız muayenesi.

Kutadgu Bilig'in birçok yerinde beslenme ile ilgili öneriler bulunur. Buna göre sağlıklı yaşamın temel koşulu az miktarda ve sağlıklı beslenmedir. Ayrıca beslenirken yaşa ve mevsime uygun beslenmek gerekmektedir. Bu konuyla ilgili örnek beyitler şunlardır (13):

Sıcaklık fazlalaşursa, üzerine derhâl soğuk bir şey içmeli; soğukluk fazlalaşursa, onu sıcak ile tâdil etmelidir.

Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise, soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.

Yaşın kırktan fazla ve mevsim son bahar ise, tabiatını sıcak şeyler ile tanzim et.

Yaşın altmış ve vaktin de kış ise, sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme.

Kuruluk ve soğukluk fazlalaşursa, sıcak ve yaş şeyleri hazır tut; bu ikisi onlara karşı koyar.

Bu yaşlık ve soğukluk fazlalaşır ve sana zarar verirse, sıcak ve kuru şeyler ile onları karşıla.

Tabiatın soğuk ise, onu sıcakla kuvvetlendir; sıcak ise soğuk şeyler ye ve soğuk şeyler iç.

Eğer tabiatın kat'i olarak ılık ise, onu, sırasına göre, sıcak ve soğuk şeyler ile besle.

Tabiatını bu şekilde tanzim et, hayatın huzur ve sıhhat içinde geçer.

Eserde gezegenler, burçlar, mevsimler ve elementler arasında bir ilişki kurulur. Buna göre 12 burç üçerli gruplar halinde dörde ayrılır ve her bir grup bir mevsime ve bir elemente karşılık gelir:

Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü son bahar ve üçü de kış yıldızdır.

Bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.

Kutadgu Bilig'de dünyanın yapısı anlatılırken dünyanın dört elementten (toprak, su, yel, ateş) var olduğu belirtilir:

Bu kubbe evin içi balçıktan yapılmıştır ve karanlıktır; onun hâkim kudreti bunu güneş ile aydınlattı.

Mavi göğü yarattı ve yükseklerle çıkardı; güneş, ay ve yıldızlar ile üzerini süsledi.

Altı kara toprak ile mavi sudur; üstü süzölmüş yel ile ateştir.

Sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı birbirine yaraştırdı ve halka kısmetini verdi.

Eserin rüyalarla ilgili bölümünde, humorların (-kan, safra, sevda, balgam) mevsimlerle, yaşla ve renklerle ilişkisiyle ilgili bilgi verilir:

Birçok rüyalar vardır ki, yemek ve içmekten gelir; yaramayan yemekler yenilmiş ise, rüya da uygunsuz olur.

Bazı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ah-lattan biri kuvvetlenerek, rüyayı kendi aslına çeker.

Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse, Belli ki, onun kanı kuvvetlenmiştir, ona bir miktar kan aldırması tavsiye edilir.

Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse, Ey hakim, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midasını boşaltması ve kudret halvası yemesi lazımdır.

Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse, Ey kardeş, onun sevdası kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilaç içmeli ve beynini temizlemelidir.

Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise, rüyasında akar su veya buz, kar ve dolu görürse, Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilacı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir.

Dîvânü Lûgati't-Türk

Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yazılan *Dîvânü Lûgati't-Türk*, Türkçe'nin ilk sözlüğüdür. Ancak Karahanlı döneminin bu kapsamlı eseri, yalnızca bir sözlük olmakla kalmaz ve bize XI. yüzyıl Orta Asya Türkleriyle ilgili çok değerli bilgiler sunar. Yaşamın her alanını ilgilendiren bilgiler içeren *Dîvânü Lûgati't-Türk*, tıp açısından da önemli bir kaynaktır. Eserde sağlıkla ve hekimlikle ilgili çok sayıda sözcük yer alır. Bu sözcüklerden bazıları hiç değişmeden ya da küçük değişikliklerle günümüzde de varlığını sürdürmekteyken, bazı sözcükler ise artık kullanımında değildir. Bu sözcükler ve örnek cümleler yardımıyla, o dönemde Türklerin sağlık alanında kendilerini nasıl ifade ettiklerini, tanı ya da tedavide hangi yöntemleri uyguladıklarını öğreniriz (15).

Eserdeki sözcükler arasında organ adları (bağır-karaciğer, bağırsuk-bağırsak, köküz-göğüs, oğulçuk-uterus, *öpke*-akciğer, öt-safra kesesi), hastalık ve rahatsızlık adları (anımu-cüzzam, baş-yara, bukuk-guatr, enüç-katarakt, ernek-parmak, kabargan-kabartı, sivilce, kızlamuk-kızamık, sarıgık-sarılık, tumagu-nezle) ve tedavi için kullanılan bitki adları (awılku, ilrük, topulgak) bulunur.

Eserde, sağlık konusuyla ilgili başka sözcükler de vardır: atasagun (hekim), egit (nazar değmesinde kullanılan bir ilaç), em (ilaç), emçi (hekim, eczacı), otaçı (hekim), ig (hastalık), özek (damar), sağ (sağlık), toga (hastalık), vb.

Dîvânü Lûgati't-Türk'te, sözcüklerin anlamını açıklamak için verilen örnek cümleler de bize o dönem hakkında tıbbi bilgiler sunarlar. Bu cümlelerden bazıları şunlardır (15): *Kam arwaş arwadı* (Kam, yani Türk şamanı efsunlama yaptı); *Otaçı közüğ enüçledi* (otaçı göze inen perdeye ilaç koydu); *Er isitti* (adam sıtmaya tutuldu); *Sükel onğultı* (hasta iyileşti); *Ot içtim* (ilaç içtim); *Anğar ötük tuttu* (onu kusma tuttu); *Ol kaniğ sorturdu* (o ondan emme suretiyle kan aldırttı); *Baş tersindi* (yara azdı, yara kapanmışken yeniden azdı); *Bu ot anğar tusuldu* (bu ilaç ona yaradı, fayda verdi).

Ayrıca, sözlükte yer verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Türkler atların hastalıklarında tedavi amacıyla dağlama yapmakta ve kan almaktadır.

Çağatay Türkçesi Tıp Eserleri

Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi, Çağatayca); Karadeniz, Kafkaslar ve İran'ın kuzeyinde ve doğusunda kalan ve Müslüman olan Türklerin XV. ile XX. yüzyıl arasında kullandıkları yazı diline verilen addır (16). Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerin büyük çoğunluğu edebi eserler olmakla birlikte, içlerinde az sayı da tıbbi eser de bulunmaktadır. Bunlar arasında *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*, *Tabîblik Kitâbî*, *Tabîbcılık* ve *Tıb-Nâme-i Türkî* sayılabilir (17-20).

Çağatay Türkçesi tıbbi eserlerinin genel yapısı Anadolu sahasında yazılmış tıp eserleriyle benzerlik gösterir. Bu eserlerde tıpla ilgili olmayan bir giriş bölümünden sonra, tıbbi içeriğe geçilir. Önce hıtlar, mizaçlar, organlar gibi Galenik anatomi ve fizyoloji bilgileri ile nabız ve idrar muayenesi anlatılır. Sonrasında da çeşitli hastalık ve rahatsızlıklar, belirti-bulguları ve tedavi reçeteleriyle birlikte sıralanır. Bu eserlerde yalnızca hastalıklar için reçeteler verilmez, sağlıklı kalmak için nelerin yapılması gerektiği de aktarılır (17-20).

Bu eserlerde tedavide ön planda olan ilaçlar bitkisel içerikli olanlardır. Ancak bitkisel ürünler dışında hayvansal ürünler, madensel ürünler, cerrahi, kan akıtma, hacamat, hamam ve beslenme önerileri gibi uygulamalar da önerilen tedavi seçenekleri arasında yer alır.

Reçetelerde çok sayıda bitkisel ürün bulunmakla birlikte, bunlardan başlıcaları zencefil, gül, üzüm, meyan, sarımsak, erik, anason, limon ve karanfildir. Hayvansal ürünler arasında geyik safrası, kurt safrası, eşek kanı, eşek sütü, keçi idrarı, yılan derisi ve maymun eti gibi ürünler vardır.

Çağatay Türkçesi tıp yazmalarında baskın tıbbi anlayış, dört humor teorisi (ahlat-ı erbaa) olmakla birlikte, halk tıbbi ile Tıbb-ı Nebevi olarak adlandırılan uygulamalara ait örneklere de rastlanır. Bazı hastalıklarda ise dört humor teorisiyle ilgili bilgi yoktur, yalnızca kaynağı ve nedeni belirtilmemiş tedavi önerileri sunulur.

Bu eserlerde gerek Eski Yunan, gerekse de İslam tıbbının hekim ve filozoflarının adlarına atıflar yapılır. Bunlar arasında *Ersitus* (Aristoteles), *Bokrat/Bukrat* (Hipokrat), *Sokrat* (Sokrates), *Calinus* (Galenos), *Eflatun* (Platon), *Ebu 'Ali Sina* (*İbn-i Sina*) ve *Muhammed Zekeriyya'nın* (Razi) adları sayılabilir. Bu durum, yazarların hem kendi deneyimlerini hem de kendilerinden önceki hekimlerin bilgilerini aktarma çabası olarak görülebilir.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıbbi eserlerden bazıları aşağıda sıralanmıştır.

İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı (XVIII.-XIX. yüzyıl)

Eserdeki bazı bölümler şunlardır (17):

Eğer kişinin midesinde safradan kaynaklanan ağrısı olsa, çok susar, ağzı acı (kekre) olur.

(Blefarit) Tavuk yumurtasının akını, semiz otu yaprağı, gül yaprağı yağı. Bu ilaçları merhem yapıp üzerine koysa def olur.

Göz ağrısına yumurtanın sarısını alıp susam yağı ile karıştırıp pamuğun arasına alıp keten beziyle sarıp, gözün üstüne konsa ağrı def olur.

Eğer bir kişinin gözünde ters kirpik çıksa kesmek gerek.

Tabîlik kitabı (XVII. yüzyıl)

Bu eserde, yukarıda belirtilen tıbbi konular yanında kayıp eşyaların bulunması, hırsızların bulunması ve sivrisineklerin uzaklaştırılması gibi tıp dışı konulara da yer verilmiştir. Eserden bazı bölümler şunlardır (18):

Az konuşmak şu nedenle iyidir ki, çok konuşanın (söz söyleyenin) beyninde (zihninde) eksiklik olur, sevdaya (kara safraya) neden olur ve hızlı yaşlanır.

Derler ki; kimin karaciğeri güçlüyse yüzünün rengi kırmızıdır ve sağlıklı olur. Kimin karaciğeri zayıf olsa yüzü sararır. Kimin safra kesesi güçlüyse neşeli olur ki, kulak safra kesesinden, sırt (arka) karaciğerden, göz mideden, sakal penisten su içer (beslenir).

Kim yemeği iyi çiğnemedi yatsa midesi zayıflar, sindirimi yavaşlar, midesinde şişlik olur ve eklemeleri zayıflar.

Kişinin sesi kısıldığında bir miktar nişadır, kereviz suyunda eritilip gargara yapıldığında iyi olur, düzelir. Bu tedavi balgam için de yararlıdır.

Hekimlerin söylediğine göre, bir kadının rahminde hastalık varsa çocuk sahibi olamaz. Yele, safraya, ete, rahimde sıcaklık artışına, kana ya da büyüye bağlı hastalıklar rahimde yetersizliğe neden olur. Hastalığın nedeni yelse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kulağı ağrır. Hastalığın nedeni safraysa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında terleme olur. Hastalığın nedeni etse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında yan ağrısı olur.

Hastalığın nedeni kurtsa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında baş ağrısı olur. Hastalığın nedeni kansa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının bedeninde ağrı olur ve bundan dolayı sarı su gelir. Hastalığın nedeni büyüyse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kalbinde ağrı olur.

Tabîcılık (XX. yüzyıl)

Bu eserde de tıbbi bilgiler yanında, köpek ısırma-larında okunması gereken dua, hırsızlığa karşı alınması gereken önlemler gibi bölümler bulunur. Eserden bazı bölümler şunlardır (19):

Eğer kişinin ağzında her zaman tatlılık varsa, bu kan fazlalığını gösterir. Eğer kişinin ağzında acı ve tuzlu bir tat varsa, bu safra fazlalığını gösterir. Eğer kişinin ağzında ekşilik ve tatsız tuzsuz bir acılık varsa, bu balgam fazlalığını gösterir. Eğer kişinin başı ağrıyor, ağzı sulanıyor ise, bu kan fazlalığını gösterir.

Midede kuru-sıcak kaynaklı bir ağrı olduğunda, koyun sütü ile tarçın pişirilerek içilmelidir.

Maymun eti şekerle birlikte güneşte kurutulup yenirse, gönülde hiç gam kasavet kalmaz, balgam görülmez, mideye çok kuvvet verir.

Turp gündüz yenirse mide için yararlı olur, (midedeki) tüm balgamı temizleyerek mideyi çok kuvvetlendirir.

Deve safrası, Basra balı ile birlikte karıştırılıp içilirse tüm yeli uzaklaştırır.

Kulakta yel biriktiğinde kulağa keçinin idrarı damlatılırsa, yel ortadan kalkar.

Tıb-Nâme-i Türkî

Tabîbçılık ile aralarında büyük benzerlikler vardır. *Tabîbçılık*'ten biraz daha uzundur (20).

ORTA ASYA İLE ANADOLU ARASINDAKİ DİĞER ORTAK NOKTALAR SAĞLIKLI BESLENME

Binlerce yıl boyunca göçebe bir hayat tarzı sürdüren Türklerin başlıca gıda kaynakları et ile süt ve süt ürünleriydi. Yerleşik hayata geçtikten sonra ise beslenme tarzları değişti, hayvansal gıdaların yanında bitkisel gıdaları da tüketmeye başladılar.

Hem Karahanlı dönemi eserlerinde hem de Çağatay Türkçesi eserlerinde sağlıklı beslenmeye ilişkin çok sayıda öneri yer alır.

Karahanlı döneminin eserlerinden Kutadgu Bilig'de yeme-içme düzeni ve sağlıklı beslenmeye ilişkin çok sayıda bilgi bulunur. Bu bilgiler şu şekilde özetlenebilir (13):

Yeme miktarı az olmalıdır.

Yemekler hızlı değil yavaş pişirilmelidir.

Yemekler hızlı değil yavaş yenmelidir.

Uyumsuz bir beslenme düzeni hastalıklara neden olur.

Sindirilmemiş yiyecekler hastalıklara neden olur.

Yemek yerken nefesine hakim olmak gerekir.

Karın doyduğunda yemeye devam etmemek gerekir.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıp eserlerindeki birçok hastalık reçetesinde, ilaçlardan sonra beslenme önerilerine yer verilir (17):

(Öksürük) *Gıdasına maş, badem sütü ile vermek gerek. Soğuk su, acı nesnelere perhiz etmek gerek.*

(Kuru öksürük) *Gıdasına civciv eti, mercimek, kişniş otu kaynatıp, ekşimiş süt ile, haşhaş başının suyunu (kabuğunu) karıştırıp içmeli.*

(Felç) *Gıdasına genç güvercin, nohut suyu, kimyon, safran. Bunları yemeli.*

(Mide ağrısı) *Gıda olarak tarçın (suyu) içmek gerek.*

Anadolu'da Sağlıklı Beslenme

Osmanlı tıbbında yiyecek ve içecekler yalnızca beslenme amacıyla tüketilmezdi, aynı zamanda ilaç olarak da görülürdü. Dolayısıyla hem koruyucu hekimlik için hem de tedavi edici hekimlik için yiyeceklerden ve içeceklerden yararlanılırdı. Bu konuda Osmanlı hekimlerinin en çok yararlandığı kaynaklar İbn-i Sina ve İbn-i Baytar'dı (21).

AKUPUNKTUR, MOKSA

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan akupunktur, tedavi amacıyla vücuttaki belirli bölgelerin uyarılması yöntemidir. Uyarılma için en sık uygulanan teknik iğnelemedir, ancak bu noktalar ya da meridyenler dağlama, moksa, kan akıtma ve kupa çekme gibi tekniklerle de uyarılabilir. Zaten akupunktur ifade etmek için kullanılan 針灸 (zhenjiu) sözcüğünün ilk işareti akupunktur (zhen), ikinci işareti de moksibüsyon (jiu) anlamlarını taşır. İğnelemede çok küçük çaplı iğneler vücuda saplanarak belli bir süre bırakılırlar. Moksibüsyon ya da moksa olarak bilinen uygulamada, kurutulmuş pelinotu (*Artemisia vulgaris*) kullanılır. Kurutulup tütün gibi kıyılan bu yapraklar, cilt üzerine ya doğrudan ya da tuz, zencefil, sarımsak gibi nesnelere üzerinde konularak tutuşturulur. Cilt üzerine doğrudan uygulanan moksa, aslında bir tür dağlama yöntemidir. Çünkü günümüzde kullanılmayan moksa yöntemlerinden birisi skarlaştırıcı moksa'dır ve bunda ciltte skar oluşturulması amaçlanır. Başka bir yöntemde ise, sarılıp puro gibi kalın çubuklar haline getirilen moksa tomarları noktalar/meridyenler üzerinde yakılarak ısıyından ve duman etkisinden yararlanılmaya çalışılır. Modern bilimsel araştırmalar, belirli endikasyonlarda etkili bir tedavi yöntemi olduğu bilinen akupunkturun ve moksibüsyonun olası etki mekanizmalarını ortaya koymuş durumdadır (22, 23).

Türk tıbbındaki, akupunkturla ilgili Türkçe yazılmış ilk belgeler Uygur tıp metinlerinde karşımıza çıkar. Turfan bölgesinde XX. yüzyılın başlarında bulunan bu metinler arasındaki üç adet çizimde, üç ayrı insan figürü bulunur. Bu figürlerdeki insan vücutlarının belirli yerleri noktalar şeklinde işaretlenmiş, yanlarına da açıklamalar yapılmıştır. Bu akupunktur/moksa reçetelerinde, hangi endikasyonda hangi noktaların seçilmesi gerektiğiyle ilgili bilgi bulunur. Bütünlüğü bozulduğu için metnin tümünün okunmadığı bu belgelerdeki bazı cümleler şunlardır (11): *Başta, dizde, göğüste, elde, inçkitte ... Yüreğin iki tsuun (cun) altında olan yerde, yana altında ... safra damarı bulunur.*

Yukarıdaki ilk cümlede ve ikinci cümlelerin girişinde, kullanılması gereken noktaların yerlerinin ifade edildiği anlaşılmaktadır. *Cun*, noktaların lokalizasyonu için kullanılan Çince bir ölçü birimidir ve başparmağın eni uzunluğundadır. Sondaki "safra damarı" ifadesi ile safra kesesi meridyeni/kanalı kast edilmektedir.

Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış ve XIV. Yüzyıl öncesine tarihlenen bu belgeler bize, Eski Türklerin akupunktur bilip uyguladıklarını ve hatta bu konuda eserler vermiş olduğunu göstermektedir.

Anadolu'da Akupunktur-Moksa

Anadolu sahasında yazılmış tıp yazmalarının bir bölümünde, akupunktur ya da moksa/dağlama uygulamalarını akla getiren bazı ifadeler bulunmaktadır. Ancak bunlar arasında en değerlisi, *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'dir. Türk ve İslam tıbbının ilk renkli resimli tıp eğitimi kitabı olan *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'nin yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin'dir (1385- 1468?). Sabuncuoğlu, Amasya Darüşşifası'nda uzun süre hekimlik yapmıştır ve toplamda üç tıbbi eserin yazarıdır (24).

Cerrâhiyye-i İlhâniyye'nin büyük bölümü, X.-XI. yüzyıl Endülüslü Arap hekimî Zehravi'nin yazdığı et-Tasrif adlı eserin çevirisidir. Bu çevirinin üzerine Sabuncuoğlu hem başka kaynaklardan edindiği bilgileri hem de kendi deneyimlerini ekleyerek bu önemli eseri oluşturmuştur (24).

Arap harfleriyle Türkçe yazılmış olan *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*; dağlamalar, cerrahi tedaviler ve kırık-çıkıklar olmak üzere üç bölümden oluşur. Eserin dağlamalar bölümünde yer alan dört maddedeki (diş ağrısı, hemoroid, dermatit ve dermatofitozis) bilgiler, Sabuncuoğlu'nun akupunkturla ilgili teorik ve pratik bilgilere sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Sabuncuoğlu diş ağrısında çapraz taraftaki LI 4 noktasını, hemoroidde göbek üzerindeki CV 8 (Ren 8) noktasını, dermatitte bilateral PC 6 noktasını ve dermatofitoziste PC 6 ve SP 6 noktalarını tarif etmektedir. *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'de aktarılan tüm bu bilgiler klasik akupunktur bilgileriyle uyumlu noktalar ve endikasyonlardır (24).

Bizim görüşümüze göre, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun bu bilgiye sahip olmasını açıklayabilecek iki olasılık vardır. Sabuncuoğlu ya Türklerin Orta Asya'dan göçlerle gelirken beraberlerinde getirdikleri tıbbi bilgiler nedeniyle akupunktur bilmekteydi, ya da Anadolu'daki Tansukname-i İlhan ya da benzeri bir eserden bu bilgileri edinmişti. İran Moğolları olarak da bilinen İlhanlı Devleti'nde uzun süre vezirlik

yapmış olan hekim Reşidüddin Fazlallah'ın yazdığı Tansukname-i İlhan, Asya tıbbını İran, Azerbaycan ve Anadolu topraklarına aktaran bir eserdir (25).

Akupunktur-moksa Türk halk hekimliğinde de uygulanan bir yöntemdir. Anadolu'nun bazı yörelerinde ocaklıların çeşitli rahatsızlıklarda iğneleme, kesme, çizme yaptığı bilinmektedir (26).

HAMAM

Çağatay Türkçesi ile yazılmış tıp eserlerinden birindeki bir bölüm, hamam konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde Galenos'a atfedilen bir bilgiye göre, hamamda çok uzun süre oturup baştan aşağı sıcak su dökmenin gözlere zararı olduğu, şehveti azalttığı ve vücudu zayıflattığı belirtilir. Ayrıca vücudu güçlendiren dört şey olduğu, bunlardan birisinin de ılıman (mutedil) bir hamama girmek olduğu ifade edilir (18). Bir başka Çağatayca eserde de uyuzlu hastaların hamama gitmesi gerektiği ifade edilir (17).

Anadolu'da Hamam

Hamamın Anadolu kültüründe ayrı bir yeri vardır. Anadolu'ya zengin bir miras bırakmış olan Roma kültüründe de banyoların ve havuzların bulunduğu ve insanların buralarda yıkanarak biliniyor, ancak bunlar, Türklerin hamam kültüründen farklıdır. Roma hamamları ile Türk hamamları arasındaki en büyük fark, temiz olmadığı gerekçesiyle Türklerin durgun suda yıkanmaktan uzak durmaları ve hamamlardaki kurnaların başına geçerek, akan su ile yıkanmayı adet haline getirmiş olmalarıdır (27).

Anadolu sahasında yazılmış tıbbi eserlerin birçoğunda hamam konusuna ayrı bir başlık ayrılmıştır. Hatta konusu yalnızca hamam olan eserler de vardır. Örneğin, XVI. yüzyılda yaşamış Antakyalı bir hekim olan Davud bin Ömer el-Antaki, hamamları ve yıkanmanın insan sağlığı üzerindeki etkilerini anlatan bir eser kaleme almıştır. Eserin içinde; hamamın mimari özellikleri, yapımında kullanılan malzemeler, anasırı erbaa ile uyumlu olarak hamamın suyunun, ateşinin, toprağının ve havasının nasıl olması gerektiği, hamamın insan sağlığı üzerindeki yararları ve zararları, hamama girerken, yıkanırken ve çıkarken nasıl davranılması gerektiği, kimlerin hangi dönemlerde hamama girmemesi gerektiği, soğuk suyla yıkanmanın yararları ve zararları ile hamamda kullanılması ve kullanılmaması önerilen ilaçlar konusunda bilgiler bulunur (28).

Bu tür bilgiler, Osmanlı döneminde yazılmış diğer tıp eserlerinde de yer alır. Buna göre hamamların içi ferah ve geniş olmalı, suyu ise tatlı ve mu'tedil olmalıdır (27). Yine, uyuzlu hastaların hamama gitmesi gerektiğine dair öneri de Osmanlı dönemi tıp eserlerinde yinelenmektedir (27).

MESİR MACUNU

Çağlar boyunca birçok toplumda farklı isimler altında kullanılmış olan mesir macunu, aslında Anadolu topraklarının tıp tarihine armağan ettiği değerlerden bir tanesidir. Adını, Karadeniz'in kuzeyindeki Pontus Krallığı'nın hükümdarı Mithridates VI'dan (MÖ 134-63) alan mesir macunu, yüzyıllar boyunca birçok hekimin ilgisini çekmiş ve kendisine çok farklı durumlarda kullanım alanı bulmuştur (29).

Deneysel toksikolojinin öncüsü kabul edilen Mithridates, neredeyse tüm yaşamını her tür zehire karşı etkili olabilecek bir karışım hazırlama çabası içinde geçiren bir kişidir. Çünkü Mithridates'in babası düşmanlarınca zehirlenmiş, bu ölümün ardından tahta çıktıktan sonra da birkaç kez annesi tarafından zehirlenme girişimine maruz kalmıştır. Kaynaklar, kendisinin de krallığı döneminde rakiplerini zehirleyerek alt etme yoluna gittiğini kaydediyor. Çocukluk çağlarından itibaren toksinlere ve antidotlara meraklı olan Mithridates'in dedesi de her derde deva olacak bir ilacın peşindeydi (29).

Her türlü zehre karşı etkisi olan bir karışımı oluşturmaya çalışan Mithridates'in yararlandığı kaynaklardan birisi zengin kütüphanesi iken diğeri de yaşadığı coğrafyaydı. Çünkü Karadeniz hem faydalı hem de zehirli bitkiler ve hayvanlar açısından zengin bir ortamdır ve bölgedeki zehirli yılanların, zehirli balıkların ve zehirli balın varlığı antik dönemlerden itibaren biliniyor.

İçeceklerini, içindeki zehirle temas edince rengi değişen kaplarda içen, komutanlarına ve akrabalarına yüzüklerde ve kolyelerde muhafaza edilebilen zehirler dağıtan Mithridates, bu karışımı oluşturmadan önce yüzlerce farklı toksin ve antidotla denemeler yapmıştı (29).

Mithridates'in hazırladığı karışımın içinde hem yararlı maddeler hem de toksik maddeler bulunmaktaydı. Kendi oluşturduğu bu karışımı düzenli bir şekilde kullanmış olan Mithridates, ortalama yaşam süresinin 45 olduğu bir dönemde 70'li yaşlarına kadar sağlıklı bir şekilde yaşamıştır. Bu karışımın immün sistemi güçlendirdiği, her gün düşük dozda alınan toksik maddelerin de belli toksinlere karşı ko-

ruyucu etki gösterdiği kabul ediliyor. Mithridates'in karışımının özgün formülü tam olarak bilinmemekle birlikte içinde tarçın, bal, misk, sarımsak, zencefil, havuç, anason, afyon, fındık, incir, maydanoz, akasya ve safran gibi maddelerin olduğu düşünüyor (29).

Zaman içinde Mithridates'in özgün formülünde birçok değişiklik yapılmış, içine eklenen ve çıkarılan maddeler olmuş, hatta bazı formüllerin içeriğindeki madde sayısı 200'e yaklaşmıştır. Hazırlanan bu macunların içinde bitkisel ürünler, hayvansal ürünler ve mineraller yer almaktaydı.

Yüzyıllar boyunca farklı kültürlerde kullanılan bu karışım, birçok hekime de esin kaynağı olmuştur. Ünlü Romalı hekimler Celcius ve Galen de Mithridatium macunları hazırlamışlardır.

Mithridates macununun, başta Sabuncuoğlu Şerefeddin olmak üzere çok sayıda Osmanlı hekiminin eserlerinde de yer aldığı görülür (24). Bu eserlerde bu macunun adı, farklı şekillerde yazılmıştır: Mithridates, misridates, misridius, misrûditû, misrititûs, misir ve mesir vb.

Mesir macununun Osmanlı sarayında da yapıldığı biliniyor. Macun, saraya ait Helvahane Defteri'nde, "macun-i Mesrutitus (Antidotum Mitkridaticum)" adıyla geçer ve içinde 68 farklı madde bulunur (30).

Orta Asya'da Mithridates Macunu

Mesir macunu yalnızca Anadolu'ya ve Avrupa'ya yayılmakla kalmamış, Orta Asya'ya kadar da uzanmıştır. Karahanlılar döneminde 1069 yılında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan Kutadgu Bilig, bu açıdan önemli bir kaynaktır. Kutadgu Bilig'in 1064. beyitin de geçen "matridus" sözcüğü, aynı kökten gelen ve bu macunu ifade etmek için kullanılan bir sözcüktür (13).

Kerek kat şelişe, kerek tiryâk et, kerek matridus kat, ya çurnı ögit

Kerek tut otaçı, kerek erse kam, ölüglıke hergiz asığ kılmaz em

(İster selise kat, ister tiryak yap; ister matridus karıştır, ister müşhil ver.

(İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez.)

Mithridates macununun Orta Asya'ya nasıl ve ne zaman gittiği tam olarak bilinmiyor. Ancak eserde yer alan bazı tıbbi bilgilerin İbn-i Sina'dan alınmış olduğu iddiası, dikkate değer bir görüş olarak kabul

edilebilir. Çünkü İbn-i Sina'nın (980-1037) *El-Kanun fi't-Tıbb* adlı eserinde Mithridates macunundan söz edilip ayrıntılı bilgi veriliyor (31):

el-Masruditus- Masruditus denen seçkin bir hekim tarafından yapılmış bir macundur. O özellikle zehirlere ve çeşitli ortak hastalıklara karşı kullanıldı. Böylece o dönemde kullanılan tek antidot idi. Andromachus engerek yılanı etinin yararlı olduğunu öğrenince, ona engerek yılanı haplarını da ilave etti. O ilacın terkiibindeki bazı drogları azalttı ve bazı başka yeni droglar ilave ederek formülü biraz değiştirdi. Böylece o özellikle de yılan ısırmasına yararlı olan el-tiryakü'l-kebir olarak adlandırıldı. Başka olaylarda da masruditus macunu, el-tiryakü'l-kebirden daha az etkili değildi, fakat bazı durumlarda o el-kebirden daha faydalıdır.

İbn-i Sina'nın reçetesi safran, sarımsabır, zencefil, tarçın, karanfil, lavanta, çörekotu ve anason gibi elliye yakın madde içermektedir.

Ancak Kutadgu Bilig'de bu sözcük yalnızca bir defa geçtiği için, ayrıca ne macunun içeriğinden ne de kullanım endikasyonlarından söz edilmemiş olduğu için, macun hakkında daha fazla fikir yürütmek mümkün olmamaktadır.

KUPA ÇEKME, KAN AKITMA, HACAMAT

Humoral patoloji teorisine göre hastalıkları tedavi etmenin ya da sağlıklı bir yaşam sürmenin yollarından birisi de vücuttaki zararlı maddelerin dışarı atılmasıdır (evacuation). Bunun için uygulanan başlıca yöntemler kan akıtma, terletme, müshil kullanma ve lavmandır. Kan akıtma uygulaması üç yolla yapılır; hacamat (bardak çekme, cupping therapy), kan alma (fasd, phlebotomy) ve sülük tedavisi (leeching). Türkiye'de kupa çekme, bardak çekme ya da şişe çekme olarak bilinen yöntem de, yaş kupa ve kuru kupa olarak ikiye ayrılır. Uygulamanın asıl amacı, oluşturulan vakum etkisiyle kan dolaşımını artırmaktır. Kupa çekme için cam, metal, ahşap kupalar ya da boynuzlar kullanılır. Yaş kupada ilave olarak, cilt üzerine çizikler atılarak kanatma yapılır ve "zararlı" kanın vücuttan atılması amaçlanır. Günümüzde yalnızca yaş kupayı tanımlamak için kullanılan hacamat, Arapçadaki "hacm" yani emme, vakumlama sözcüğünden kaynaklanır (32).

Kupa çekme dünyanın en eski tedavi yöntemlerinden birisidir. Araştırmalar bu yöntemin Orta Asya, Güney Amerika, Afrika, Mezopotamya ve Mısır gibi bölgelerde binlerce yıldır kullanıldığını ortaya koymaktadır. Hipokrat, Celsus ve Galen gibi Eski Yunan

ve Roma hekimlerinin eserlerinde yöntemin yararları anlatılır (33).

Güncel araştırmalar kupa çekmenin esas olarak lokal kan akımını artırdığını, bunun ardından da mikrosirkülasyonun düzeldiğini, kapiller endotel hücre tamirinin arttığını ve bölgesel anjiyogenezisin hızlandığını göstermektedir (34).

Hem Uygur tıp metinlerinde hem de Çağatayca tıp eserlerinde bu yöntem, önerilen tedavi uygulamaları arasında yer alır:

Eğer idrar bozukluğu ilerlerse kan almalı. Kan alınmasına rağmen idrar yapamaz ve irinlenirse keskin bir bıçakla yarılmalı (11).

Metinlerde ayrıca, kan alınacak damarların isimleri ve lokalizasyonları ile işlem sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar da açıklanmıştır.

Eğer kişinin söçesi ağrırsa, eğer kandan ağrırsa onun işareti, ağrıyan yeri sıcak ve kızıl olur ve gözlerinin akı kızıl olur(kanlanır). Safan damarından kan almak gerek. Safan damarı diye bütün aşık kemiğinin üstündeki kalın damara denir ve bazı insanların aşık kemiğinin yanında olur. Heftende-endam, nehru'l-beden, baselik, ekmel, kifal, habze'z-zira', aslim bu yedi çeşit damar insanın kolunda olur. Baselik adlı damarı ekmel-i nehru'l-beden diye bu üç kısma ad ile adlanmıştır. Bu damar hefte endam denilen damar ile kifal'ın arasında atarak durur. Altında şeriyen (şiryan atar) damarı vardır. Eğer kişinin vücudu kızıp (ateslenip) fazla kan hücumundan dolayı hasta olsa, bu damardan kan alınacak olsa neşteri damarın yanından saplamak gerek. Eğer düz saplayıp neşterin ucu atardamara girse, cerahat olur, ağrı yapar. Eğer atardamardan kan çıkacak olsa durmaz. Çünkü atardamarın kanı akıcıdır, ilaç ile durdurulamaz. Tehlikeli olur (16).

Anadolu'da Kupa Çekme ve Hacamat

Yukarıda adı geçen Çağatay Türkçesi eserlerinde scrofula (tüberküloz lenfadeniti), siyatik ağrısı, öksürük ve yüksek ateş gibi durumlarda, bir tedavi yöntemi olarak kupa çekme ve hacamat da önerilmiştir. Yöntemin Çağatay Türkçesindeki karşılığı "hacamat kılmak" ya da "hacamat etmek"tir (17, 18).

Kupa çekme uygulamaları (yaş-kuru ya da kanlı-kansız), Osmanlı tıbbının en önemli tedavi yöntemlerinden birisiydi. Hem Osmanlı dönemi tıp yazmalarında hem de yabancı gözlemcilerin yazdığı seyahatnamelerde bu konuda çok sayıda örnek bulunur (35).

Kupa çekme, Türk halk hekimliğinde de yaygın olarak başvurulan bir yöntemdir. Anadolu'nun hemen her yöresinde rastlanan bu uygulamayı yalnızca ocaklılar değil, ocaklı olmayan kişiler de uygularlar. Bu uygulama için kupa vurma, kupa çekme, bardak çekme, bardak vurma, şişe vurma, şişe çekme, çömlek tutma, küp atma, kavanoz tutma, boynuz çekme ve vantuz çekme gibi farklı adlandırmalar yapılmaktadır. Anadolu'da kupanın kullanıldığı endikasyonlar arasında, Çağatay dönemi eserlerinde belirtildiği gibi öksürük, yüksek ateş, bel ağrısı ve romatizma da bulunur (26).

TIBBİ UYGULAMA HATASINDAN (MALPRAKTİS) KAÇINMA

Güncel biyoetikteki dört temel ilke hasta özerkliğine saygı, hastaya yararlı olma, hastaya zarar vermeme ile adil ve hakkaniyetli davranmadır (36). Bu kapsamda hem Orta Asya Türk tıbbında hem de Anadolu sahasında yazılmış tıbbi eserler incelendiğinde, benzer etik ilkelerin gözetilmiş olduğu söylenebilir.

Çağatay Türkçesi eserlerinde tıbbi uygulama hatalarından nasıl kaçınılması gerektiğiyle ilgili bazı ifadeler bulunur (17):

Eğer kişinin vücudu kızıp (ateşlenip) fazla kan hücumundan dolayı hasta olsa, bu damardan kan alınacak olsa neşteri damarın yanından saplamak gerek. Eğer düz saplayıp neşterin ucu atardamara girse, cerahat olur, ağrı yapar. Eğer atardamardan kan çıkacak olsa durmaz. Çünkü atardamarın kanı akıcıdır, ilaç ile durdurulamaz. Tehlikeli olur.

Uygur tıp metinlerinde ise tanı ve tedavi aşamalarında hastaya zarar vermektan kaçınarak yarar sağlayabilmeleri için, hekimlerin tüm bilgilerini dikkatli bir şekilde kullanmaları öğütlenir (11):

Otacı bakışlar bütün bu yaralara (dikkatlice) görüp, inceleyip, bilgilerini kullanıp ilaç vermelidir.

Anadolu'da Malpraktisten Kaçınma

Osmanlı döneminde uygulanan biyoetik ilkelerle ilgili çok sayıda örnek vardır. Edirne'deki Sultan II. Bayezid Darüşşifa'sındaki cerrahların uyması beklenen en önemli üç kuralın zarar vermeme, ihmalden kaçınma ve dakiklik olduğu belirtilmektedir (37). İbn-i Şerif'e göre hekim "hastaya verilecek şerbetlere, ilaçlara ve ona bakacak olanlara ihtiyat etmeli ... eğer verdiği ilaç hatalı ise o yoldan çabucak dönmeli" idi. Abbas Vesim ise hekimin özen yükümlülüğüne vur-

gu yaparak "Her hastaya ihtimamı, kendi hakkında olan ihtimamı gibi ola. Zira ihtimam bulunmadığı surette hastanın ölümüne sebep olmak muhtemeldir" der (38).

İçeriğinde hastaya zarar vermeme ilkesiyle ilgili ifadeler barındıran en bilinen Osmanlı tıp eseri *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'dir. Amasyalı hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından 1465 yılında yazılmış olan eserde, tıpkı Orta Asya Türkçe metinlerde olduğu gibi hastaya zarar vermeme konusunun ön planda tutulduğu görülür (24). *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*'de göz hastalıklarında dağlama konusu anlatılırken arterlerin (şerayin) ve venlerin (veride) cilt altında bulunduğundan söz edilerek bunların kanatılması riskine dikkat çekilir ve kanama oluşmaması için elle basılması önerilir: "elini teenniyle basasın, ta kim boşanmaya". Cümlenin devamında, aynı rahatsızlık için ensede iki yere daha dağlama yapılabileceği belirtilir ve bir başka tehlikeden daha söz edilerek "amma sinire degürmeyesin" denir. Plörezi karşılığı kullanılan "şavsı marazı" anlatılırken 5. kosta ile 6. kosta arasına dağlama yapılması gerektiği, ancak bu noktayı dağlamanın tehlikeli olabileceği belirtilir ve işlemin olası zararı için "alil (hasta) o saat ölür" ifadesi kullanılır (24).

MÜZİKOTERAPİ

Müzikoterapi, Türklerin Orta Asya dönemlerinden itibaren iyi bildikleri ve hastalıkların tedavisinde kullandıkları uygulamalar arasındadır. Eski Türklerde baksı ve kam adı verilen kişiler, kötü ruhları uzaklaştırırlar, iyi ruhları çağırırlar, fal bakarlar ve sihir yaparlardı. Bu kişilerin bir diğer önemli görevi ise hastaları tedavi etmektir. Tedaviye yönelik uygulamalarını müzik ve dans eşliğinde gerçekleştiren baksılar ve kamlar, müzik yapmak için kopuz çalarlar, tedavi ayinlerini ise vecd hali (trans) ile bitirirlerdi. Müzik araştırmacıları Eski Türklerin tedavi seanslarında çalınan bu müziklerin pentatonik (beşli) müzik formunda olduğunu belirtirler (39).

Türklerin Selçuklu ve Osmanlı döneminde kurdukları sağlık kurumlarında da, hastaların tedavisinde müzikten yararlandığı biliniyor. Osmanlı dönemindeki müzikoterapi uygulamaları için en önemli kaynaklardan birisi Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre İmparatorluğun İstanbul, Edirne ve Şam gibi farklı kentlerindeki darüşşifalarda müzik, hasta tedavisi için etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu sağlık kurumlarına hanendeler ve sazandeler tahsis edilmiş, hastalara müzik dinletilerek tedavilerine katkı sağ-

lanmaya çalışılmıştır. Evliya Çelebi darüşşifalardaki müzik tedavisiyle ilgili şu bilgileri verir (40):

(Fatih Darüşşifası) *Hastalara ve divanelere, hastalığı def etmek için mutriban, hanendegan tayin olunmuştur.*

(Edirne Darüşşifası) *Bayezid Han hastalara deva, dertlilere şifa, divanelerin ruhuna gıda olması ve sevdâyı def etmesi için on adet hanende ve sazendelerden Gulam Şadi gibi üç hanende, bir neyzen, bir kemani, bir musikari, bir santuri, bir çengi ve santuri ve bir udi tayin etmişti ki, haftada üç kere gelip bu on adet hanende ve sazende üstadları hastalara ve deli biraderlere fasıl çalarlar.*

(Şam Nureddin Darüşşifası) *Deli biraderlere ve iyileşmesi mümkün olanların üzüntülerinin giderilmesi için üç vakitte güzel sesli hanende ve zühreye denk sazende gelip fasıl ettikçe deli biraderlemizin kimisi susar, bazıları savaş eder.*

SONUÇ

Türk tıbbının binlerce yıl öncesine dayanan köklü ve zengin bir geçmişi vardır. Bu zengin geçmişle ilgili birikimin çok büyük çoğunluğu Anadolu topraklarındaki yazılmış belgelere dayanır. Ancak bilindiği gibi, sayıca az olsalar da Orta Asya Türk tıbbıyla ilgili çok değerli bilgi ve belgeler de bulunmaktadır. Bu açıdan Orta Asya Türk tıbbına ait belgelerin gün yüzüne çıkarılıp değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu sayede, tıp alanında Orta Asya ile Anadolu arasındaki bağın daha güçlü bir şekilde kurulması sağlanabilir ve Türk tıbbındaki devamlılık ortaya konulmuş olabilir.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

KAYNAKLAR

1. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.586a85bf0455d3.23706161 (Erişim Tarihi: 11.09.2021)
2. Acıpayamlı O. Türkiye folklorunda halk hekimliği ve özellikleri. DTCF Dergisi, 1968; 26 (1-2): 1-9.
3. Acar HV. Türk halk hekimliğindeki ocak çeşitleri. Lokman Hekim Dergisi, 2017; 7 (2): 54-72.
4. İnan A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
5. Şeşen R. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
6. İnan A. Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1952; 1 (4): 19-30.
7. Boratav PN. 100 Soruda Türk Folkloru. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1994.
8. Yaylagül Ö. Anadolu'da yaşayan halk hekimliği uygulamalarının eski ve orta Türkçe tıp metinlerindeki temelleri. Milli Folklor, 2014; 26 (103): 48-58.
9. Acıpayamlı O. Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi. Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri. Kasım 23-25, 1988, Ankara-Türkiye. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1989.
10. Turfan Studies. Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, 2007. http://turfan.bbaw.de/bilder/Turfan_engl_07.pdf (Erişim tarihi: 15.08.2021)
11. Gürgan M. Orta Asya'daki Eski Türk tıbbının başlangıçtan 14. yüzyıla kadarki döneme ait bilinen Türkçe tıp metinlerinde, tıp tarihi açısından değerlendirilmesi. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2010.
12. Terzioğlu A. Yeni kaynaklar ışığında Karahanlı hastane ve tıp tarihine bir bakış. Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. Eylül, 4-7, Ankara-Türkiye. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1989.
13. Hacıb YH. Kutadgu Bilig II: Tercüme. Trans, Arat RR. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.
14. Acar HV, Sarıtaş E, Örnek Büken N. Humoral pathology theory in the Kutadgu Bilig (Wisdom of Royal Glory): A Karakhanid Turkic work from the 11th century. Erciyes Med J, 2019; 41 (4): 462-6.
15. Atalay B. Divanü Lügati't-Türk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
16. Ercilasun AB. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
17. Gürgüz A. İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-ning tıbb kitabı. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

18. Karoly L. A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatai Work by Subhān Quli Khan. Leiden: Brill, 2015.
19. Uysal İN. XX. Yüzyıl Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni Tabibçılık. İstanbul: Kesit Yayınları, 2020.
20. Baydan B. Tıbname-i Türki. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1992.
21. Sarı N. Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam. In: Bilgin A, Samancı Ö, eds. Türk Mutfağı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008: 137-51.
22. Zhang RX, Lao LX, Ren K, Berman BM. Mechanisms of acupuncture–electroacupuncture on persistent pain. *Anesthesiology*, 2014; 120 (2): 482-503.
23. Deng HY, Shen XY. The mechanism of moxibustion: Ancient theory and modern research. *Evid Based Complement Alternat Med*, 2013; 2013: 379291.
24. Uzel İ. Cerrahiyet'ül Haniyye. 1st ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
25. Acar HV. Acupuncture points in the book of Şerefeddin Sabuncuoğlu, a 15th century Turkish physician. *Acup in Med*, 2015; 33 (1): 72–6.
26. Acar HV. Türk halk hekimliğinde akupunktur ve bağlantılı teknikler. *Lokman Hekim Derg*, 2016; 6 (1): 10-8.
27. Sarı HN. Türkçe tıp yazmalarına göre hamam ve sağlığa etkisi. In: Sarı N, Yavuz J, Özen G, eds. Minyatür ve Beze-me Sanatıyla Türk Hamamı. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014: 77-85.
28. Kadioğlu FG, Nazik S, Kadioğlu NS. Antakyalı Bilge Hekimin Hamam Kitabı. Davud bin Ömer el-Antâkî ve et-Tuhfe el Bekriyye fi Ahkâm el-İstihmâm el-Küllîyye ve'l-Cüz'îyye. Antakya: Hatay Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018.
29. Mayor A. Mithridates of Pontus and his universal antidote. In: Wexler P, ed. History of Toxicology and Environmental Health, Vol. I. Toxicology in Antiquity. Amsterdam: Academic Press, 2014: 21-34.
30. Terzioğlu A. Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayı'nda Eczacılık. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992.
31. İbn-i Sînâ. El-Kânûn Fî't-Tıbb, Beşinci Kitap (Çev. Esin Kâhya). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2010.
32. Yıldırım B. Hz. Peygamber döneminde hacamat kültürü. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
33. Bell T. A brief history of bloodletting. *J Lancaster Gen Hosp*, 2016; 11 (4): 119-23.
34. Mehta P, Dhapte V. Cupping therapy: A prudent remedy for a plethora of medical ailments. *J Tradit Complement Med*, 2015; 5 (3): 127-34.
35. Shefer-Mossensohn M. Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700. Albany: State University of New York, 2009.
36. Beauchamp TL, Childress JF. Principles of Biomedical Ethics. New York: Oxford University Press, 2013.
37. Sarı N. Ethical aspects of Ottoman surgical practice. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 2000; 8 (1): 9-14.
38. Sarı N. Osmanlılarda Tıp Ahlakı. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2015.
39. Güvenç RO. Eski Türklerde müzik ile tedavi. In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, eds. Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002: 460-467.(Erişim tarihi: 13.08.2021) <https://archive.org/details/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt03/page/n829/mode/2up>
40. Evliyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Haz. Kurşun Z, Kahraman SA, Dağlı Y. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013

İbni Sina kral olarak ortada yer almaktadır Dönemin Avrupa resim anlayışında bu önem derecesi yüksek kişi için yapılan sanatsal bir eserdir. Medeniyetlerin Beşiği Anadolu birçok bilgine ev sahipliği yapmıştır. Bu bütüncül yaklaşımı temsil eden önemli bir gravürdür.

HİTİT DÖNEMİ ANADOLU'SUNDA TIBBÎ FAALİYETLER

Gaye ŞAHİNBAŞ ERGİNÖZ¹

ÖZET

M.Ö. 1650-1200 yılları arasında Anadolu'da ilk siyasi birliği kurmuş olan Hititler, bölgeye göç yoluyla geldikleri kabul edilen Hint-Avrupalı kavimlerden biridir. Mezopotamya'nın çivi yazısı sistemini kendi dillerine uygulayan ve Anadolu'yu askeri ve siyasi bir güç altında toplayarak büyük bir devlet kuran bu halkın tıp sahasındaki faaliyetlerinin önemli bir kısmı, ele geçen çivi yazılı Hititçe tabletlerden öğrenilmektedir. Bu konuda bilgi veren yazılı kaynakların başında ise ritüel metinleri, fal ve kehanet metinleri, kanun metinleri ve reçeteler gelmektedir.

Hitit tıbbında, hastalık sebebine bağlı olarak farklı tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Bu makalede, şimdiye kadar bulunmuş olan yazılı malzemeye ve ele geçen bazı maddi kültür belgelerine dayanılarak Hititlerde hastalıklar, hastalık sebebi olarak görülen unsurlar ve bunların teşhis edilmesi, hastalıklardan korunma yolları, hastalıkları tedavi yöntemleri, hekimler, ebeler ve doğum konuları hakkında genel bilgi verilmiştir. Ayrıca tabletlerde yer alan bazı organ adlarından yola çıkılarak Hititlerin anatomi bilgilerinin düzeyi üzerinde de fikir yürütülmüştür. Hitit ebelerinin doğum sırasındaki, doğum öncesi ve sonrasındaki görev ve uygulamalarından, Hitit hekimlerinin hastalıklar karşısındaki tutumlarından ve uyguladıkları tedavi şekillerinden yararlanılarak Hitit tıbbının seviyesi üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

Hititlerin kullandıkları ilaçlar hakkındaki bilgiler, arkeolojik kazılar sonucunda büyük bir kısmı Boğazköy'deki Hitit devlet arşivinde ele geçmiş olan tabletlere dayanmaktadır. Bu tabletler arasında yer alan tıbbi içerikli metinlerde hastalıkların adları veya özellikleri verilmiş ve tedavide kullanılacak ilaçların hazırlanış şekilleri belirtilmiştir.

Bu derleme makalede Hitit hekimlerinin, tedavide ilaç olarak kullandıkları drogların yanı sıra, hastalık sebeplerini anlamak için kullanılan fal ve kehanet metotlarından örneklere de yer verilmiştir. Sonuç olarak Hitit krallığı zamanında, M.Ö. 2. bin yılda Anadolu'da karşımıza çıkan tedavi uygulamalarına dayanılarak, tıbbi faaliyetlerin genel değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Anadolu, Hititler, Hastalıklar, Tedavi, Hekimler, Ebelik

¹Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye.

ORCID No: 0000-0001-6951-477X.

e-mail: gyesah@istanbul.edu.tr

Bu makale, yazarın benzer içerikteki daha eski yazılarından ve bazı güncel yazılardan derlenerek oluşturulmuştur. Bu çalışmayı, 29 Ekim 2020 tarihinde Covid-19 sebebiyle yitirdiğim sevgili babam, emekli hâkim Abdullah Şahinbaş'a ithaf ediyorum.

Geliş Tarihi: 18/09/2021

Kabul Tarihi: 20/11/2021

GİRİŞ

20. yüzyılın başından itibaren Orta Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda, başkent Hattuşa (Boğazköy) başta olmak üzere, çeşitli Hitit şehirlerinde ortaya çıkarılan devlet arşivlerinde binlerce çivi yazılı tablet ele geçmiştir. Bu tabletlerin okunması sayesinde, M.Ö. 2. bin yılda Anadolu'da hüküm sürmüş olan Hititlerin dili, yazısı, dini, kültürü, aile yapısı, siyasi tarihi, hukuk sistemi ve ekonomisi hakkında olduğu gibi, Hitit tıbbi ve sağlık uygulamaları konusunda da bilgi edinmek mümkün olmuştur.

Dünyaya bakış açılarının temelinde din ve büyü olan toplumlarda, diğer alanların olduğu gibi, sağlıkla ilgili faaliyetlerin de dini-mitolojik görüşlerle iç içe olduğu görülür. Bugün üzerinde yaşadığımız Anadolu topraklarını ilk defa askerî ve siyasî bir güç altında toplayan Hititlerin de, karşılaştıkları hastalıklara çözüm arama yolunda, kendi dönemlerindeki inançlardan etkilenmiş olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Genel olarak kabul edilen görüşe göre, Hititler, kendileri gibi Hint-Avrupalı olan diğer kavimlerle birlikte (Palalar ve Luviler) M.Ö. 2. bin yılda Anadolu'ya Karadeniz'in doğusundan veya batısından göçler yoluyla gelmişlerdir. Önceleri beylikler halinde yaşamış olan bu kavim, daha sonra Kızılırmak yayı içindeki bölgeyi merkez alarak M.Ö. 1650'de Anadolu'da ilk siyasi birliği kurmuş ve zamanla coğrafi sınırlarını güneydoğuya doğru genişleterek bir imparatorluğa dönüşmüştür. İlk Hitit devletini 1. Hattuşili'nin kurduğu ve stratejik konumu sebebiyle Hattuşa'nın bu devletin merkezi yapıldığı bilinmektedir. Hitit krallığı, M.Ö. 1200'lerde, 2. Şuppiluliuma zamanında iç karışıklıklar ve dış faktörlerin etkisiyle yıkılmıştır. Krallık yıkıldıktan sonra, Hitit kültürü hemen ortadan kalkmamış, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de kurulmuş olan Geç Hitit Şehir Devletleri vasıtasıyla bir süre daha devam etmiştir. Bu şehir devletleri de, gittikçe güçlenen Asurlular tarafından zaman içinde ortadan kaldırılmıştır (1).

HASTALIKLAR VE SEBEPLERİ

Dünya üzerinde hastalıkların ortaya çıkışı, insanlık tarihinden eskiye dayanır. Medeniyetler kurulduktan sonra da hastalıklar var olmuş, nüfus yoğunluğunun artmasıyla birlikte daha da kolay yayılmıştır. Tarih boyunca Anadolu'da çok sayıda hastalıkla karşılaşmıştır. Eski Anadolu halklarından biri olan Hititlerin maruz kaldıkları hastalıklar ve bu hastalıklar

karşısındaki tavırlarını, onlardan zamanımıza kalan çivi yazılı kil tabletlerden öğrenmekteyiz.

Hitit metinlerinde sindirim sistemi, solunum sistemi, kalp ve damar sistemi, üro-genital sistem gibi çeşitli organ ve sistem hastalıklarının yanı sıra, bazı psikolojik rahatsızlıklar ve çocuk hastalıklarının da adları geçmekte ve özellikleri tarif edilmektedir. Ayrıca çeşitli sakatlık ve yaralanma durumlarına da bu metinlerde yer verilmiştir. Tıbbi metinlerde kırk civarında hastalık adının geçtiği ve semptomlarının tarif edildiği tespit edilmiştir (2).

Hitit tabletlerinde karşılaşılan bazı hastalıklar ve hastalık semptomları arasında huitteşsar (kabızlık) ve menu (ishal) gibi sindirim sistemi ile ilgili rahatsızlıklar, tuhhima (nefes darlığı) gibi solunum yolu ile ilgili hastalıklar, çeşitli eklem hastalıkları (ginuvaş GIG-an), kalp hastalığı (ŞA-aş GIG-an), inan hastalığı gibi sinir sistemi hastalıkları, iktidarsızlık veya kısırlık olduğu düşünülen şatar gibi ürogenital sistem hastalıkları, körlük (daşuvant) ve sağırılık (dudumeş) gibi duyu organlarıyla ilgili rahatsızlıklar ve sadece çocuklarda görüldüğü anlaşılan hastalıklar bulunmaktadır. Ayrıca bugün karşılığının tam olarak anlaşılamadığı birçok hastalık ve rahatsızlığın da adı sayılmaktadır (3) (4).

Hitit ülkesinde karşılaşılan hastalıklar arasında, yıllarca süren salgınların ayrı bir yeri vardır. Hititler devrinde Anadolu'da görülen hastalıkların en kötüsü, kitle halinde ölümlere yol açtığı bilinen ve Hititçede "henkan" denilen salgın hastalıktır. Anadolu nüfusunun önemli ölçüde azalmasına yol açan bu hastalığın, özellikle insanların yoğun olduğu yerlerde çok sayıda ölüme sebep olduğu ve etkisini uzun süre gösterdiği anlaşılmaktadır. 1. Şuppiluliuma devrinde başlayıp, 2. Murşili devrinde de (M.Ö. 14.y.y.) devam eden bir salgın, 2. Murşili'nin meşhur dualarının da konusunu oluşturmuştur. Bu metinler, Hitit tarihinin önemli bir dönemi hakkında bilgi verir. Bu dua metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, 3. Tuthaliya (genç Tuthaliya) tahta geçmeden, kardeşi 1. Şuppiluliuma tarafından öldürtülmüş ve sonrasında da Şuppiluliuma kral olmuştur. Şuppiluliuma'nın krallığı sırasında pek çok yere askerî sefer düzenlenmiş ve sınırlar genişletilmiştir. Şuppiluliuma ölünce yerine oğlu 2. Arnuvanda geçmiş, ama kısa süre sonra o da hastalanıp ölünce, kardeşi 2. Murşili kral olmuştur. 2. Murşili'nin, babası ve kardeşinin dönemleri hakkında bilgi içeren yıllıkları sayesinde, bu dönemde Anadolu'da bir salgının başladığını anlıyoruz. Anadolu'da yirmi yıl kadar süren ve Hitit ülkesini perişan eden bu salgın hastalığın ortadan kaldırılması

bilmesi için her yolun denendiği görülür. 2. Murşili, hastalığı ülkesinin üzerinden almaları için tanrılara yalvarmıştır. Salgının sebebinin, Şuppiluliuma'nın hâkimiyeti döneminde yapılan haksızlıklara bağlandığı, kralın askeri seferlerden vakit bulamayarak tanrıların bayramlarını ihmal ettiği ve buna öfkelenen tanrıların tüm ülkeye böyle büyük bir ceza verdikleri düşünülmüştür. "2.Murşili'nin veba duaları" olarak bilinen tabletlerden Mısırlılar ile Hititler arasında çarpışmalar olduğu, nihayetinde Mısır ordularının mağlup edildiği ve ele geçirilen esirlerin ülkeye getirildiği anlatılır. Bu sebeple salgının, kesin olmasa da Mısırlı esirler arasında başladığı ve sonra da Anadolu'ya yayıldığı düşünülebilir. Bu esirlerin kötü şartlarda taşınmış ve konaklamış olmaları, salgının ortaya çıkıp yayılmasını kolaylaştırmış olmalıdır (5) (6).

Anatomi Bilgisi

Hitit tabletlerinde hastalık adlarının yanı sıra hastalıkların zarar verdiği organların adları da bulunmaktadır. Bu sayede Hitit anatomi bilgisinin seviyesi hakkında fikir yürütmek mümkün olmaktadır. Hititlerin, özelliğini bildikleri anlaşılan bazı dış organlar ve vücut kısımları arasında baş (harsan/halhaldani), kafatası (tarşama), aış (ağız), dil (puri), burun (kapru), göz (şakui), kulak (ıştamana), omuz (paltana), diz (genu), ayak (pat), ayak bileği (kemiği) (patalha) sayılabilir. Hititlerin tanıdığı iç organlar arasında ise akciğer (hahri/hahreşşar), soluk borusu (huhhurti), mide (panduha), yemek borusu (pappaşşala), karaciğer (leşi), böbrek (laplai), kaburga (kemiği) tapuş, mesane (gamarşuwant/panduha), kadın genital organları (şarhu, haşşatar vb.) ve erkek genital organları (taşku, hapuşa vb.) yer almaktadır (7) (8). Elbette bildikleri bütün organlar bunlarla sınırlı olmayıp, burada ancak bir kısmına yer verilebilmiştir.

Hititlerin anatomi ile ilgili bilgilerine, ritüel metinlerinde geçen ve vücut kısımlarıyla ilgili olan terimlerden yola çıkılarak ulaşılmıştır. Savaşçı bir toplum oldukları halde Hititlerde bugüne kadar, anatomi bilgisi içeren bir tablet veya cerrahi tedaviye ait bir metin ele geçmiştir değildir. Buna dayanarak, Hititlerin insan vücudunu, özellikle de iç organları sınırlı ölçüde tanıdıkları, organların faaliyet ve işleyişi hakkında ise genel bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Tabletlerde detayları yer almasa da, bazı basit cerrahi yöntemlerini uygulamış olmaları gerekir. Hitit kanunlarında (9, I. Dizi, 21-24) başından yaralanan birini tedavi eden hekime ödenmesi gereken ücretten bahsedilmektedir (9). Bu tedavinin cerrahi olabileceği göz önüne alındığında, Hititlerin bazı yara

tedavileri dışında, cerrahi tedavi uygulamasını tercih etmedikleri düşünülebilir (10).

Hastalık Etkenleri Ve Teşhisi

Eski çağlarda insanlar bugün "mikrop" adı verilen küçük canlıları çıplak gözle göremedikleri için hastalıkların gerçek sebebinin de bilemiyorlardı. Bu yüzden de hastalıkları doğaüstü güçlere, tanrılara, kötü ruhlarla ve kara büyüye bağlıyorlar ve tedavide genellikle büyü ve sihir yöntemlerini kullanıyorlardı. Bir suç işlendiğinde, cezasının doğaüstü güçler tarafından hastalık olarak verildiğine inanıyorlardı (11).

Hititlerin, hastalık sebebi olarak gördükleri unsurlar da doğaüstü güçlerdi. Bu açıdan Hitit tıbbı, kendileriyle aynı dönemde yakın coğrafyada yaşamış diğer halkların yaklaşımlarına benzer özellikler taşımakla birlikte, bazı farklılıklar da göstermektedir. Mesela eski Mısır'da hastalık sebebi olarak besin artıklarının ("vehedu") kalın bağırsaktan kana geçerek birikmesi veya iklim değişimleri, toz ve rüzgâr gibi bazı fiziksel faktörler kabul ediliyordu. Bu da Mısır tıbbındaki hastalık teorisinde doğaüstü güçlerin olduğu kadar, doğal faktörlerin de etken olarak kabul edildiğini göstermektedir. Eski Mezopotamya'da ise hastalıkların genellikle kötü güçler, huzursuz ölü ruhları veya tanrılar tarafından gönderildiğine ya da bir büyücü aracılığıyla meydana getirildiğine inanılıyordu. Ayrıca cinayet işleme, hırsızlık yapma, yalan söyleme gibi bazı ahlaki suç ve kusurlar da insanın hastalanmasının yolunu açan sebepler arasında görülüyordu (12). Çivi yazılı kültürler olmalarının da etkisiyle, Hititlerde hastalık sebebi olarak kabul edilen unsurların Mezopotamya'dakilere daha benzer olduğu görülür. Mezopotamya'da olduğu gibi Hitit toplumundada, hastalıklara sebep olduğu düşünülen faktörler arasında tanrıların ihmal edilmesi, onlara karşı işlenen günahlar veya insanların birbirlerine karşı suç işlemesi, ayrıca mağara ve yer çatlaklarından yer üstüne çıkarak insanları kötü biçimde etkilediği düşünülen güçler, ölü ruhları ve kara büyü sayılabilir (5).

Hititler, bayramları düzenli yapmak, tanrılara kurban sunmak veya dini törenlerde temiz olmak gibi bazı kurallara uymayarak tanrılara karşı saygısızlık yaparlarsa onlar tarafından çeşitli şekillerde cezalandırılacaklarına inanıyorlardı. Bu cezalar arasında depresyon, sel, kıtlık olabileceği gibi hastalıklar da olabilirdi. İnsanlar sadece tanrılara karşı değil, birbirlerine karşı suç işlerlerse de tanrılar tarafından cezalandırılırlardı. Biri bir suç işlediğinde kanunlar tarafından cezalandırılıyordu. Eğer bu suçu ortaya

çıkılmazsa kanundan kurtulabilirdi, ancak cezalandırılmaktan kurtulacağını düşünmemeliydi. Çünkü her şeyi görebilen tanrılar, onun suçunu da bilirler ve onu cezalandırırlardı. Üstelik tanrıların vereceği ceza çok daha ağır olurdu. Tanrılar sadece suçluyu değil, bazen onun yakınlarını ve hatta tüm ülkeyi de cezalandırabilirdi. Bu tür büyük cezaların başında ise salgın hastalıklar gelmekteydi (13).

Tanrılarının öfkelenmesini başlıca hastalık sebebi olarak kabul eden Hititlere göre, hastalığı ortadan kaldırmak için de, öncelikle tanrısal öfkenin sebebini bulmak gerekiyordu. Hastalığa sebep olan tanrının tespit edilmesinde ve böylece hastalık sebebini teşhis etmede kullandıkları yöntemlerin başında ise fal (orakel) ve kehanet (omen) geliyordu. Hititler kral ya da hanedandan birinin hastalık sebebini, ordu içinde çıkan hastalıkların sebebini veya tüm ülkede çıkan salgınların sebebini öğrenmek için fala başvurmuşlardır.

Fal, tanrısal öfkenin sebeplerini anlayabilmek için insanların tanrılara sorular yöneltilmesidir. Kehanet ise tanrılarının insanlara kendilerinin verdikleri işaretlerin yorumlanmasına dayanır (14). Kehanet falcılığı hayvan iç organları ve çeşitli doğa olaylarının incelenmesi kadar, rüya yorumlarına da dayanıyordu (15).

İyi ve kötü tüm olayların, hastalık ve sağlığın tanrılar tarafından verildiğine inanan Hititler, hastalıkların sebebini öğrenmek için fal soruları sormuşlardır. Genel olarak tanrılarının düşüncelerini öğrenmek, özelde ise (salgın) hastalıkların ne zaman ve nerede çıkacağını veya sebeplerini öğrenmek için çeşitli fal teknikleri kullanmışlardır. Uyguladıkları fal türleri arasında Babil kökenli karaciğer falı ve Hurri kuşu falı, Anadolu kökenli kuş uçuşu falı ve talih falı sayılabilir. Hititler, özel terminolojisi sebebiyle anlaşılması zor bir fal türü olan karaciğer falını kendilerine uyarlayarak kullanmışlardır. Hattuşa'da, kâhin hekimlerin eğitiminde bir tür başvuru malzemesi olarak kullanıldığı düşünülen, kilden yapılmış karaciğer modelleri ele geçmiştir (16). Karaciğer falı, tanrılarının isteklerinin öğrenilmesi, verdikleri hastalığın sebebini anlaşılabilmesi için kurban edilen koyun veya keçinin karaciğerinin incelenmesine dayalı bir fal türüdür. LÚAZU tarafından uygulanan bu fal türü, kurban edilen hayvanının karaciğeri üzerinde gözlenen kıvrım, leke, renk bozukluğu veya kabarıklıklara dayalı olarak sorulan sorulara olumlu ya da olumsuz cevaplar almak şeklindeydi (17).

Hititler, hastalıkların sebeplerini öğrenmek için rüyalara da başvurmuşlardır. Çünkü tanrılarının, is-

teklerini insanlara rüyalar aracılığıyla bildirdiklerine inanıyorlardı. Hitit dua metinlerinde, tanrılarının insanlara kızarak hastalıklar veya çeşitli felaketler vermesine sebep olan suçu öğrenebilmek için insanların tanrılara yalvardığı görülmektedir. Hititlerde bu amaçla bir rüya orakeli uygulaması vardır. Hititçede *šuppi šešk* terimi ile ifade edilen bu uygulama, (hastalık sebebi gibi) belli bir konuda tanrıdan cevap alabilmek için dini yönden temizlenerek uykuya yatmayı temel alır. 2. Murşili'nin, kendi dönemindeki büyük salgınının sebebini bulmak için kolektif *šuppi šešk* yaptırdığı bilinmektedir (18).

HEKİMLER VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Eski Yakın Doğu'da ihtiyaç üzerine, bir ülkeden başka bir ülkeye gönderilenler arasında saray ve tapınağa bağlı olarak çalışan personelin, sanatçıların ve zanaatkarların yanı sıra hekimler de yer almaktaydı. Hitit hekimlerinin yetersiz kaldığı konularda, yabancı ülkelerden hekim istenmiştir. Mesela Hitit kralı 3. Hattuşili'nin, hem kendisi hem kız kardeşi Matanazi hem de yeğeni Tarhuntaşşa kralı Kurunta'nın rahatsızlıklarının tedavisi için Mısır'dan hekim ve ilaç talep ettiği bilinmektedir (19).

Hekimlerin yer değiştirmesi, genel olarak hekimin bir ülkeden başka bir ülkeye gitmesi ve orada bir süre kaldıktan sonra, tekrar eski yerine geri dönmesi şeklindeydi. Metinlerdeki ifadelerde, bu hekimlerin, başka yere gönderilirken, geri dönüşleri ve kalış süreleriyle ilgili sıkı kurallar getirilmiş olmasından, buldukları ülkeler için çok değerli oldukları anlaşılmaktadır. Daha ziyade Mısır, Babil, Arzava ve Kiz-zuvatna gibi yabancı ülkelerden Hitit sarayına hekim gönderildiği bilinmektedir. Hitit devlet arşivindeki yazışmalar sayesinde adları bilinen yabancı hekimler arasında Zarpiya, Tuwatta-ziti, Raba-şa Marduk, Pihadatta, Pariamahu ve Lurma sayılabilir. Hititler bu yabancı hekimlere büyük değer vermişlerdir. Yabancı hekimlerin dışında tabletlerde isimleri geçen Hititli hekimler de bulunmaktadır. Bunlardan Hutupi ve Akiya, Hatti ülkesinin en meşhur hekimlerinden olup, saray halkını iyileştirme yetkisine sahiptiler. Hitit hekimlerini, sadece saraydaki hekimlerle sınırlamamak gerekir. Hitit ülkesinde, halkın tedavisiyle uğraşan pek çok hekim de vardır. Ancak Hitit devlet arşivindeki tabletlerde geçmediği için bu halk hekimlerinin isimleri bilinmemektedir (20) (21).

Hitit tabletlerinde, "hekim" anlamına gelen Hititçe bir kelimeye rastlanmamıştır; ancak Sümercede "(erkek) hekim" karşılığında kullanılan LÚA.

ZU ve Akkadca ASŪ terimleri, Hititler tarafından da kullanılmıştır. Bu kelimenin fonetik ekleri vasıtasıyla, kelimenin Hititçe karşılığının da olduğu anlaşılmaktadır. Tabletlerde ayrıca Sümerce LÚAZU kelimesi de geçmektedir ki, Akkadca karşılığı BĀRŪ olan bu kelime ise “falcı, büyücü, kâhin” anlamlarına sahiptir. Hititler tarafından hem LÚA.ZU hem de LÚAZU terimlerinin kullanılmış olması ise, hastalık sebeplerini kâhin-hekimlerin teşhis ettiklerini ve hekimlerin tedavide majik (büyü temelli) işlemler de uyguladıklarını gösterir. Bir göz hastalığının majik yollarla tedavisinin anlatıldığı tablet (KUB XXII 61) buna örnek olarak verilebilir (22). Hekimlerin uyguladıkları majik tedavi örneklerini daha da arttırmak mümkündür. Mesela 3. Hattuşili'nin başhekim, aynı zamanda başkâtibi ve baş danışmanı olan Mitannamuwa'nın hem droglarla hem de büyü ile tedavi yaptığı bilinmektedir. Bu da Hititlerde hekimlik ve devlet adamlığının birlikte yürütülebildiğini ve hekimlerin büyü kullanarak da tedavi yaptıklarını göstermektedir (23).

Hekimlerin görev ve statülerini belirten metinlerde Hitit hekimlerinin UGULA LÚ LÚA.ZU (“yönetici hekim”), GAL LÚ.MEŞA.ZU (“hekimlerin büyüğü”), LÚA.ZU SAG (“başhekim”), LÚA.ZU TUR (“küçük hekim/asistan hekim”) gibi unvanları olduğu görülmektedir. Bu da hekimler arasında bir hiyerarşi olduğunu göstermekte ve hekim eğitiminde usta-çırak ilişkisinin geçerli olduğu anlaşılmaktadır (22). Hitit kanunlarında, hekimlerin ücretleri ile ilgili maddeler de yer almaktadır. Uygulanan tedavinin zorluğuna ve hastanın sosyo-ekonomik durumuna göre hekim ücretlerinin değiştiği görülür (24).

Kadın Hekimler

Hitit toplumunda erkeklerin yanı sıra, kadınların da tedavi işi ile uğraştığını biliyoruz. Hitit tabletlerinde SAL/MUNUSA.ZU (“kadın hekim”) ve SAL/MUNUSŞU.GI (“yaşlı/büyücü kadın”) olarak ifade edilen şifacı kadınların, büyü temelli şifa uygulamaları yaptıkları ve tedavi için droglar kullandıkları anlaşılmaktadır. Erkek hekimler gibi, Hitit ülkesindeki bazı kadın hekimlerin ve şifacıların adları da tabletlerde geçmektedir. Tabletlerde adları tespit edilen kadın şifacılar arasında Ammihatna, Aşhella, Azzari, Maştigga, Makiya, Mammitum-ummi ve Tunnaviya sayılabilir (25).

Boğazköy'den çıkarılan bir tablette (KUB XXX 42 I 8 vd.) Hurrili bir şifacı kadın olan Azzari'nin, ordu komutanını, askerleri, atları, savaş arabalarını ve savaş malzemelerini düşman saldırılarına kar-

şı koruyabilmek amacıyla büyü sözler söyleyerek yağladığı anlatılır. Eldeki belgeler, Hititlerin, sağlığı koruma veya iyileştirme amacıyla, büyü temelli uygulamalar yapan kadın şifacılar da başvurduğunu göstermektedir. Bu şifacılar, kişinin kötü güçlere karşı korunması ve belki de psikolojik olarak rahatlatılması amacıyla, birtakım büyü sözler ve hareketler eşliğinde verdikleri ilaçlarla yaralı veya rahatsız olan vücut bölgesini rahatlatmaya çalışmışlardır (21) (26) (27). Bir başka ritüel, metninde(KUB IX 27 + I 1 vd.) ise MUNUSŞU.GI'nin kadınla ve erkekle özdeşleşen bazı malzemeleri kullanarak iktidarsızlığa karşı psikolojik telkin yöntemiyle hastayı tedavi etmeye çalıştığı görülmektedir (29).

Hititli kadın şifacıların bu yeteneği nasıl kazandıkları hakkında bir bilgiye Hitit tabletlerinde rastlanmamakla birlikte, erkek hekimler gibi onların da, usta-çırak yöntemiyle yetişiyor oldukları düşünülebilir (30). Bu kadın şifacılar benzetme, aktarma, özdeşleştirme gibi, büyü temelli çeşitli iyileştirme yöntemleri kullanmışlardır. Mesela özdeşleştirme yönteminde, rahatsızlık durumunun, hasta kişi ile özdeşleştirilen başka bir kişi veya nesneye geçmesi sağlanarak hastalık ve kötülüklerin uzaklara taşınması hedeflenmiştir (31) (32).

Ebelik ve Doğum Yardımı

Hititlerde kadınların hastalık tedavisinin yanı sıra doğum yaptırma işiyle de uğraştığı bilinmektedir. İnsanlık tarihi boyunca doğum ve doğum yardımı neslin devamlılığı açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Doğum denildiğinde ilk akla gelen unsurlardan biri, doğumu yaptıran kişi, yani ebedir. Eski çağlarda, doğum sırasında, doğurmakta olan kadının yanında bulunarak doğuma yardım edenler genellikle kadınlardı. Böylece ebelik mesleği, eski devirlerden itibaren kadınların elinde gelişmiştir. Hititlerde de doğum, ebeler tarafından gerçekleştiriliyordu(33). Tabletlerde geçen MUNUŞašauwa, MUNUŞharnauwaş ve SAL/MUNUŞaš(ša)nupal(l)a sözcüklerinin “ebe” anlamına gelmek üzere kullanıldığı tespit edilmiştir (25).

Hititlerde, hamilelik süreci boyunca çeşitli tanrıçalar onuruna belirli dönemlerde ayinler düzenlenir ve kurbanlar sunulurdu. Hitit arşivinde doğum âdetlerini ve doğum sırasında kullanılan malzemeleri öğrenmemizi sağlayan çeşitli metinler ele geçmiştir. Mesela bir metinden 3. Hattuşili'nin eşi kraliçe Puduhepa'nın, doğum sandalyesinde oturarak doğum yaptığını öğrenilmiştir. Normal bir doğumun nasıl gerçekleştiğini anlatan bir başka metinden (KUB

XXX 29) ise Hititli kadınların, aralıklı yerleştirilmiş iki sandalye üzerine birer bacaklarını açarak koyacak şekilde doğum pozisyonu olarak oturdukları anlaşılmaktadır. Bu iki sandalyenin arasına da bir yastık konurdu. Hamile kadın ıknarak, bebeği sandalyelerin arasındaki yastığa doğru iter ve böylece doğum gerçekleşirdi. Bu sırada ebe ise doğumun gerçekleşmesine yardımcı olmak için doğum sandalyesinin ve dolayısıyla da doğum yapan kadının önünde çömelirdi (34).

Hitit toplumunda doğum sırasında meydana gelen ve uğursuz olduğu düşünülen olayları ortadan kaldırmak için doğum ritüelleri düzenlenirdi. Bu ritüeller içinde en bilinenlerinden biri Papanikri Ritüelidir. Bu ritüel metni sayesinde, Hitit kadınlarının doğum sandalyesi (harnau/kupešar) üzerinde doğum yaptıkları anlaşılmaktadır. Papanikri Ritüeli'nde (KBo VI) doğum sandalyesinin bacağına kırılması sebebiyle, hamile kadının dini yönden temiz olmadığı sonucuna varılmıştır. Bu ritüel, doğum öncesinde gerekli törenlerin yapılmamış olmasına öfkelenen tanrıları yatıştırmak ve meydana gelen uğursuzluğu ortadan kaldırmak için düzenlenmiştir. Hitit doğum sandalyesinin şekli tam olarak bilinmemekle birlikte, tabure benzeri, arkalıksız bir sandalye olduğu ve genelde maddi durumu iyi olan ailelerde kullanıldığı düşünülmektedir. Hititlerde ebenin görevi, doğum yaptırmakla sona ermezdi. Ebeler, doğum öncesinde gerekli malzemeyi hazırlar ve bebeğin doğumuna yardımcı olurlardı; ama bebek doğduktan sonra da sağlıklı ve uzun bir ömrü olması için tanrılara dua ederler, anne ve bebek için dini arınma ritüelleri yaparlardı. Çeşitli metinlerde (KBo VIII 130, KBo XVII 61 vb.), anneye ve yeni doğan bebeğe verilmesi gereken ilaçlardan ve bunların hazırlanması ile ilgili talimatlardan da bahsedilmiştir. Ebenin doğum sonrasında da görevinin devam ettiğini gösteren ritüel metinlerinden birinde (KUB XVII 28 1-32) ebenin, doğum sonrasında ağrı çeken annenin ağrısını hafifletmek için "Kan Büyüsü" veya "Rüzgâr Büyüsü" gibi ritüelleri uyguladığı anlatılır (35) (36).

Hastalık Tedavisi ve İlaç Reçeteleri

Eskiçağ hekimleri, hastalıkları tedavi etmek amacıyla, ilgili hastalığa sebep olduğunu öngördükleri faktörleri ortadan kaldırmak için çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Eski toplumalarda, dua ve büyüler yoluyla uygulanan dini-mistik tedavi ile bitkisel, hayvansal, madensel ya da mineral kökenli droglarla yapılan tedavi yaygın olarak kullanılmış olan yöntemler arasında yer almaktadır. Hititler de, hastalıkları

tedavi edebilmek için, öncelikle hastalık sebeplerini tespit etmeye çalışmışlar; hastalığa yol açtığı tespit edilen tanrı veya tanrıçalara, hastalığın kötü etkisini ortadan kaldırmaları için yalvarmışlar, ritüeller düzenleyerek kurbanlar sunmuşlardır.

Hitit hekimleri hastalık ve rahatsızlık durumunda hem majik tedaviyi hem de drogları birlikte kullanarak, tedavi yapmaya çalışmışlardır. Hititlerde büyü birçok alanda ve farklı sebeplerle kullanılmıştır. Hastalık tedavisinde de büyüden faydalanılmıştır. Hititler, sadece psikolojik rahatsızlıklarda değil, çeşitli organlarla ilgili bedensel rahatsızlıkları veya hastalıkları iyileştirebilmek için de majik tedavi uygulamışlardır. Kullandıkları yöntemlerin büyük bir kısmı ise Hurri, Luvi ve Arzava kökenli olup, Anadolu'ya Hurriler vasıtasıyla girmiştir.

Hititlerde salgın hastalıklara karşı Zarpiya, Uhamuva ve Puliša gibi birçok ritüel uygulanmıştır. Bu ritüellerde genel olarak ordu (veya ülke) içinde ortaya çıkan salgınlar karşısında, salgına sebep olduğu düşünülen tanrı veya tanrıçalara, dualar eşliğinde çeşitli kurbanlar sunulmuştur. Mesela salgın hastalığa karşı uygulanana Ašhella Ritüeli'nde (CTH 394) salgının ortadan kaldırılması için, tanrılara kurban olarak sunulan koçların düşman tarafına yollandığı görülür. Bu eylemle, tanrının, salgını Hatti ülkesinden alıp düşman ülkesine göndermesi beklenmektedir (37). Hititlerin, salgınların yayılmasını önlemek için, uyguladıkları daha etkili bir yöntem ise, hastalık bölgesinden uzaklaşmaktır (38).

Devlet arşivinde ele geçmiş olan tıbbi içerikli bazı tabletlerde hastalıkların ismi veya özellikleri belirtilmiş ve hasta organların adları sayılmıştır. Ayrıca bu organları iyileştirmek için kullanılacak ilaçlar ve hazırlanış şekilleri de belirtilmiştir. Hastalıklara karşı etkili ilaç aramaları sebebiyle, Hitit tıbbında droglarla tedavinin önemli bir yeri vardır.

Bitkiler, insanlar tarafından tedavi amacıyla kullanılan ilk ilaçlardır. İnsanoğlu, zamanla edindiği tecrübeler sonucunda, bitkilerin tedavi edici özelliklerini keşfetmiştir. Anadolu, iklim ve toprak özellikleri sayesinde, hemen her tür bitkinin yetiştiği verimli topraklara sahip bir bölgedir.

Florası zengin olan bu bölgede yaşamış olan Hititler, doğal olarak ilaç olarak bitkilerden faydalanmışlardır. Anadolu'da on iki bin civarında bitki türü olduğu ve bu bitkilerden beş yüz kadarının bugün halen halk arasında tedavi amaçlı kullanılmaya devam ettiği tespit edilmiştir (39). Hititlerin ise, iki yüzyıl üzerinde bitkiden tedavi amacıyla faydalandıkları

ları bilinmektedir. Hitit tabletlerinde adı geçen bu bitkiler arasında, Anadolu'da bugün de tıbbi amaçlarla kullanılan adamotu, arpa, banotu, buğday, defne, haşhaş, kekik, kenevir, mazi, mersin, meyankökü, nane (tohumu), pırasa (kökü), safran, sarımsak, soğan, üzerlik, zeytin gibi bitkiler yer alır (40).

Hititler tarafından drog olarak kullanılan bitkilerin bir kısmı, Anadolu'da sonraki dönemlerde de ilaç olarak kullanılmaya devam etmiştir. Mesela Hititler tarafından kullanılmış olan kekik günümüzde de, yapraklarındaki yağı çıkarılarak veya suda kaynatılarak nezle, grip, mide veya boğaz ağrısına karşı kullanılmaktadır (41). Hititler, ilaç hazırlamada ihtiyaç duydukları halde Anadolu'da yetişmeyen bazı bitkileri (abanoz, Mekke pelesengi, şeytantesi) ise dışarıdan (Mezopotamya, Mısır vb.) getirtmişlerdir (42).

Hitit hekimleri, Anadolu'da yetişen şifalı bitkilerin kök, gövde, yaprak ve meyve gibi çeşitli kısımlarından ve yağından ilaç olarak faydalanmışlar; bunları merhem haline getirerek veya ağız yoluyla hastaya vermişlerdir. Hazırlanan ilaç şekilleri arasında şurup olarak hastaya içirilenler olduğu gibi, yaralı organın üzerine sürülenler de vardır. Genelde şifalı bitkileri (veya çeşitli kısımlarını) su veya bira gibi sıvılarla karıştırarak (veya öğütüp parçalanmasını sağlayarak) hastaya içirdikleri veya şifalı bitkileri ezerek koyun yağı ile karıştırıp hastanın vücuduna sürdükleri ya da bal ve ekmele lapa haline getirip hastalara verdikleri bilinmektedir (42) (43).

Bazı bitkilerin (tiwariya) hastanın vücudunun ovularak tedavi edilmesinde kullanıldığı, alkaloid içeren bazı bitkilerin ise yakılarak, küllerinin sabuna dönüştürüldüğü bilinmektedir (42). Ayrıca terleme, kese yapma, çamur banyosu gibi tedavi metotları da uygulanmıştır (44).

Tabletlerde, bitkisel droglar dışında, az da olsa hayvansal ürünlere (hayvan iç yağı vb.) ve taş (lapislazuli vb.), maden ve mineral (kurşun, bakır, gümüş, kükürt vb.) adlarına da rastlanmıştır (45). Mesela ağız temizlemesi için yapılan İtkalzi Ritüeli'nde (KUB 29 8) bedensel ve ruhsal arınmanın sağlanabilmesi için gerekli olan temel maddenin temiz su olduğu, ayrıca gümüşün de yardımcı madde olarak kullanıldığı görülür. (46) Aynı ritüelde wašši içeceği ("arınma suyu") olarak ifade edilen bir terkinin hazırlanışı anlatılır. Bunun için de arpa ve kükürt havanda dövüldükten sonra "arınma suyu"na eklenmektedir (42). Bir başka tablette (KUB XLIV 61) ise, erkek cinsel organı ile ilgili bir hastalığın demir kullanılarak yapılan tedavisinden bahsedilir (47). Örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Hititler, taş ve madenlerin şifa verici bir güce sahip olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple ritüel metinlerinde, taş ve madenlerden elde edilmiş çok sayıda ilaç reçetesi ele geçmiştir (45). Mesela Ammihatna Ritüelinde (CTH 471), fiziksel ve ruhsal olarak hasta olduğu anlaşılan bir kişinin hem bitkilerden (arpa, sedir ağacı, ılgın ağacı) hem de taş ve madenlerden (lapislazuli, "kırmızı taş (bakır?)", alabastar, amber) yararlanılarak hazırlanan bir ilaç kullanılarak tedavi edilmesi anlatılır. Bu ritüelde, ilacın nasıl hazırlanması gerektiğini gösteren bir reçete söz konusudur. Bu reçetede bitkisel ve madensel drogların havanda dövülerek temiz su ile karıştırılması ve (Güneş tanrısının karşısında) sabah aç karnına ve (Ay tanrısı karşısında) akşam tok karnına içilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hitit reçetelerinde ilaçların, ne zaman ve ne kadar süre alınması gerektiğinin de bilgisi bulunmaktadır. Alınması gereken drogların miktarları da reçetelerde genellikle "az/biraz", "yarım" veya "fazla" gibi ifadeler kullanılarak belirtilmiştir. Mesela iştahsızlık tedavisi ile ilgili bir reçetede (KUB XLIV 61) az miktarda tere otu, çok miktarda AN.TAH.ŞUM bitkisi, yarım ölçek 'beyaz ot'un (harki) ilaç olarak hazırlanması söz konusudur (47) (48).

HASTALIKLARDAN KORUNMA

Hitit tıbbında hastalık tedavisi kadar, hastalıktan korunmanın da önemli bir yeri vardı. Hastalıklara yakalandıktan sonra çeşitli tedavi yöntemleri kullanan Hititlerin, hastalığa yakalanmamak için yaptıkları uygulamalar da bulunmaktadır.

Hitit düşüncesine göre; önleyici tedbirler alınmadığında bazı hastalıkların yayılması da söz konusuydu. Hitit kanunlarında "bulaşma" fikri ile ilgili ifadeler rastlanmıştır. Ancak elbette bu bulaşma fikri, mikropların meydana geldiği düşünülen bir bulaşma değildir. Büyük baş hayvanların hastalanmasından söz edilen bir kanun maddesinde (163, II. Dizi, 22-27), "bulaşmış yer"e götürülen hayvanların hastalanmasından söz edilir (49). Kanun maddesinde geçen "bulaşmış yer", üzerinde hasta hayvanların otlatılması sonucu kirlendiği veya temizlenme ayininin kirlenmesiyle ilgili olarak pis hale gelmiş olduğu kabul edilen bir mekândır. Yani burada maddi bir kirlenme sonucunda oluşan bulaşmanın, hastalığa ve dolayısıyla hastalığın yayılmasına sebep olması söz konusudur (18).

Kendilerini hastalıklardan korumak için tanrılara dualar edip kurbanlar sundukları bilinen Hititlerde, temizliğin ayrı bir yeri vardı. Hitit toplumunda, tan-

nlara yaklaşmanın ilk şartı temiz olmaktı. Özellikle de tanrıların veya kralın yakın hizmetinde çalışan bazı meslek sahiplerinin (tapınak personeli, mutfak çalışanları vb.) temizlik kurallarına uyması önemlidir. Bu sebeple düzenli banyo yapmaya, kıyafetlerin ve vücudun temiz olmasına dikkat edilir, turnakların kesilmesi gerekirdi. Tapınakta görevli mutfak beylelerinin temizliği ile ilgili kuralların belirtildiği direktif metinleri (KUB XIII 4) bulunuyordu. Bu metinlerdeki ifadelerden, tanrılara sunulan ekmeğin (maddi ve manevi olarak) kirlenmesini engellemek için temizliğe önem verildiği anlaşılmaktadır (50).

Hitit düşüncesine göre "kirlenme", hastalığa sebep olan faktörlerden biri olarak kabul ediliyordu. Kirlenmeye sebep olan unsurlar arasında ise tanrılar için yapılması gereken ritüellerin ihmal edilmesi, kirlenmiş olan nesnelere temas edilmesi ve kara büyü de yer alıyordu (51). Tanrıların ceza olarak hastalık vermesine sebep olabileceği düşünüldüğünden, kirlenen kişinin, (özellikle de dini törenlerden önce) mutlaka banyo yapması gerekirdi. Bunun için pişmiş topraktan banyo kapları kullanılırdı. Ele geçen kalıntılar sayesinde, Asur ticaret koloniler çağından (M.Ö. 1900'lerden) itibaren Anadolu'da varlığı bilinen banyo küvetlerinin, Hititler döneminde de kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır (52) (53).

Hititlerin temizlik uygulamaları ile ilgili bilgi içeren yazılı kaynakların başında, hastalıklara karşı düzenlenen ritüel metinleri yer almaktadır. Bu metinlerden biri olan Aşhella Ritüeli'nde, salgının sona ermesi için kurban kesildiği ve bu kurbanı kesenlerin kişisel temizlik uyguladıkları anlatılır. Bu ritüel metninde kurban kesiminden sonra temizlenmek (arınmak) için, ellerini tuzlu suda yıkadıkları ve iki yerde ateş yakarak arasından geçtikleri ifade edilmiştir. Bu da tuzlu su ve ateşin temizleyici özelliğe sahip olduğunu düşündüklerini göstermektedir (54).

Bütün bu uygulamalardan, Hititlerde ritüel (manevi) temizlik ile fiziksel temizliğin bir bütün olduğunu anlıyoruz. Ritüel anlamda kirliliğin, sadece hastalıklara değil, savaş yenilgileri veya aile içi geçimsizlik gibi farklı kötü sonuçlara da yol açabileceğine inanıyorlardı. Yani kirlenme, tüm kötülüklerin sebebi olarak görülüyordu. Kirlenme durumunun önlenmesi, kirlilikten arınmak veya kirlenme sonucu meydana gelebilecek hastalıklardan korunmak için düzenledikleri arınma ritüelleri eşliğinde, temizleyici özelliğe sahip bazı maddeler kullanmışlardır. Hititlerin temizlenmek için kullandıkları bu maddeler arasında hoş bir tadı ve güzel bir kokusu olduğu ve dini törenlerde tütsü olarak yakıldığı bilinen, temizleyici

özelliğe sahip tuhhueššar (sıgla ağacı?) ve vücudun, evin ve çamaşırların temizlenmesinde kullanılan alkalik bir bitki olan hašuwaiSAR (üzerlik otu?) sayılabilir (55).

Kazılarda ele geçen, su borusu veya su künkü (GIŞartahhi) olarak tanımlanan buluntular sayesinde, bu dönemde Anadolu'da bazı merkezlerde kanalizasyon sistemi olduğu düşünülmektedir. Peter Neve'nin Büyükkale BK IVc tabakasından çıkardığı bir evde bulunan ve tuvalet olduğunu düşündüğü oda (56) istisna olmak üzere, kamuya açık alanlarda veya evlerde tuvalet olduğunu gösteren yeterli arkeolojik kalıntı olmasa da, üzerlerinde oval delikler olan su künkleri sayesinde, Hititlerin atık su sistemi kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Kesik koni şeklinde olan ve iç içe geçirilerek birleştirildiği anlaşılan boru şeklindeki bu künkler biriken yağmur sularının ve atık suların şehir dışına taşınması için kullanılmıştır. Hitit krallarının, bunların bakımı için yerel yöneticiler (BÉL MADGALTI) görevlendirdiği ve su kanallarına zarar verenlerin cezalandırıldığı bilinmektedir (57). Bütün bunlar ise, Hititlerin kişisel temizliğin yanı sıra çevre temizliğine de önem verdiklerini ortaya koymaktadır.

Hayatın her aşamasında ve karşılan doğa olaylarının temelinde tanrıların etkisi olduğunu düşünen Hititler için, hem bedensel temizliğin hem de manevi yönden arınmanın önemi büyüktü. Çünkü tanrılar tarafından cezalandırılmamanın ilk şartı, temiz olmaktı. Bu temizlik ise ancak temiz suya sahip olarak sağlanabilirdi. Bunun sonucunda Hitit düşüncesinde bir su kültü ortaya çıkmıştır. Anadolu'da uzun süren kuraklıkların yaşanmasından dolayı suya ayrı bir önem veren Hititler, temiz su sağlamak için birçok yerleşim alanında su toplama havuzları ve barajlar inşa etmişlerdir. Kendilerine yaşamak için gerekli olan temiz suyu sağlayan tanrılara şükranlarını sunmak için su kaynaklarının yakınlarına kutsal yapılar ve kaya anıtları yapmışlar ve böylece su kaynaklarını kutsallaştırmışlardır. Hem yazılı belgeler hem de arkeolojik kalıntılar sayesinde Hitit su kültü ile ilgili bilgi sahibi olmak mümkündür. Su, birçok ritüelde hem fiziksel anlamda temizlenmeyi hem de dini olarak arınmayı sağlayan kutsal bir araç olarak kullanılmıştır. Hititler için günahlardan kurtulmanın, hem bu dünyada hem de öldükten sonra mutlu yaşamının temeli temiz olmaya dayanır (58). Yazılı ve arkeolojik kaynaklar sayesinde, Anadolu'daki en eski barajları Hititlerin yaptığı bilinmektedir. Bu barajların çoğu, kaynakları kuruyarak bugün kaybolmuştur. Bu barajlardan biri olan Alacahöyük Gölpinar Barajı ise, yürütülen arkeolojik çalışmalar sayesinde 2002

yılında ortaya çıkartılmıştır. M.Ö. 13.yy'a tarihlenen, Gölpınar Barajı'nın tanrıça Hepat'a adandığı anlaşılmıştır (57).

Su kültü ile ilgili birçok ritüel metninin Hurrice olması veya Hurriceden Hititçeye tercüme edilmiş olması sebebiyle, Hitit inanç sisteminde yer alan su kültürünün, Hurriler aracılığı ile Mezopotamya'dan alındığına işaret eder. (59) Ancak Hititlerin temizliğe verdiği önem, sadece ritüel metinlerinde kalmamış, günlük hayata da yansımıştır. Hitit toplumunda hem halkın hem yüksek tabakanın hem de kral veya tanrının hizmetinde çalışanların temizlik kurallarına dikkat etmesi için yasalar çıkarıldığı da görülmektedir. Bu da Hititlerin, temizliğe önem verdiğini göstermektedir (60).

SONUÇ

Hastalık veya rahatsızlık durumlarını ortadan kaldırma ihtiyacı, insanlık tarihi boyunca, tıbbın ilerlemesinde en etkili faktör olmuştur. Hastalıkların gerçek sebebinin, organizmaya dışarıdan etki eden mikroplar olduğunun anlaşılması ise, ancak son yüzyıllarda yapılan bilimsel çalışmalar ve teknolojik gelişmeler sayesinde mümkün olabilmıştır. Çıplak gözle göremediği için hastalıkların gerçek sebeplerini bilemeyen insanoglu, eski çağlarda doğaüstü güçleri hastalık etkeni olarak kabul etmiştir.

M.Ö. 2. bin yılda Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayarak merkezi bir devlet kurmuş olan Hititler de, hastalık tedavisi konusuna kayıtsız kalmamışlar, karşılaştıkları hastalıkları tedavi edebilmek için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Hitit ülkesinde tanrıların ceza olarak hastalık vermemeleri için, fiziki temizliğin sağlanmasına ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Hititler, pisliği ve kirlenme durumunu, doğrudan hastalık yapıcı bir faktör olarak görmemiş olsalar da, hastalığa yol açan unsurlardan biri olarak kabul etmişlerdir. Gerekli temizlik şartlarını sağlamadan tanrılara dua edildiğinde veya kurban sunulduğunda tanrısal öfkenin hastalık veya başka bir felaket ile sonuçlanacağını düşündüklerinden, pislikten uzak durmaya çalışmışlardır. Sadece kişisel temizliğe değil, çevre temizliğine de özen göstermişler; çevre temizliğinin sağlanabilmesi için bazı hukuki yaptırımlar getirmişlerdir. Pis suların yerleşmelerin dışına atılması için kullandıkları basınçsız su boruları, temiz su sağlayabilmek için inşa ettikleri havuz ve

barajlar Hititlerin temiz ve pis su ayırımına dikkat ettiklerinin bir göstergesidir.

Hitit tıbbında hastalık etiyojisi, daima diağnoz ve prognozdan daha önemli bir yere sahip olmuştur. Çünkü hastalığın ortaya çıkmasının ardındaki sebebi tespit etmek, sorunu çözebilmek açısından her zaman daha önemlidir. Bunun için de fal ve kehanet metotları kullanılmıştır. Hititlerin tedavi yöntemleri, hastalığa sebep olduğu düşünülen unsura göre değişiklik gösteriyordu. Bunun sonucunda da semptomu ortadan kaldıracak olan droglarla yapılan tedavi ve doğrudan etiyojiiye etki edecek olan dini ve majik tedavi olmak üzere iki yönlü bir tedavi söz konusu olmuştur.

Eskiçağda, teknolojik olarak yetersiz kalındığı için gerçek sebebi bilimsel olarak açıklanamayan konularda, doğaüstü açıklamalara başvurulmuş olması doğaldır. Hititler de tıbbi problemlerin çözümünde drogların yanında, büyü ve duaları kullanmışlardır. Tanrıların öfkesini sağlık problemlerinin temel sebebi olarak görmüş oldukları için, Hitit hekimlerinin tedavi anlayışında dini ve mistik faktörler iç içedir. Bu yüzden de öncelikle tanrısal öfkenin sebebini anlamaya çalışmışlar, sonra da bu öfkeyi ortadan kaldırmaya yönelik tedavi uygulamalarına gitmişlerdir. Bunun sonucu olarak tedavide hem büyü hem de ilaç kullanmışlardır. Hazırlanan ilaçların büyük bir kısmının bitkisel olduğu görülür. Hitit hekimleri, Anadolu'da yetişen bitkilerden ve bu bitkilerin çeşitli kısımlarından hastalık tedavisinde ilaç olarak faydalanmışlardır. Hititlerin ilaç olarak kullandıkları maddelerle ilgili bilgilerin önemli bir kısmı, Hitit devlet arşivinden çıkarılmış olan tabletlerin okunması sayesinde öğrenilebilmiştir. Bu tabletlerde hastalık adları, özellikleri ve tedavilerinde kullanılan ilaçların hazırlanış şekilleri belirtilmiştir.

Zengin floraya sahip bir bölgede yaşamalarının ve dünya algılarının temelinde din ve büyü olmasının da etkisiyle, Hitit tıbbında, cerrahi tedaviden ziyade, büyü ve droglarla tedavi ağır basmıştır. Hititlerin kendilerinin geliştirdiği özel bir tıbbi tedavi metodu yoktur; ancak çağdaşlarındaki tıbbi gelişmelerden uzak kalmamışlardır. Tıbbi olarak yeterli olmadıkları konularda, kendilerinden daha ileri düzeyde tıp bilgisine sahip olan ülkelerden hekim getirtmeyi ihmal etmemişlerdir. Dini ve mistik uygulamalarla iç içe bir tedavi anlayışı sergileyen Hitit tıbbında, hastalıklar karşısında etkili olduğunu düşündükleri tedavi yöntemleri kullanılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde salgın hastalıklar. *Bilim Tarihi Araştırmaları* 2006; 2: 69.
2. Dinçol A. Aşhella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bir bakış. *Belleten* 1985; XLIX(193): 6.
3. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 128-150.
4. Şahinbaş Erginöz G. Maddi kültür belgeleri ve çivi yazılı tabletlere göre Hititler devrinde Anadolu'da tıp. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1999; 5: 136-8.
5. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde salgın hastalıklar. *Bilim Tarihi Araştırmaları* 2006; 2: 69-70.
6. Akkuşlu Mutlu S. Eski Ön Asya toplumlarında veba hastalığının tedavi yöntemleri ve sosyo ekonomik etkileri. 1.Uluslararası Kapadokya Felsefe ve Sosyal Bilimler Kongresi (CAPASS2019). 25-27 Nisan, Nevşehir-Türkiye. 2019: 404, 408.
7. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 6-8, 14, 16, 18, 27, 29, 31, 35, 41-45.
8. Şahinbaş Erginöz G. The Hittites knowledge of genital anatomy in the light of cuneiform tablets. In: Kendirci, M, Kadioğlu, A, Şerefoğlu, E.G, Çayan, S, eds *The History of Male-Female Sexuality and Fertility in Turkey*. İstanbul. Turkish Society of Andrology, 2014: 89, 91, 95.
9. İmparati F. Hitit Yasaları, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Ankara: İtalyan Kültür Heyeti 1992: 41.
10. Ünal A. Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten* 1980; XLIV(175): 477, 481.
11. Dinç G. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar tarihine genel bir bakış. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2012; 18: 44-5.
12. Sayılı A. Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, 2.baskı. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1982: 145, 154, 416-18.
13. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 156.
14. Ayyıldız S. Hitit dünyasında fal anlayışı. *Asos Journal/Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017; 42: 368.
15. Akçelik Salın S. Hitit dininin niteliksel özellikleri. *Kafdağı* 2018; 3(1): 61-2.
16. Orhun M. Hititler'de karaciğer falı, kuş uçuşu falı ve bunların Etrüskler'deki uzantısı. *Gazi Akademik Bakış* 2009; 3(5): 234, 236, 237.
17. Ayyıldız S. Hitit dünyasında fal anlayışı. *Asos Journal/Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017; 42: 374.
18. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde salgın hastalıklar. *Bilim Tarihi Araştırmaları* 2006; 2: 71.
19. Ünal A. Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten* 1980; XLIV(175): 482.
20. Şahinbaş Erginöz G. Maddi kültür belgeleri ve çivi yazılı tabletlere göre Hititler devrinde Anadolu'da tıp. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1999; 5: 140 (dp. 21).
21. Şahinbaş Erginöz G. Diseases, treatments and physicians in Hittite Anatolia. *Actual Archaeology-Anatolia* 2015; 12: 35
22. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 180-181.
23. Ünal A. Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten* 1980; XLIV(175): 480.
24. Şahinbaş Erginöz G. Maddi kültür belgeleri ve çivi yazılı tabletlere göre Hititler devrinde Anadolu'da tıp. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1999; 5: 134.
25. Taş İ. Hititli kadın şifacılar- Şifalandırma çalışmaları ve bunların birleştirici coğrafya ve jeokültürel bellek esasında Anadolu kültüründeki yansımaları. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 2017; 2: 50.
26. Şahinbaş Erginöz G. Hitit yazınında 'kadın hekim' (çeviri). *Kutadgubilig/Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 2007; 11: 272, 274.
27. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 163.
28. Şimşek F. Hitit devletinde büyücü ve şifacı kadınlar. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2021; 27: 309.
29. Ünal A. Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten* 1980; XLIV(175): 491-92.
30. Taş İ. Hititli kadın şifacılar- Şifalandırma çalışmaları ve bunların birleştirici coğrafya ve jeokültürel bellek esasında Anadolu kültüründeki yansımaları. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 2017; 2: 51.
31. Özser T. Hitit toplumunda büyü: Çeşitleri, uygulama alanları, yöntemleri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)* 2018; 8: 13-4.
32. Reyhan E. Eski Anadolu kültüründe büyü ve büyücülük. *Gazi Akademik Bakış* 2008; 2(3): 233.
33. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde Anatomi ve Tıp, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 208.
34. Ay Ş. Hitit metinlerinde geçen gebelik konusuna kısa bir bakış. *Tarih Okulu* 2012; XII: 46-7.
35. Şahinbaş Erginöz G. "İlk çağlarda Akdeniz havzasında ve Anadolu'da doğum ve doğum yardımı. *Düşünen Siyaset* 2002; 16: 150-2.

36. Şahin H. Hitit metinlerinde doğum. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 2019; 6(5): 472.
37. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde salgın hastalıklar. *Bilim Tarihi Araştırmaları* 2006; 2: 72.
38. Ünal A. Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten* 1980; XLIV(175): 495.
39. Kılıç Y, Başol S. Hitit büyü metinlerinde geçen bazı otsu bitkiler, ağaç türleri ve ahşap nesnelere. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2015; 2(6): 30.
40. Şahinbaş Erginöz G. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 163.
41. Ünar Ş. Hitit metinlerinde geçen bazı çiçekler, otsu bitkiler ve kullanım alanları. *Social Sciences Studies Journal* 2018; IV(28): 6261.
42. Kılıç Y, Başol S. Hitit büyü metinlerinde geçen bazı otsu bitkiler, ağaç türleri ve ahşap nesnelere. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2015; 2(6): 33-4
43. Şahinbaş Erginöz G. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 166.
44. Yeğenoğlu S, Sözen Şahne B, Ulutaş E. Hitit uygarlığında bitkilerin yeri. *Lokman Hekim Dergisi* 2016; , Ankara, Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi 2016; 6(3): 118-9.
45. Şimşek F. Hitit devletinde büyücü ve şifacı kadınlar. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2021; 27: 311.
46. Murat L. Hititlerde su kültürü. *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 2012; 31(51): 127-8.
47. Murat L. Ammihatna Ritüelinde hastalıklar ve tedavi yöntemleri. *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri* 2003; 6(2): 105-6.
48. Şahinbaş Erginöz G. Diseases, treatments and physicians in Hittite Anatolia. *Actual Archaeology-Anatolia* 2015; 12: 33-4.
49. İmparatori F. Hitit Yasaları, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Ankara: İtalyan Kültür Heyeti 1992: 153, 155.
50. Murat L. Ammihatna Ritüelinde hastalıklar ve tedavi yöntemleri. *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri* 2003; 6(2): 94.
51. Ünal A. Hititler devri Anadolu'sunda temizlikle ilgili araştırmalar; çivi yazılı metinler ve arkeolojik verilere göre kentlerde halk sağlığı ve temizlikle ilgili yapılar. *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990), Çorum-Türkiye. 1992: 189.*
52. Şahinbaş Erginöz G. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, 1.baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1999: 111-3.
53. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde hijyen. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2003; 9: 198.
54. Dinçol A. Aşhella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bir bakış. *Belleten* 1985; XLIX(193): 25, 34.
55. Şahinbaş Erginöz G. Hititlerde hijyen. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2003; 9: 196-7.
56. Ünal A. Hititler devri Anadolu'sunda temizlikle ilgili araştırmalar; çivi yazılı metinler ve arkeolojik verilere göre kentlerde halk sağlığı ve temizlikle ilgili yapılar. *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990), Çorum-Türkiye. 1992: 206-7.*
57. Şahinbaş Erginöz G. Diseases, treatments and physicians in Hittite Anatolia. *Actual Archaeology- Anatolia* 2015; 12: 28-9.
58. Murat L. Hititlerde su kültürü. *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 2012; 31(51): 127, 142.
59. Turgut M. Tarhuntaşsa'daki su kültürü mekânları. *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2015; 14: 338.
60. Dinçol A. Aşhella Ritüeli (CTH 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bir bakış. *Belleten* 1985; XLIX(193):7.

HİPOKRAT'IN TIP TARİHİNDEKİ YERİ VE BAZI SONUÇLAR

Ayşegül DEMİRHAN ERDEMİR¹

ÖZET

Bilimsel dönem eski Yunan'da Hipokrat'la (M.Ö. 460-377) başladı. Tıbbın babası olan Hipokrat'ın adı Yunan tıbbının ilk yaratıcı döneminin sembolüdür. Hipokrat, İstanköy adasında Cos'da doğdu. Tıbbı, Asklepyon'da öğrendi ve orada rahip-hekim oldu. Ayrıca Hipokrat, tıpta ünlü bir kişi olduğu zaman açık hava okulu kurdu. 80 yaşında iken Osmanlılar'ın Yenişehir Feneri olarak adlandırdığı Larisa'da öldü. Ancak mezarı kayıptır. Hipokrat'a ait olan 12 kitap, dil ve tıp tarihi uzmanı Fransız E.Littree(1801-1881) tarafından Fransızcaya çevrildi. Bu çeviri, 1839-1861 yıllarında yapıldı ve Corpus Hipocraticum adıyla yayınlandı ve sonra birçok dile çevrildi. On Ancient Medicine, diyetetik gözlemler ve pratiklerden elde edilen tıp san'atını veren Hipokrat yazmalarından biridir. Ayrıca ünlü Epidemic Diseases Thasos adası hastalıklarını özellikle belirtir. On Prognosis, Hipokrat hekiminin hastalık semptomlarına ait bilgileri açıklar ve detayları verir.

On Airs, Water and Places, belirgin iklim koşulları taşıyan bir kente giren hekime bu konudaki öğütlerini verir. On the Nature of Man, dört humor teorisini anlatan Hipokrat yazmaları arasında en önemli kitaptır.

Anahtar Kelimeler; Hipokrat, Tıp Tarihi, Anadolu Tıbbı

¹Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0003-0916-707X

e-mail: ayseguldemirhanerdemir@gmail.com

Geliş Tarihi: 04/09/2021

Kabul Tarihi: 06/11/2021

GİRİŞ

Hippocrates (Hipokrat) Cos'da yaşamış ve öğretisini gerçekleştirmiştir. Eserleri **Corpus Hippocraticum** olarak adlandırılır.

Hipokrat, M.Ö. 460 yılında Cos adasında doğdu ve 377 yılında Teselya'da Larisa (Yenişehir Feneri)'da öldü. Mezarı kayıptır.

Cos'da hem bir öğretmen, hem bir seyyah tıp doktoru ve hem de birçok tezin yazarı olarak kabul edilen bir kişiydi. **Hipokratik Koleksiyon'un** tam olarak hangi parçalarını bizzat kendisinin yazdığı kesin olarak bilinmemekle birlikte hem yazım stili ve içeriği, hem de ona rakip olan öğreticilerin önceden bilinen tutum ve uygulamalarına bakılarak bazı makul atıflar yapılmıştır.

Cnidos, belki de Cos kadar önemli ve ondan biraz daha eski ve üzerinde öğretmen ve öğrenci gruplarının yaşadığı bir şehirdi. Hipokrat Külliyesi, sadece Corpus Hippocraticum'da bahsedildiği şekliyle ve Hipokrat yorumcularından (özellikle milattan sonraki ikinci yüzyılda yaşamış Galen) edinilen bilgilere göre bir tıbbi bilimsel eserler koleksiyonuydu. Bilim adamları Hipokrat'a atfedilen bazı yazıların aslında Cnidos'tan gelmiş olabileceğini düşünmüşlerdir.

Uzunca bir süre tarihçiler Cos ve Cnidos'un birbirlerine rakip merkezler olduğunu düşündüler. Ancak son zamanlarda yapılan analizler bu iki grubun, esasında ne birbirinden farklı, ne de birbirine rakip olabileceğini gösterdi. Yine de bilim adamlarının bu iki merkezde o güne kadar geçerli olduğunu düşündükleri yaklaşımların bir özeti, Yunan dünyasındaki tıp prensiplerini açıklamaya yardımcı olabilir.

Cnidos'un doğusunda kalan Mezopotamya'da uygulanmış bir sistemin benzeri olan ve hastalıkların etkilenen organa göre detaylı bir şekilde sınıflandırıldığı bir sistemin Cnidos'da da uygulandığı varsayılmıştır. Her bir hastalıkla ilgili olan ve o hastalık altında listelenmiş tedaviler basit ve seyrekli (1).

Aksine, **Hipokratçılar**, (öyle farzedilmişti) neredeyse hiçbir sınıflandırma yapmadı ve hasta idare ve sevkini teorik temeller yerine ampirik temeller üzerine oturtular. Tedavi açısından ise **Hipokratik Yöntemler**, Cnidian yöntemlerinden pek de farklı değildi.

Buna ek olarak, **Galen'e** göre, Cnidos'daki sistem, belirtilere dair detaylı teşhis üzerinde yoğunlaşmış, böylelikle neredeyse her bir belirti bir hastalık olarak

değerlendirilmiştir. Örneğin, yedi safra ve on iki idrar torbası hastalığı ve dört çeşit tüketim vardı (genelde kan tükürme anlamına gelirdi). Hastanın geçmişi eksiksiz ve açık seçik olsa da, hastadan çok hastalığın kendisine vurgu yapılırdı. **Hipokratik Yöntemler**, hastalık yerine hastayı ön plana çıkarırdı, fiziksel bulguların gözlenmesine ve değerlendirilmesine aşırı özen gösterilirdi. Bazı bilim adamları Hipokratik çalışmalarda ne zaman bu tür Cnidian özelliklerini gözlemleseler, o çalışmayı Cnidian kaynaklı olarak atfederlerdi. **Diyet ve Akut Hastalıklar Üzerine ve Hastalıklar Üzerine** adlı iki bilimsel eser, Cnidos'dan katkılar içerdiği için özellikle diğerlerinden ayrı tutulmuştur (2).

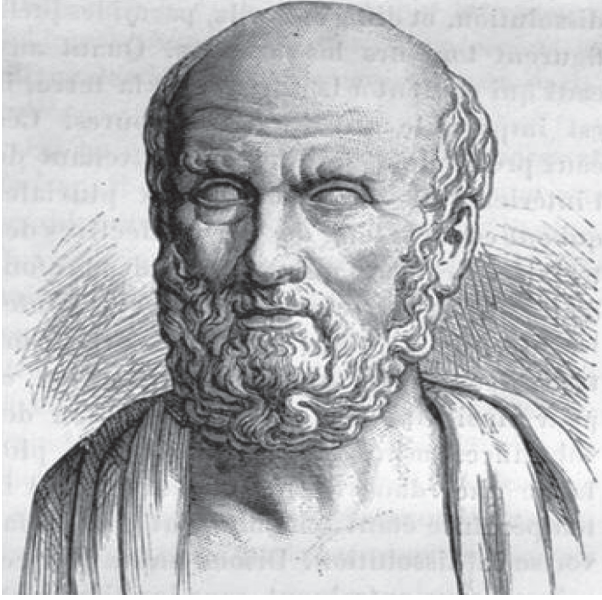
Bu okulun göze çarpan liderleri arasında **Euryphon**, **Ctesias**, **Chrysippos**, **Polycrates**, **Endoxos** ve **Aristotle'in** babası **Nichomachos** vardı. **Galen'e** göre büyük bir anatomist olan **Euryphon** zamanının en ünlü hekimlerinden biriydi ve Knidos Değişleri'ne birçok katkı sağlamıştı. **Hipokrat'ın** daha genç bir çağdaşı olan **Ctesias**, **Artaxerxes Mnemon'un** Pers sarayında bir hekim olarak ün kazanmış ve Hipokrat'ın metotlarına ve yargılarına karşı birtakım ihtilaflar içeren bir eser yazmıştır.

Hipokrat'ın Tıp Tarihindeki Yeri

Günümüze kadar ulaşan en ünlü isim Cos'lu Hipokrat'dır. İlişkilendirildiği öğretilerin bir kişinin eseri mi yoksa birden fazla kişinin eseri mi olduğu bilinmemektedir. **Hipokratik Eserler** milattan önce dördüncü yüzyılda İskenderiye'nin büyük kütüphanesinde bir araya getirildiğinde diğerlerinin eserleri de tahminen **Hipokrat'a** mal edildi. Bu nedenle **Hipokrat'tan** söz edildiğinde belki de birden fazla insana işaret edilmektedir. Yine de, onun var olduğuna ve sonraki nesiller tarafından gerçekten de sıra dışı biri olarak bilindiğine dair bazı deliller mevcuttur. Her durumda, öğretilerin de, hem yaşantısını, hem de davranışlarını tüm hekimlerin ulaşmaya çalıştıkları ve her hastanın kendi doktorunda aradığı hedefler olarak göstermiştir.

Hipokrat'ın prensipleri ve metotları üzerinde yorum yapmadan önce onun döneminin genel tıp uygulamalarını tarif etmek yerinde olacaktır.

Girit-Miken medeniyetlerinin yükseliş dönemi ile filozof-bilim adamları dönemi arasında kalan birkaç yüzyıllık süre içerisinde hastalıkların sebeplerine dair farklı bir Yunan yaklaşımı doğdu. **Hipokrat**, öğretmenleri ve hekimleri artık hastalıklara Tanrının bir cezalandırması olarak bakmamaya başladılar. Yine

Hippokrat

de hastaların durumları da çok az değişiklik oldu. Eğer hasta bir insan sağlığına kavuşturulabilecek ise mümkün olan her yol denenirdi. Ancak eğer bir ilerleme dahi kaydedilemeyecek ise hem hekimi, hem de etrafındakilerce o halde bırakılırdı. Hastalık yine de Tanrılardan değilse de insandan gelen bir lanetti.

Erdemli olmanın sağlıklı olmaktan önce geldiğini telkin eden Stoic'ler de (milattan önceki dördüncü ve üçüncü yüzyıllarda) hastalıkları her ne şekilde olursa olsun sakınılması gereken uğursuzluk olarak dikkate aldılar. Bu nedenle de benimsedikleri yasalara göre intihara izin verilmiştir. Buna rağmen, durumları ümitsiz görülmediği sürece, hastalara karşı olan yaklaşım daha iyi hale gelmişti. Çünkü hekimler onları bedenlerinin içinde veya dışında var olan doğal sebeplerin mağdurları olarak görmüş ve onların akılcı tedavi yöntemleri kullanılmayı hak ettiklerini düşünmüşlerdir (3).

Eğitim

Bir Yunanlı gence ilk yıllarında atletik olması teşvik edilirdi fakat on sekizli yaşlara geldiğinde çoğunlukla bilgi arayışına yönlendirilirdi. Eğitimli insanın tüm bilim alanlarında bilgi sahibi olması beklenirdi ve hekimlerin hem tıp, hem de cerrahi dallarında çalışmaları gayet doğaldı. Herodot'un Mısır'da ileri düzey bir sistemin varlığından bahsetmesine karşın uzmanlaşma henüz ortaya çıkmamıştı.

Hippokrat dönemine gelindiğinde Yunanlılar, vücudun dört temel salgısı bakımından hastalıkların mekanizmasını tanımlayan bir hipotez sistemi geliştirmişlerdi. Böyle bir sistemin doğmasına sebep olan, Yunan metafiziğindeki şu fikirlerin ortaya çıktığı kolaylıkla görülebilmektedir: kendine has nitelikleri olan (nem, kuruluk, sıcaklık ve soğukluk) dört temel elementin (su, hava, ateş ve toprak) tüm evreni oluşturduğu öğretisi; kainattaki ahengi ve insan mikro-evreninin sağlığını korumak için zıt çiftlerin (beraberinde 4 sayısına verilen önem) bir dengede tutulması gerektiği konsepti; mevsimlerin (önce üçtü, daha sonra dört oldu) beden ve zihin üzerindeki etkileri; vücudun gözle görülür salgıları (bu da önceleri kan, balgam ve safra olarak üç taneydi ve daha sonra safranın sarı ve siyah olarak ikiye ayrılmasıyla dört olmuştur). Nihayet, bu konseptleri bir düzene sokmak için bir çeşit hipoteze ihtiyaç duyulmuş, yirminci yüzyıl bilim adamı Nobel ödüllü **Peter Medawar** "hipotezle desteklenmeyen bilim sadece mutlak sanattır" demiştir.

Temel prensip şudur ki, tüm vücut sıvıları kan (sıcak ve nemli), balgam (soğuk ve nemli), sarı safra (sıcak ve kuru) ve siyah safranın (soğuk ve kuru) farklı oranlarının karışımından oluşmuştur. Bu salgılar dengedeysen beden sağlıklıdır; bir veya birkaçının aşırı veya eksik olması hastalığa yol açar. Hastalıkların üç aşaması vardı: iç veya dış nedenlerden dolayı salgı oranlarındaki değişme; vücudun buna ateş veya "haşlanma" şeklinde reaksiyonu; aşırı salgının vücuttan atılması veya ölüm sonrasında kargaşa dindiğindeki nihai bunalım. Emenasyonlar veya vücudun salgıları (kan, burundan balgam, kusmuk, dışkı, idrar, ter) genelde hastalık esnasında görülür ve hastalık çoğunlukla kriz noktasında (vücut salgılarından birinin vücuttan atılması) birden kaybolurdu (4).

Akıl hastalıklarına karşı olan yaklaşımlarında diğer halklar gibi Yunanlılar da doğaüstü veya şeytani sebeplerden daha akılcı açıklamalara doğru bir geçiş göstermiştir. Milattan önce beşinci yüzyıla gelindiğinde aklın ve akıl düzensizliklerinin beyindeki yerleri apaçık tespit edildi. Yine de **Hippokrat**'ın çağdaşı olan **Plato** dahi, deliliği mitolojik olarak dört ana türde sınıflandırmıştır: kahince (**Apollo** tarafından aktarılmış); ritualistik (Dionysian törenlerindeki gibi); şiirsel (Muse'ler tarafından esinlenilmiştir); erotik (**Afrodite** ve **Eros**'un etkisi altında).

Hekimler

Homerik destanlarında tasvir edilmiş Miken dönemlerinde olduğu gibi, M.Ö. altıncı ve beşinci yüz-

yıl doktorları, Yunanlıların sağlık konusuna yapmış oldukları vurgu sonrasında statüleri artırılmış olmasına rağmen, hala zanaatkar sınıfı olarak görülürlerdi. Üst düzey bir doktor genelde kendi sınıfındaki insanları tedavi ederdi ve bunun için ücret alırdı. Asistanları veya köleleri göçmenlere ve kölelere bakarlardı ancak bu konuda da bir kural yoktu. Tedaviyi karşılayacak gücü olanlar tecrübeli hekimlere giderlerdi ancak fakirlerin verecek bir şeyi yoktu. Bu da kısmen, Asclepieian tapınaklarının, herkesin tıbbi tedaviye erişebildiği yerler olarak ortaya çıkışını ve yayılışını açıklıyor olabilir. Elbette ki, **Plato** ve **Theophrastos** gibi filozofların dahi itibar ettiği büyüsel tıp zengin olsun fakir olsun, köle olsun özgür olsun herkese açıktı. Genel olarak, hekimler hastaya politik veya ekonomik gözle değil klinik gözle bakarlardı ve tedavi zengin ve fakir için aynı olurdu. Hekimlerin bizzat kendileri çoğunlukla aristokratik vatandaş sınıfından veya azat edilmişlere, tüccarlara, esnaflar ve çiftçilere de hizmet sunan göçmenlerden oluşurdu.

Eğitim sistemi çıraklık üzerine kuruluydu ve anlaşılan bir ücret karşılığında bu acemi kişi eğitim alır, hasta bakımına katılır, gerekli olduğunda hizmet edip bakıcılık yapar ve öğreticinin ihtiyaç duyması halinde ekipmanların bakımı gibi basit işleri de yürütürdü. Bu, yakın geçmişimizde görülen, genç bir doktorun tecrübeli bir hekimin ofisinde ona yardım etmesi, ileri derecede hasta birinin yatağının başında hekimin yerine bulunması ve diğer çeşitli görevleri yürütmesinden pek de farklı görünmemektedir.

Bir Yunan hekiminin ofisi (**taberna:iatreion**) genelde **Asclepios** tapınaklarının civarında bulunurdu. Bu ofis genelde geçici bir tıbbi mekandı çünkü bu hekimlerin büyük çoğunluğu seyyahtı, şehir şehir gezer, ilaç ve alet taşır ve uzun süre özel tıbbi bakım gerektiren durumlarda hastaların bir gün boyunca veya daha fazla kalabilmeleri için pazarların yakınlıklarında uygun bir evde yerleşirdi. Ancak çoğu zaman hekim, özellikle de hasta zengin ise, hastanın evine giderdi. Ameliyatlar dahi hastanın evinde yapılırdı. Tedavi karşılığında bir ücret beklenmekle birlikte her bir hizmet için şart değildi. Ücretler genelde baştan belirlenir ve toptan verilirdi, ancak eğer hasta aşırı derecede hasta veya bütçe sıkıntısı yaşıyor ise ücret konusunda daha sonra sorun yaşanmamasına dair bir tedbir de vardı. "Aşırı ücret talep edilmemesini, hastanın geçim kaynağının ve gelir düzeyinin dikkate alınması öğütlenirdi. Bazı durumlarda doktor tamamen ücretsiz tedavi hizmeti sunmalıdır. Tehlikede olanlara yüklenmektense ücret almamaktan kaçınmaları kınamak daha iyidir (5).

Milattan önce beşinci yüzyılın ortalarında **Hipokrat** dönemine gelindiğinde birçok hekimin ortaya çıktığı görüldü. Kimin şarlatan kimin gerçek olduğu sorusuna cevap bulmak zordur. Milattan önceki 300 yılına kadar herhangi bir lisans veya sertifika sistemi bulunmadığından kadınlar hariç isteyen herkes hekim sıfatı edinebiliyordu (6).

Kadınları ikinci sınıf olarak gören bir kültürde onların bir tıp hekimi sıfatını taşıyamamaları beklenen bir durumdur. Atina'da, ev kadınları çok seyrek olarak halkın içine çıkarlardı, neredeyse hiçbir ziyafete veya sosyal etkinliğe katılmazlardı ve çoğunlukla hayatları boyunca ev işleriyle sınırlandırılırlardı. Sparta'da insanlar muhtemelen geniş bir özgürlüğe sahipti ancak her bir bireyin görevinin devlete hizmet etmek olduğu bu toplumda kadınlar esasen damızlık olarak görülmekteydiler. Yunan toplumunda özgür hale gelen kadın gruplarından biri erkekleri eğlendiren cariyelerdi. Para karşılığı iyilik yapmalarına rağmen esasen hayat kadını olmayan bu kadınlar, daha çok yakın zamanların zekaları sayesinde yaşamalarını kazanan dolandırıcı kadınlara benzetilebilir.

Tedavi yöntemleri hem genel hem de lokaldı. Rejimler diyetleri, günlük egzersizleri ve yeme, içme, uyuma ve cinsel arzulara aşırıya kaçmamayı içerirdi. Bu terapi muhtemelen sadece üst sınıf insanlar için uygundu çünkü normal bir işçinin sırf formunu korumak için günlük faaliyetlere ayıracak ne zamanı ne de ekonomik durumu vardı. Hastalık sırasında genellikle kıt bir diyet önerilirdi. Bu kısıtlı besin alımı (bazen sadece lapadan, sudan, sirkeden ve baldan oluşurdu) günümüzde aşırı derecede yetersiz ve bu nedenle de muhtemelen hasta için zararlı bir diyet olarak değerlendirilmektedir. O dönemdeki sağlıklı bir Yunan'ın normal diyeti dahi basit olmuş olabilir.

Hastalık günleriyle bağlantılı olan sayılar önemli bir husustu. Milattan önceki altıncı yüzyılın Pisagor öğretilerinde üşümeler arasındaki üç ya da dört günlük süreler dikkate değerdi. Mezopotamya kültürlerinde olduğu gibi, 7 sayısının da tıbbi bir anlamı vardı: regl dört tane 7 aralıkta meydana gelirdi. Hamilelik kırk tane 7 gün boyunca sürerdi (7).

Bugün tıbbın dalları olarak dikkate aldığımız şeyler (cerrahi, dahili tıp ve obstetrik gibi) o dönemde iyileştirme sanatı olarak tek bir noktada birleşmişti. Dolayısıyla, diş hastalıkları da bu hekimlerce tedavi edilirdi ve muhtemelen bu hekimler bir Etruscan uygulaması olan, sallanan dişleri altın telle sabitleme işlemini metotları arasına kattılar.

Yaralar ve şişlikler çeşitli mineral madde ve bitki özü karışımlarıyla temizlenip sarılırdı ve bunların çoğu şarap ihtiva ederdi. Amaç acıyı hafifletmek ve tahminen iyileşmeyi hızlandırmaktı ancak açık yaraların üzerine ve etrafına yerleştirilen kumaş parçaları enfeksiyonlara ve cerahatlara neden olmuş olabilir. Cerahatin bir anda vücuttan atılmasından sonra genelde eziyetli ateşlenmeler, şişlikler veya yaralar ortadan kalkardı ve bu nedenle de yaradaki cerahatin atılması özendirilirdi. Daha sonraları Orta Çağlarda "laudable pus" olarak anılacak olan bu inanış Yunanlılardan önceki ve sonraki birçok yüzyıl boyunca sıkça görülen bir tutumu temsil etmiştir (8).

Her ne kadar ilaçlar genelde dışardan uygulamalar için kullanılmış olsa da bazıları boşaltım ve kusmayı sağlamak ve vücuttan fazla salgıları atmak için içerden alınmıştır. Lavman işlemi de kullanılanlar arasındadır. Bu uygulamalar yüzyıllar boyu dünyanın diğer bölgelerinde de sıkça görülmüştür. Örneğin Herodot, Mısır geleneklerinde sadece hasta olduğunda değil, ayrıca sağlığı korumak için de bağırsakların düzenli olarak temizlendiğini belirtmiştir.

Kemik ve eklem yaralanmaları tıp uygulamalarında büyük bir yer teşkil etmiş olmalı. Çıkıkları ve kırıkları azaltmak için uygulanan manipülasyonlar kapsamlı hale gelmiş ve bazen de mekanik cihazlar kullanılmıştır. Vücudun her bölgesine uygulanan etkin ve karmaşık bandajlama teknikleri de **Hipokrat'ın** çalışmalarında ve daha sonraki birçok eserde gözlemlenmiştir. Dağlama işleminin Yunanlılar tarafından enfeksiyonları, yaraları ve tümörleri tedavi etmekte etkin bir şekilde kullanıldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca, bıçak kullanmak suretiyle gerçekleştirdikleri hassas ve kapsamlı ameliyatlara aşırı derecede etkileyici olmuştur. Haşhaş ve adamotu (hyoscyamus) sularının anestezi ve ağrı kesici olarak kullanılması da Yunanlılar arasında sıkça görülmekteydi.

İnsanın ruha sahip tek canlı olduğu düşünülüyordu. İnsan beşeri ve hayvansal ilaçlar birbirinden ayrıydı. Ancak mutfaklarda, kasap dükkanlarında ve av esnasında hayvan anatomisi ve fizyolojisi üzerine edinilen bilgiler insan bedeni üzerinde de uygulanmıştır. Fiziksel muayenenin Cos'da yüksek bir sanat haline geldiği anlaşılmaktadır. Hastanın görünüşü ve yaptığı işe dair hiçbir detay atlanmamıştır. Öyle ki, yaşam şekli, ruh hali, çevresi ve davranışları dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Yaşadığı şehrin ve ülkenin iklimi ve gelenekleri de bu tıbbi muayenenin bir parçası haline gelmiştir.

Tüm bilgiler elde edildikten ve hastanın tepkileri değerlendirildikten sonra hekim, hem hastanın iyi-

leşip iyileşmeyeceğine dair (prognoz/teşhis), hem de bu noktadan sonra neler yapılacağına dair bir hüküm verirdi. Önemli olan bir rahatsızlığı açıklamak veya bu rahatsızlığın temsil ettiği hastalığın ne olduğunu söylemek değil, ileriye tahmin etmektir. Hekimlerin sürekli seyahat ettiği bir toplumda, hekimin ünü şüphesiz ki rahatsızlığın tarifini yapmaktan çok bu hastalığın akıbetine dair yapacağı öngörülere dayanmaktaydı.

Halk Sağlığı ve Hijyen

Hipokratik eserlerde, bir bölgede o bölgenin iklimi, suyu, tarımı, beslenmesi ve geleneklerinden dolayı her zaman var olan hastalıkları tarif etmek için "endemik" terimi kullanılmıştır. Bu hastalıklar arasında bugün "soğuk algınlığı", zatürrie, damla (gut) hastalığı, siroz, kabakulak, tüberküloz, sıtma ve ishal olarak adlandırdığımız hastalıklar vardı. Bugün elimizdeki belgelerden, çiçek hastalığı, kızamık, su çiçeği ve kızıl hastalık gibi akut deri döküntüsü hastalıklarını (egzantem) net olarak tanımlamak zordur. Yapılan bazı tariflerde yalnızca ağız ve boyun bölgesindeki ciddi enfeksiyonlara gönderme yapılmış gibi görünse de bu tariflerin difteriyi temsil ettiği yorumu yapılabilir.

Nüfusun çoğunda evler dar, birbirine çok yakın, yetersiz havalandırılmış ve ağırimsıydı. Bunun yanında zenginlerin evleri sağlığı dikkate alarak inşa edilmiş ve mümkün olduğunca bataklıklara uzak, güneş alan ve esintili yerlerde konumlandırılmıştı. Ancak şehirler ekseriyetle blok halinde ve birbiri ardına sıralanmış küçük ve fakir hanelerden oluşmaktaydı. Caddeler dar ve pislik içindeydi. Çoğu kişi dışarıda ayakta sandaletlerle dolaştığı için evine girerken ayaklarını yıkardı. Hem genel duşlar da, hem de evlerde sıkça duş alınırdı ve bu duşlar genelde küvet içinde (büyük lavabo benzeri yerler) veya yükseltilmiş bir fiçidaki delikten veya musluktan akan suyla yapılırdı.

Yunanlılar da su her zaman değerliydi ve hiçbir zaman Roma'daki bolluğuna kavuşamadı ve bu da suyu içilebilir olduğu sürece sık sık ve büyük bir zevkle tüketen Yunanlıların suyun erbabı olarak ün yapmasını açıklıyor olabilir. Depolanmış şarabın sirke haline gelmesini önlemek için reçine kullanılırdı ki bu reçine şaraba benzersiz bir tat katardı ve bu tat sonraları ve hatta günümüzde dahi bazıları tarafından tercih edilir hale gelmiştir. Ölçülü olmayı vurgulamış bir toplum olduklarından dolayı sarhoşluk bir sağlık problemi olarak görülmezdi. Yine de aristokrat vatandaşların katıldığı ziyafetlerde büyük miktarda şarabın tüketildiği görülmektedir (9).

Yüzyıllar boyunca, antik Yunan savaşçı kahramanları, tıp zanaatkarları ve jimnastikçileri sağlığı korumak amacı güden pragmatik bilgileri bir araya getirmişler; filozof-bilim adamları kozmoz da dünyevi nedensellikleri desteklemişler ve akılcı iyileştirme teorileri ve metotları geliştirmişlerdir. Milattan önceki beşinci yüzyılda Yunan tıbbındaki bu uzun süren gelişmeler Hipokrat'ta daha iyi hale getirilmiş ve örneklendirilmiştir. O tarihten itibaren modern zamanlara kadar geçen süre içerisinde, Batı dünyasında ve Doğu'nun bazı bölgelerindeki tıp bilimi sürekli olarak Hipokrat'ın ya da Hipokrat'çuların öğretilerinin etkisinde kalmış olabilir.

Zamanın muhtemelen aynı derecede göze çarpan diğer hekimleri de vardı. Chrysippus (M.Ö.279-206 (heykeli uzun süre Hipokrat olarak algılandı) sonradan gelen büyük ün yapmış bir filozof-doktor. Aynı dönemin adamı olan Cnidos'lu Euryphon da bir o kadar ünlü olmuştur. Hipokrat'tan sonraki dönemlerde ortaya çıkan, Cos'un bir diğer ünlü doktoru ise, M.Ö. dördüncü yüzyılın sonlarında Alexandrian ekolünde bir anatomist ve bir yazar olarak önde gelen etkili kişiliklerden biri haline gelemiş Herophilos'un öğrencisi olduğu Praxagoras idi. Bazen Hipokrat, Chrysippus ve Praxagoras bir iyileştirme yöntemi olarak diyet biliminin savunucuları ve öncüleri olarak görüldüler.

Abdera'da Hipokrat'tan, delirdiği düşünülen Democritos'u iyileştirmesi istendi, ve böylelikle atomu bilime katan büyük Democritos ile iletişim kurmuş biri olarak hem hünerini sergilemiş, hem de büyük bir filozof olarak adını yüceltmıştır. Anadolu'daki vebayı durdurması için davet edildi. Ancak o kendi insanına hizmet etmeyi seçti (10).

Hipokrat'ın görünüşü konusunda ise, bu doktorun, diğer özellikleriyle uyum gösterecek şekilde, asil bir yüze ve etkileyici bir vücuda sahip olduğunu dünyaya göstermek için birçok kez çaba sarf edilmiştir. Ancak o döneme dair yalnızca birkaç Yunan heykeli sağ kalabilmiş ve bu nedenle de Yunan heykellerine dair sahip olduğumuz düşüncelerimiz bu heykellerin Roma kopyalarına dayanmaktadır. Çeşitli değerli antik büstlerin Hipokrat'ın farklı zamanlardaki görünüşünü naklettiği söylenir ve hayal gücünden doğan resimlerdeki ve çizimlerdeki benzerlikler de onun etkileyici görüntüsünü ölümsüzleştirmiştir.

Hipokrat'ın "Hippocratic Collection" veya "Corpus Hippocraticum" adı altında toplanan eserleri neredeyse kesin olarak Cos, Cnidos, Sicily ve muhtemelen diğer bölgelerdeki birçok yazarların eserlerini de içermektedir. Bu Koleksiyon M.Ö. dördüncü

yüzyılda, Octavian'ların hükümdarlığındaki Romalıların milattan önce 30 yılında VII. Cleopatra'yı devirmeleriyle sona ermiş olan Mısır'daki Yunan hanedanlığını kuran ve Alexander'in generallerinden biri olan Ptolemy(M.Ö.367-283) tarafından kurulmuş mükemmel bir öğrenim merkezinin oluşturduğu yer olan büyük Alexandria Kütüphanesi'nde bir araya getirilmiştir. Ptolemy'nin niyeti insanlığın sahip olduğu tüm bilgiyi bu kütüphane de bir araya getirmektir ve şüphesiz ki Hipokrat'ın çalışmaları da bunlar içerisinde. İsmi tanınır hale geldikçe, tıp alanına yapılan daha çok katkının kendisine atfedilmiş olması muhtemeldir. Hangi tezlerin bizzat kendisine ait olduğunu tam olarak söylemek neredeyse imkansız olduğundan tüm koleksiyona Hipokratist veya Hipokrat eserleri adını vermek gibi bir gelenek doğmuş ve böylelikle asıl yazarın ismi tespit edilememiştir. Hipokrat ismi kullanıldığında sadece Hipokrat'ın kendisine değil, Corpus Hippocraticum'a önemli katkıları olan diğerlerine de gönderme yapılmış oluyoruz.

Koleksiyondaki toplam eser sayısı, koleksiyon da bulunan tezlerin ve her tezin içerisinde bulunduğu kitapların sayısının nasıl dikkate alındığına bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Kitap sayısı yaklaşık 72 ve tez sayısı yaklaşık 59 dur fakat bunlar herhangi bir tutarlı plana göre düzenlenmemiştir. Bu nedenle, koleksiyonun her bir özetinde, birbirine oldukça benzeyen konuların algılanışlarına göre eserlerin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Her ne kadar tüm bilgileri günümüzde kullanılan başlıklar altında sınıflandırmamasakta, koleksiyonda tespit edilen birkaç genel inancı ayıklayıp sınıflandırabiliriz (11).

Anatomi – Anatomik bilgiler oldukça kıt ve tam anlamıyla sistemli hale getirilmiş bir sunum yoktur. Çoğu iç organa ait bilgiler kısıtlıdır. Ancak kalp daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Perikardiyum, kas ventrikülleri, kalp kapakçıkları, aurikulaların ve ventriküllerin farklı kasılma zamanları ve ana damarlardan söz edilmiştir. Sinirlerin boş olduğu düşünülmüş ve bağ dokularıyla karıştırılmıştır. Arterler ve damarlar arasındaki fark anlaşılammıştır.

Fizyoloji – Yaşam için gerekli olan vücut ısısı havanın basıncından doğar ve ciğerler sayesinde vücuda alınır. Kanla birlikte hava, arterleri doldurur. Görme duyusu lense ve vitröz sıvısına (göz küresinin içinde olan sıvı) bağlıdır. Retina'nın görme işlevini gören bir organ olduğu bilinmiyordu. Dört elemente karşılık gelen dört sıvı vücut fonksiyonlarının fizyolojik temelleridir. Tüm parçaların ahenk içinde çalışması sağlık için gereklidir.

Genel Patoloji – Rahatsızlıklar ya vücutta meydana gelen düzensizliklerden dolayı birden ya da dışarıdan gelen etkilerden, özellikle de iklim, kişisel hijyen, diyet, aktivite ve çevreden dolayı bir süre sonra ortaya çıkar. Hastalıkların üç aşaması vardır: sıvıların dejenerasyonu, coction (bir pişme işlemi) ve sorun yaratan sıvının atıldığı kriz aşamasıdır. Kırkın üzerinde vaka öyle detaylı bir şekilde anlatılmıştır ki bugün bile ilgili hastalığın çeşidine dair doğru çıkarımlar yapılabilmektedir (12).

Tedavi – Doğal işaretlerin ortaya çıkmadığı zamanlarda hastalığın seyrine müdahale edilmemesi sıkça tekrarlanan bir öğüttür. İnsan doğanın tedavi etmesine yardımcı olmalıdır. “Çekingenklik aciziyeti gösterir; acelecilik tecrübesizliğin kanıtıdır.” Cnidos’da ve sonraki yüzyıllarda Batı dünyasında verildiği tahmin edilenden şüphesiz daha az miktarda ilaç kullanılmıştır.

Mısır geleneğinde olduğu gibi, laksatifler ve kusturucu bitkiler kullanılan temel maddelerdi. Uyuşturucu maddeler de ayrıca tavsiye edilirdi. Banyo, yağlama ve diyet (genelde oldukça basit ve dar kapsamlı) dahil olmak üzere rejimlere büyük önem verilmiştir. Hacamat, skarifikasyon ve kanatma da terapinin bir parçasıydı. Ancak fazla bir öneme sahip olmadıkları görülmektedir.

Tanı – Çok az sayıda hastalıktan bahsedilmiş ve hiçbir özel sendrom tarif edilmemiştir. Hipokratistler için önemli olan hastanın durumuydu ve hastanın geçmiş ve bugünkü davranışları ve şikayetleri araştırılırdı. Hastanın görünümü, vücut şekli ve dışkı da detaylı şekilde incelenirdi. Vajinal muayene yapılırdı ve vücudun dışı açılan bölgelerini muayene etmek için proplar ve spekulumlar (açık tutmaya yarayan aletler) kullanılırdı. Nefesi dinlemek için kulak göğse dayanırdı. Ancak kalbin sesinin tam olarak tarif edilemediği görülmektedir (13).

El ile mayene vücut parçalarının hem sıcaklıklarına, hem de karakteristiklerine dair fikir verirdi. Nabızdan bahsedilmiş olmakla birlikte daha sonraki zamanlarda nabza verilen önem o dönemlerde anlaşılammıştı. Doktoruna hastasının durumuna dair önemli ipuçları verdiğinden dolayı koklama ve tatma işlemi dahi tavsiye edilmiştir.

Prognoz – Hastaya yöneltilen sorulardan ve hastanın muayenesinden elde edilen hemen hemen tüm bilgiler dikkate alınırdı. Bura da kimin iyileşip kimin öleceğini, kimin günlerinin uzun kiminkinin kısa olacağını doğru tahmin etmek için, her bir semptomu ve önemlilik derecesini bilmek zorunludur. Seyahat eden bir doktor, bir hastalığın sonucunu doğru tahmin ederek hem hastasının güvenini kazanabilir, hem de üne kavuşabilirdi.

Ameliyat – Koleksiyondaki belki de en kapsamlı tezler ameliyat üzerinedir. Birçok rahatsızlık operatif, manipülatif ve daha konservatif yöntemlerle tedavi edilmiştir. Bilhassa detaylı analiz ve tedavi gerektiren kafatası yaralanmalarına olduğu gibi her türlü kırık ve çıkığa da büyük önem verilirdi. Her türlü yara dikkatli bir şekilde tanımlanmış ve lokal ilaçlar, uygulamalar, ilaveler ve bandajlar da dahil olmak üzere çeşitli yöntemlerle tedavi edilmiştir. Savaş yaraları oldukça sık görülürdü: “Ameliyat yapmak isteyen savaşa gitsin.” denirdi (14).

Kanamalarda kanayan kısım pozisyona alınır, baskı uygulanır ve kanamanın durması beklenirdi. Dağlama işleminden birçok kez bahsedilmiştir. İlacın tedavi etmediğini bıçak, bıçağın tedavi etmediğini ateş tedavi eder; eğer ateş de tedavi edemezse bunun tedavisi yoktur.” Bu anlayış aslında Hipokrat’tan daha eskidir ve Hint tıbbında da görülür. Daha sonraları Orta Çağlarda Arap tıbbında önemli bir ilke haline geldi. Kan damarlarının ligasyonundan (bağlama) ise hiç söz edilmemiştir.

Operatif teknikler detaylı bir şekilde anlatılmış, hasta, masa, ışıklandırma, cihaz ve yardımcı hazırlıkları tarifi yapılmıştır. Tümörler, fistüller, ülserler ve hemoroitler ameliyatla tedavi edilenler arasında olmakla birlikte fituktan çok az bahsedilmiştir. Ameliyat üzerine olan hemen hemen tüm eserler Hipokrat’a atfedilmişti. Çünkü bunlar anlaşılır, tutarlı ve pragmatiktir.

Jinekoloji ve Obstetrik – Jinekoloji ve obstetrik üzerine olan tezler kesin gözlemlerle kesin olmayan tahminlerin bir karışımıdır. Doğum sırasında bebeğin başının belirmesi normal olduğuna işaret ederdi. Ancak ters pozisyon (ayakların önce gelmesi) durumunda doğum gerçekleşmeden önce bebeğin anne karnında döndürülmesi gerekirdi; yine de anne karnındaki bebeğin kendi doğumunu başlattığına inanılırdı. Bazı rahim hastalıkları oldukça iyi tanımlanmış olmasına rağmen bunların karın bölgesinde olduğu düşünülmüştür. Doğumlar, hasta diz çökerek veya bir tabure üzerinde gerçekleşirdi ve her ne kadar anatomisi çok az bilinse de plasentanın kademeli olarak atılması önerilirdi. Yedinci ayda doğan bebeklerin sekizinci ayda doğanlardan daha fazla yaşama şansı olduğuna inanılırdı (bu da muhtemelen 7 sayısına olan vurguya bir örnektir). Bir kız çocuğu üretecek olan “semen” sol yumurtalıktan, bir erkek çocuğu üretecek olan ise sağ yumurtalıktan gelirdi.

Bazı bilgiler ve tavsiyeler koleksiyonun diğer kısımlarındakilerle çelişmektedir. Ancak bunun sebebi tahminen yazarlar arasındaki farklılıktır.

Akıl Hastalıkları – Hastanın duygusal hali ve genel olarak akıl hastalığı konusunda, bu eserler günümüze algılayışı anlamında özellikle bilgilendirici ve nettir. Beynin düşünce ve algılama organı olarak görülmesi ileri seviye bir algılayışın olduğunu gösteren önemli bir belirtidir. Epilepsi ve titremeli hezeyanlar gibi organik hastalıklar ve ayrıca depresyon ve anksiyete gibi daha zor fark edilen hastalıklar ustaca ele alınmıştır. Rüyaların olası tıbbi kaynakları dahi ele alınmıştır.

Ahlak – Davranışlar konusunda, eserler fevkaladedir. Bu eserlerde kimin tıp mesleğine girmesi gerektiği, doktorun nasıl görünmesi ve hareket etmesi gerektiği ve hastayı rahatlatmak için ne yapılması veya söylenmesi gerektiği ele alınmıştır. Böyle bir doktor ayrıca ılımlı bir iç yaşam için şu kuralları takip etmelidir: sadece ağzının sıkı olması değil, ayrıca düzenli bir hayat gerekir. Çünkü bunda kendisinin itibarı için büyük bir avantaj vardır.

Doktorun saygın bir görünüşü olmalıdır; fiziğine uygun şekilde sağlıklı ve iyi beslenmiş görünmelidir; çünkü insanların çoğu tertipli olmayan bir doktorun diğer insanlara iyi bakamayacağını düşünür. Dahası, kendi kişisel temizliğine dikkat etmeli; uygun kıyafetler giymeli ve rahatsız etmeyen parfüm kullanmalıdır.

Doktorun belli bir sosyalleşme seviyesi olmalıdır. Çünkü somurtkan bir mizaç ne sağlıklı insanlara, ne de hasta insanlara nüfuz edebilir.

Hipokrat Yemini

“Hekim Apollo, ve Asclepius, ve Hygia ve Panacea ve bütün Tanrı ve Tanrıçalar adına and içerim, onları tanık tutarım ki, bu andımı ve verdiğim sözüm gücüm yettiğince yerine getireceğim:

Bana bu sanatı öğreten kişiyi kendi ailem gibi tanıyacağım ve hayatımı onun eşliğinde yaşayacağım ve paraya ihtiyacı olduğunda kendi payımdan ona vereceğim, onun çocuklarını kardeş olarak bileceğim ve isterlerse onlara bu sanatı hiçbir ücret veya senet olmaksızın öğreteceğim; ahlaki kurallarımın, sözlü talimatlarımdan ve tüm diğer öğretilerimden öğullarıma ve bana ders vermiş olanların oğullarına ve bu akdi imzalayıp tıp kurallarına göre yemin edenlere aktaracağım, fakat bunların dışında hiç kimseye aktarmayacağım.

Kabiliyetim ve muhakemem doğrultusunda diyetetik önlemleri hastaların yararı için uygulayacağım; ve onları zararlardan ve adaletsizlikten koruyacağım.

Benden ölümcül ilaç istense dahi vermeyeceğim gibi bu yönde hiçbir tavsiyede de bulunmayacağım.

Benzer şekilde, bir kadına düşük yapması için ilaç vermeyeceğim. Hayatımı ve sanatımı saflık ve yücelik içinde tutacağım.

Bıçağımı mesanesinde taş olanlar için kullanmayacak ve bu işi ehline bırakacağım.

Hangi eve girersem gireyim, hastanın yararı için gireceğim, ve istemli her türlü kötü ve zararlı davranıştan kaçınacağım ve özellikle de ister hür, ister köle olsun, kadınların ve erkeklerin vücutlarını kötüye kullanmaktan sakınacağım.

Gerek sanatımın icrası sırasında, gerek sanatımın dışında insanlarla münasebette iken insan sağlığına dair etrafımda olup bitenleri, görüp işittiklerimi bir sır olarak saklayacağım ve aksi davranışı bir utanç olarak kabul edeceğim.

Eğer bu yemini yerine getirir ve buna karşı gelmezsem, bu yaşamdan ve bu sanattan zevk alayım, tüm insanlarca iyi olarak anılayım; fakat eğer bu yemini çiğnersem ve bozarsam tüm bunların tersi üzerine olsun.”

Özetle, bu ünlü vasiyetname hem tasdiklemeler, hem de yasaklamalar içerir. Tanrılara, öğretmenlere ve gelecekteki öğrencilere hitap ile başlar. Yasaklamalar hastaya gelebilecek zararlara, ölümcül ilaçlara, kürtaja, ameliyata, hem hasta, hem de ev halkı ile olan cinsel münasebete ve tedavi sırasında hastaya dair ortaya çıkan sırların ifşasına dairdir. Tüm görevler saflık ve yücelik çerçevesinde yürütülmelidir.

Bu yemin Hipokrat adı ile ilişkilendirilen bilinen en tanınmış dokümandır. Mezun olacak olan tıp öğrencileri yüzyıllar boyunca bu andın maddeleri üzerine yemin etmiştir (ya değiştirilmeden, ya da bazı küçük değişikliklerle). Yine de, bu yemin muhtemelen Hipokratik öğretilerin bir parçası değildir. Büyük ihtimalle Cos'daki doktorlar tarafından böyle bir yeminde bulunulmamıştır ve bazı Hipokrat prensipleriyle ve uygulamalarıyla uyumsuzluk gösterir.

Göze çarpan ilk tutarsızlık bu yeminin kürtaja ve gebelik kontrolüne dair olan yasaklamalarıdır. Ancak Hipokrat Koleksiyonu birçok kürtaj yönteminden ve peser kullanımından bahsetmektedir. Yemindeki bıçak kullanımına dair olan kısıtlamalar, ameliyat teknikleri ve ameliyathane prosedürlerini kapsamlı ve

detaylı olarak ele alan birkaç tez ile uyumlu olması açısından dır.

Bu yemin ne Cos'daki ne de Cnidos'daki öğretilerin bir parçasıydı. Görüşlerden biri, bu yeminin, **Hipokrat**'tan önce gelmiş olmasına rağmen daha sonraki yüzyıllarda **Hipokrat Koleksiyonu**'na eklenen **Pisagor** kaynaklı bir vasiyeti temsil ediyor olmasıdır. Yeminin ana noktaları Pisagor'un şu yasaklamalarıyla uyumluluk gösterir: Anne karnında veya doğduktan sonra her ne şekilde olursa olsun insan hayatına son vermek, her türlü ameliyat gerçekleştirmek ve ruhun kanın içinde bulunduğu düşüncesinden yola çıkarak her türlü kan akıtmak.

Corpus Hippocraticum'daki ameliyat tezlerinde idrar yolu taşı operasyonlarından hiç bahsedilmemiş olması farklı şekillerde yorumlanabilir. Örneğin, sonuçların çoğunlukla başarısız olmasından dolayı etik doktorlar bu prosedürü bırakmış olabilirler, taş kırıcılara değersiz gözüyle bakılmış olabilir, ya da bundan başka sebepler de olabilir. Kuşkusuz ki Cos doktorlarının çok fazla cerrahi işlemlerde yer almaları onların ameliyatı yasaklayan yeminlerinin geçersiz sayılmasına yol açabilirdi.

Eğer bu yemin apaçık bir şekilde Hipokratik bir doküman değilse, neden bunca zamandır onun adına yapılan bir doktor yemini olarak kaldı? Evvela, kürtajın ve doğum kontrolünün yasaklanması daha sonraki yüzyıllarda Hristiyan Kilisesi'nin prensipleriyle uyum içindeydi. Yemin'e dair ilk referans miltattan sonraki ilk yüzyılda görülmüştür ve sonraları zamanın dini ideallerine uydurulmuş olabilir. Asclepios ve ailesinin isimlerinin yerine Tanrı, Christ ve azizlerin isimlerinin konulması işten bile değildir. Dahası, Yemin'in akılda kalan temel kısımları, doktorun saflık ve yücelik çerçevesinde mesleğini icra etmesi gerektiği ve birçok ülkede ve farklı kültürlerde ideal davranış olarak görülen davranışları sergilemesi üzerine olanlardı.

Hipokratik Yöntem

Bir araya getirilen eserlerdeki akılcı, dini ve doğüstü açıklamalardan bağımsız yaklaşımlar, tıp düşünce yapısındaki büyük bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Ancak bu sonuçlara yüzyıllar sonrasında kademeli gelişmelerle erişilmiştir. Mısır gibi hem dini, hem de akılcı düşüncenin yakın olarak bir arada olduğu bölgelerde dahi tamamen seküler, empirik tıp sistemleri de uygulanmıştır. Yine de, kendilerinden önce gelmiş olan Hipokratik yazarların ve filo-

zof-bilim adamlarının gösterdikleri akılcı yaklaşımın tutarlılığı olağanüstüdür.

Hipokratik metodun prensipleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Her Şeyi Gözlemle: "Sanat'ın büyük bir bölümünün gözlemleyebilmek olduğuna inanıyorum." Detaylı bir geçmiş kaydının yapılması vurgulanmıştır. "Hiçbir şeyi şansa bırakma, hiçbir şeyi göz ardı etme: çelişkili gözlemleri bir araya getir ve kendine yeteri kadar zaman tanı." Hipokrat, tıbbın dışındaki bir insanın da geçmiş kaydı alabileceğini ancak "bir doktorun, hastanın söylemesine gerek kalmadan bilmesi gereken birçok şeyin" atlanacağını belirtmiştir (5).

Akciğer ödeme (ciğerlerde sirkülasyonun olmaması) ve göğüste sıvı birikmesine dair herkesçe bilinen bir tanımın burada yapılmış olması, detaylara ne kadar önem verildiğini ortaya koymakla birlikte - parmak çomaklaşmasının (kronik bir hastalığın habercisidir) ilk kez burada tanımı yapılmıştır - etkili, anlaşılır bir sözcük bilgisinin kullanıldığını ortaya koyar: Su birikiyor; hastanın ateşi ve öksürüğü var; solunum hızlı; ayaklar ödemli hale geliyor (şişiyor); tırnaklar kıvrılmış görünüyor ve hasta sanki içinde iltihap varmış gibi acı çekiyor, sadece daha az şiddetli ve daha uzun süreli. Açıkça görülür ki bu iltihap değil sudur. Eğer kulağını hastanın göğsüne dayarsan ekşimiş şarap gibi kaynadığını duyarsın."

Doktor tüm duyu organlarını kullanmıştır: görme, duyma, koklama, tatma ve dokunma. Hiçbir bulgu kaydedilmeyecek kadar önemsiz değildi; hastadan gelen hiçbir şey göz ardı edilmemişti. Dahası, bu gözlemler önyargısız bir şekilde bir araya getirilirdi; yani, herhangi bir açıklamaya girişmeden veya bu bulguları zamanın fizyolojik sistemine uydurmaya çalışmadan önce. Entelektüel anlamda kısıtlanmamış olan bu muayene, ortada olmayan bir şeyin varmış gibi kabul edilmesi ya da beklenmedik bir bulgunun gözden kaçırılması şansını azaltır ki tüm bu olumsuzluklar her yaştaki gözlemcinin düşebileceği hatalardır.

2. Hastalığın Yerine Hastayı Ele Al: Asıl vurgu, hastanın hastalığın türüne değil bizzat kendi rahatsızlığına nasıl tepki verdiği üzerinedir. Hipokrat'a göre, hastanın vücut yapısı, çevresi ve yaşam şekli hastalığının o anki durumunu ve iyileşip iyileşmeyeceğini değerlendirmede çok önemlidir. "Her bir ülkenin yapısını incele; diyetlerini; geleneklerini; hastanın yaşını; konuşmasını; tavırlarını;

üslubunu; hatta sessizliğini; düşüncelerini; uyu-yup uyumadığını ya da uyku eksikliğinden sıkıntı yaşayıp yaşamadığını; rüyalarının içeriğini ve kaynağını... tüm bu işaretler üzerinde çalışılmalı ve bunların neyin belirtisi olduğu analiz edilmelidir.”

Cos'daki Hipokratistler hastalıkları etkiledikleri organa göre sınıflandırmaya karşı çıktılar. Günümüzde ilerlemiş fizyoloji ve anatomi bilgilerimiz sayesinde bu tür bir sınıflandırma yapılabilir ve bunu faydalı bulabiliriz – hatta gerekli de bulabiliriz.

Diğer taraftan, hastalığa gereğinden fazla odaklanıp hastaya çok az önem veriyor olabiliriz. 19. yüzyıl doktorlarından ve büyük bir Hipokrat çevirmeni olan Francis Adams bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır: Antik dönemin bilim adamlarının (Hipokratistler) modern doktorlara olan üstünlükleri, onların genel gerçekleri anlamadaki büyük yeteneklerine karşın günümüz doktorlarının dikkatlerini sadece belirli olaylar üzerinde sınırlamaları ve genel görünüşü gözlemlemeyi ihmal etmeleridir.

3. Dürüstçe Değerlendir: Koleksiyonda kırkın üzerinde vaka detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bunların yarısından çoğu ölmüştür. Ancak hastalık geçmişleri samimi bir şekilde, doğrulukla ve tarafsızlıkla kaydedilmiştir. Yazarlar, uygulanan tedavilere tepki alınamamasını kabul etmişlerdir. Çünkü ne kendilerinin beklentileri (ne de hastanın beklentisi) ne yapılırsa yapılsın bazıları yaşar ve bazıları ölür gerçeğinin ötesine geçmemiştir.

Ayrıca, seyahat halindeki antik çağ doktorları asıl olarak prognoz üzerine yoğunlaşmışlardır. Eğer kendisine getirilen bir hastanın yaşayıp yaşamayacağını net olarak söyleyebiliyorsa bu, bugün bile birçok insanın bilmeyi istediği soruları cevaplıyor demektir: “İfade ederim ki bir doktorun geleceği tahmin etmesi harikuladedir. Çünkü eğer hiçbir yardım almaksızın geçmiş, bugünü ve geleceği görüp hastanın ifadelerindeki boşlukları doldurabiliyorsa onun vakaları daha iyi anladığına inanılacak ve böylelikle insanlar güvenle kendilerini ona emanet edebileceklerdir.”

4. Doğayı Destekle: Tezlerdeki değişmeyen mesaj doğaya olan bağımlılıktır. Doktorun esas işlevi bedendeki doğal güçlerin bir harmoniye ulaşması ve bu sayede de sağlığa kavuşulması için elverişli ortamı oluşturmaktır. Ameliyat tezlerinde dahi odak nokta eski haline getirmedir. Doktor elinden

geleni, yani geçmiş tecrübeleri ona ne öğretmişse onu yapmalıdır. Elinden bir şeyin gelmediği durumlarda hiçbir şey yapmamalıdır. “Hastalıklar konusunda, iki şeyi alışkanlık edin: ya yardım et, ya da en azından zarar verme.”

Şüphesiz ki Hipokratist metotlarının birçokta zayıflıklar bulunabilir. Evvela, anatomiye dair bilgileri az ve düzensizdi. Yine de eserlerde yaralanmalara, çıkıklara, kırıklara ve rektal hastalıklara dair detaylı anatomi bilgisi yer almaktadır. Görünen o ki Hipokratistler zamanın hastalıklarının ve yaralanmalarının üstesinden gelecek kadar bilgiye sahiptiler.

İkinci bir kısıtlama ise net bir teşhisin konulamaması ve terapilerdeki bir tür nihilizm olmuştur. Her şeyin doğanın akışına bırakılması gerektiği vurgusu bir bekle ve gör yaklaşımına sebep olmuştur. Yine de, diyet ve diğer rejimlere ek olarak, Koleksiyon'daki birçok cerrahi ve mekanik tekniklere bakıldığında, Hipokratlar'ın doğrudan metotlar kullandıkları anlaşılmaktadır. Bununla beraber, doktorlar sınırlarını kabul etmiş ve sadece faydalı olduğu düşünülen şeyleri uygulamışlardır.

Bir diğer zayıflıkları ise dört salgı teorisini benimsemeleriydi. Bu doktrin ve onun **Hipokrat'tan** çok daha öncesine dayanan birçok alt bölümleri, izleyen yüzyıllarda tıp spekülasyonları için bir temel oluşturmuş, fakat Hipokrat, bu sistemi genelde hastalıkları içinde bulunduğu dönemin kavramlarıyla açıklamak için kullanmıştır. Ancak onun bu tedavi şekli sadece bu teoriye dayalı değildi. Çünkü uç çareler kullanılmamıştır. Dahası **Hipokrat**, elde ettiği sonuçları teoriye nasıl uydularına göre değil, sadece neticeye göre değerlendirmiştir. Yine de daha sonraları ortaya çıkan **Galen** gibi **Hipokrat** da fizyoloji ve hastalık bilgilerine temel oluşturacak bir temele, bir sisteme, bir teoriye ihtiyaç duydu.

Rönesans da ortaya çıkacak olan **Paracelsus**, bir insanın otoritelerin dayattıklarına değil, bizzat kendi gözlemlerine itimat etmesi gerektiğine işaret etmek için **Avicenna** ve **Galen**'in çalışmalarını yakmıştır. Ancak bu ilke bizzat Hipokratik yöntemin parçasıdır. **Hipokrat** diğerlerinin tecrübelerinden faydalanmanın yanında kendi gözlemlerine itimat etmiştir. Çünkü bilirdi ki bilgi kendisinden önce de vardı. Eğer günümüzde Hipokratik metotlar kullanılmış olsa, doktorlar objektif olarak gözlem yapabilir, kalıplaşmış tavırlardan sakınabilir, kibirden uzaklaşabilir ve doktrinlere

körü körüne bağlanmaktan kaçınabilir. Dahası, her hastaya kendi ortamında tedavi uygulamayı öğütleyen **Hipokrat** doktrinini bir kez daha yeni baştan öğrenmeye başlıyoruz.

Hipokrat her şeyden önce pozitif bilimin öncüsü idi. Hipokrat'ın tıp tarihine adını yazdırmış olan çeşitli tıbbi özelliklerini de şöyle sıralayabiliriz:

- Gözlem ve deneye yer verme, ilk kez Hipokrat ekolünde yer aldı.
- Hasta başında klinik dersi vermek **Hipokrat**'ın önemli buluş olup bu ünlü hekim, evine yakın bir binayı hastane olarak kullanmış ve böylece ilk olarak modern bir klinik doğmuştu. Çünkü burada **Hipokrat** ve öğrencileri hastaları muayene ederler ve hastalığın belirtilerini tespit ederlerdi. Çünkü **Hipokrat**'a göre, her hastalığın bir nedeni varsa da onları tanımak kolay değildi ve ancak hastalıkları belirtilerine göre tanımak imkanı vardı.
- Hipokrat**'ın diğer bir özelliği de **Unsurların Dengesi veya Bünye Teorisi**'ni kurmasıydı. Bilindiği gibi Yunan Felsefe Ekolü'nün babası olan **Pythagoras** (MÖ 580-498) modern matematiği temelini oluşturan unsurlar teorisini kurarken 4 ana unsur ve ahlat (humor), yani organizma sıvıları teorisinin de temelini ortaya koymakta idi. **Pythagoras**'a göre ilk madde ateş, hava, toprak ve su denen 4 elementten ibaretti. Makrokozmoz yani, evreni oluşturan bu 4 unsura karşılık mikrokozmoz, yani insan vücudunda da 4 sıvı bulunmakta idi. **Hipokrat**'a göre insan organizmasında kan, balgam, sevda veya kara safra, sarı safra denen 4 sıvı vardı. Yenilen ve içilen gıdalar bu 4 maddeye dönüşürdü. Eski insanların inancına göre ise ilkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdayı, kış balgamı harekete geçirirdi. Hastalık ve sağlık, bunlar arasındaki denge bozukluğuna bağlı idi.

İşte mevsimlere ve organizmaya göre, vücuttaki sıvıların bileşimlerinin değişmesi nedeniyle eski insanlar belli zamanlarda kan aldırarak geveğini duyarlardı. **Humor – Ahlat Teorisi** veya **Humoral Patoloji** teorisi, ünlü Romalı hekim **Galen**'e kadar sürmüştü ve Galen buna karşılık **Dış Etkenler Teorisi**'ni kurmuştur. Bu teoriye göre vücutta hastalık yapan etkenler dışarıdan gelir. Ancak 16. yüzyılda Rönesans'ın modern fizyoloji ve biyokimyayı geliştirmesi **Galen**'in *dış etkenler teorisini* yeniden kuvvetlendirdi. 20. Yüzyıl başlarında hormonların bulunması ve bağışıklık kavramı ise yeniden '**Hipokrat'ın İç Etkenler**' (**Humoral Patoloji**) teorisini geliştirdi.

- Hipokrat**'ın hastalığı tedavisi ise humoral patoloji esasına dayanır. Nitekim bu ünlü hekim, tedavide boşlatma usulü uygulardı. Bunun için kan almak, lavman yapmak, müshil, kusturucu ve idrar söktürücü ilaçlar vermek gibi metotlar kullanırdı. **Hipokrat** (M.Ö. 460-377) balı, kirli yaralarından temizlenmesinde kullandı. **Hipokrat**'ın eserleri 12 kadar olup 1839-1861'de Fransız hekimi ve tıp Tarihçisi **E.Littré** (1801-1881) tarafından Fransızcaya çevrilerek **Oeuvres Compléetes d'Hyppocrate (Hipokrat Külliyyatı)** adı ile yayınlanmıştır. Mezopotamya tabletleri ve Mısır papirüslerinden sonra dünyanın en eski eserleri olan **Hipokrat**'ın kitapları, MÖ 3. Yüzyıldan sonra da Süryanice ve Arapçaya çevrildi.

Hipokrat Külliyyatı'na ait eserlerden biri olan **Antik Tıp (On Ancient Medicine)** antik çağın özelliklerini yansıtan tipik Hipokrat yazmalarındandır. Hipokrat'ın bazı eserleri de hastalıklar ve tedavilerinden söz eder. Mesela ünlü **Epidemic Diseases (Epidemik Hastalıkları)** ve **On Prognosis** adlı kitapları, Thasos adası hastalıklarından ve semptomlarından söz ederler. **Hipokrat**'ın diğer bir eseri olan **On Airs, Waters and Places** ise hekimin belirgin iklim şartları bulunan bir şehre girmesiyle neler yapacağını bildirir. Ayrıca bu kitap, Avrupa ve Asya'nın çeşitli ülkelerini iklimlerine göre yorumlar. Bu bakımdan Hipokrat'ın bu eseri ilk tıbbi coğrafya ve antropoloji klasiği olarak yorumlanmaktadır.

Yine **Hipokrat**'ın **On The Sacred Desase** adlı kitabı, hastalıkların doğal nedenleri üzerinde durur. Yazar, epilepsiyi diğer hastalıklardan farklı tutmakta, onun hakkında kullanılan kutsal hastalık deyimini gerekli görmemektedir. Bu kitap aynı zamanda beynin önemi üzerinde durmaktadır.

Bundan başka fizyolojik ve anatomik bir eser olan **On The Nature of Man**, 4 sıvı teorisini detaylı olarak inceler.

Hipokrat'ın tıpla ilgili eserlerinin hepsi benzer özellikler gösterirler. **Hipokrat**'ın eserlerinde hastalık kavramı da onun ana fikrine uygun olarak işlenmiştir. Mesela **On The Sacred Disease** adlı kitabında epilepsiden söz etmekte ve bu hastalık hakkında: "O hastalık bana diğer hastalıklardan ne daha ilahi, ne de daha kutsal görünür, fakat diğer etkiler gibi kaynak aldığı doğal bir nedeni vardır.

İnsanlar onun özelliğini ve nedenini, bilgisizlik ve mucizeden gelen ilahi olarak kabul ederler, çünkü o diğer hastalıklara hiç benzemez" demektedir. Bundan başka **Hipokrat**'ın ve daha sonra gelen **Hipokrat**

ekolü doktorlarının gözlem metodunda mantık, ilk sırayı almaktaydı.

Ampririk özellikleri gösteren bazı Hipokrat kitaplarından alınan şu fikirler önemlidir: "Doktorun akut hastalıklarda gözlemesi gerekir. Hastanın çehresi şöyle olabilir: Keskin soğuk ve büzülmüş kulaklar, dışarı burun, çukur gözler, dönmüş kulak memeleri, alındaki kabalaşmış, şişmiş ve kurumuş deri, yüz renginin yeşil, kurşuni olması. Eğer çehre hastalığın başlangıcında böyle ise ve eğer bu, diğer semptomlardan sayılmazsa, araştırma, hastanın uyku isteyip istememesine, bağırsaklarının çok gevşek olmamasına ve besinsizlikten etkilenip etkilenmemesine göre yapılmalıdır. Eğer bu nedenlerden herhangi biri itiraf edilirse, tehlike az olana kadar itibara alınmalıdır. Çehrenin görünümünün bu nedenlerden olup olmaması bir gün ve gece boyunca belirginleşir. Fakat bunlardan hiçbirinin bulunduğu söylenmez ve eğer semptomlar daha önce söylenen zamanla sakinleşmezse ölümün yakın olduğu bilinir."

Yine **Hipokrat**'ın **Epidemic Diseases** adlı kitabında Thasos adası halkının hastalıklarına değinilmekte ve bu arada kabakulaktan söz edilmektedir.

Bu ünlü yazar, bu hastalık hakkında yine ampirik bilgiler verir. "Thasos'ta sonbahar noktasında Pleiades (Süreyya Burcu) etkisinde, yağmurlar bol, sabit ve güneye doğru rüzgar yumuşaktır. Kış, güneye doğru, rüzgarlar kuzeye doğru zayıflar, kuraklaşır; genellikle kış, sonbahar özelliğine sahiptir. Çoğu kısımlarda yazın bulutlu, yağmursuz mevsimlerin yapısı güneye doğru meyillendi ve sonbahardaki kuraklıklarla, harareti ateşler, birkaç vakada görüldü. Bunlar çok hafif, nadiren hemoraji ile beraber olan ve asla öldürücü olmayan belirtilerdi. Şişlikler, kulakların çevresinde görüldü. Sonraları bunlar kayboldular ve hiçbir zaman suppuration durumunda gelmediler. Bu şişlikler, gevşek, büyük, yaygın karakterde olup iltihapsiz ve ağrısızdırlar ve herhangi bir kritik belirti olmaksızın kayboldular. Onlara, yetişkinler, egzersiz yapanlar yakalanırlar ve nadir olarak kadınlara etki ederler. Birçokları kuru öksürük verirler ve boğuk ses çıkarttırırlar. Bazı vakalarda daha erken, diğerlerinden daha sonra olmak üzere testislerde ağrılı iltihaplar olur. Bu vakalarında bazıları ateşli, bazıları ateşsizdir."

Hipokrat'ın eserlerinde tanımlanan gözlem, özellikle muayene ve palpasyona dayanırdı. Bundan başka koku duyusunun kullanımı, kaba tipte bir askültasyon çeşidi olan bir hastayı sarsma metodları da diğer muayene özellikleri arasında idi. **Hipokrat**, kitaplarında arasında idi. Hipokrat, kitaplarında özel-

likle pnömoni, lohusalık humması, şarbon, kabakulak, malarya gibi kolayca tanımlanan hastalıklardan söz eder. Yine Hipokrat, eserlerinde, hastalıkları akut hastalıkların bir sonucu olarak kabul etmektedir. Burada **Hipokrat**'ın ilgilendiği durum, yalnız hastada beliren bir hastalık değil, fakat aynı zamanda hastanın kendisi idi. O, organların lezyonlarından çok bir bütün olarak vücutla ilgili idi. Bu nedenle boşaltım metodları, ilaçla tedavi, kafatası trepanasyonu vb. onun metodları arasındaydı.

Hipokrat'ın kitaplarında ağız ile ilgili hastalıklar ayrı bölümler olarak incelenmeyip; bunlar diğer hastalıkların yan etkileri olarak belirtildi. **Hipokrat**'ın epidemik hastalıklarla ilgili 4. kitabındaki bir vaka bildirisinde dişlerin günümüzdeki gibi numaralandığı görülür. Ağrılı bir ağız erozyonu olan bir çocukta önce alt dişler, daha sonra da üst dişler gevşer. Damak kemiğinin bir kısmı eksildiğinde burunun ortasında çökme olur. Eğer ön dişler kaybedilirse burun düzleşir. "Ön dişlerden sayıldığında 5. olan dişin ikişer çift halinde 4 kökü vardır. Köklerin uçları sanki komşu dişlerin köküymüş gibi içe doğru eğilmişlerdir. 3. Dişte diğerlerine oranla daha sık apse oluşur. Uyku sırasında görülen koyu burun akıntısı ve ağrının nedeni genellikle bu diştir. Bu dişte çürük oluşabilir, ancak 5. dişlerde çürük görülme olasılığı daha fazladır. 5. dişin ortasında bir, ön dişlere yakın kısmında iki tüberkül bulunur. 7. dişin kalın sonlanan tek bir kökü vardır."

Buna göre Hipokrat dişleri numaralandırmaya yan kesici diştten başlar. "Ön diş" olarak bilinen orta kesiciler numaralandırmaya alınmamıştır. 5. dişin tanımlaması daha çok alt 1. büyük azya uymasına rağmen üst 1. büyük azıdır. 3. diş yani üst 1. küçük azı o zamanlarda bilinmeyen maksiller sinüsü enfekte etmektedir. Koyu burun akıntısının nedeni buna bağlanmaktadır. 3. büyük azı bu yazıda 7. diş olarak geçmektedir. Yazının bir bölümünde 3. büyük azı "akıl veren diş" olarak adlandırılmıştır. Hipokrat'ın yazılarında dişlerin kemiklerden daha sonra geliştiği belirtilir. Hipokrat insanın yapısı hakkındaki kitabında şöyle demektedir: "Gelişim, kafatası ve her iki çene kemiklerinden başlar. Dişler diğer kemiklerden daha serttir. Dişlerin gelişimi, çocuk annenin bedeninde iken başlar. İlk gelişen dişler 7 yaşında dökülmeye başlar, ancak bazı dişler daha erken dökülebilir. Tüm kemikler arasında yalnızca çene kemiklerinde damarlara rastlanır. Bu nedenle, çene kemiklerinde beslenme, diğer kemiklere oranla daha iyidir." Hipokrat damar ve sinir demetinin alt çene kemiğine foramen mandibulareden girdiğini ve damar ve sinir

demetinin üst çeneyi foramen infraorbitalden terk ettiğini bilmekteydi.

Hipokrat'ın kitaplarından biri "**Diş Sürmesi**" başlığını taşır. Bu kitaptaki bazı bölümler diş sürmesini şöyle anlatır. "Diş sürmesi sırasında barsakları iyi çalışanlarda, barsakları iyi çalışmayanlara oranla daha az konvülsiyon görülür. Diş sürmesi sırasında yüksek ateş görülen kişilerde daha az konvülsiyon olur. Diş sürmeleri kış dönemine rastlayanlarda diğer fonksiyonlar daha normal olmaktadır. Diş sürmesi sırasında yüksek ateş görülen kişiler de daha az konvülsiyon olur. Diş sürmeleri kış dönemine rastlayanlar da diğer fonksiyonlar daha normal olmaktadır. Diş sürmesi sırasında konvülsiyon geçiren çocukların tümü ölmez; birçoğu iyileşir."

Diş çürüklerine iki endojen faktör (ruh ve mukus) ve bir eksojen faktör'ün (beslenme) neden olduğu ileri sürülmüştür. Çürük etyolojisinde diş kurdu kavramından söz edilmez. Tedavi tümüyle lokal girişimleri kapsar. Sallanan dişler çekilir. Sallanmayan dişler ise mukusun kurutulması amacıyla koterize edilir. Sallanan dişlerin çekimi Hipokratik cerrahide önemli bir yer tutmaz.

Hippokrat'ın kitaplarından birinde çekim işlemi tanımlanmıştır. Çekim işleminin davye gibi aletler kullanılarak kolaylıkla yapılabileceği belirtilir.

Hippokrat, ayrıca dil kenarlarında kronik yaralar olan kişilerde keskin kenarlı diş olup olmadığının mutlaka araştırılması gerektiğini yazar. Bu, günümüzde de geçerli bir durumdur.

Çene kırığı ve çıkıkları, **Hippokrat**'ın "eklemler" konulu kitabında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çene eklemlerinin anatomisi, çiğneme kaslarının tutunmaları ve hareketli alt çene ile hareketsiz üst çene arasındaki ilişkiler açık bir şekilde tanımlanmıştır. Bu kitapta çene çıkıklarının tedavisi doğru olarak tanımlanmıştır. Alt çene kırıkları açıklanırken total ve parsiyel kırıklarının birbirinden ayırt edildiği sıklıkla görülmektedir. Her iki tip kırıkta da tedavi el ile yerine yerleştirmedir. Eğer kırık bölgesindeki dişler yerinden oynamış ya da gevşemişse bunlar birbirine bağlanır. Kırık parçalar karşı karşıya getirildikten sonra dişler birbirine genellikle altın telle bağlanır.

Hippokrat, çene ucu kırıklarını anlatırken alt çene ucunda bir simfiz olduğunu belirterek anatomik bir yanılığa düşmüştür. **Hippokrat**'ın alt grup hayvanlar üzerinde yaptığı diseksiyon sonuçlarını olduğu gibi insanlara aktardığı sanılmaktadır. Bu dönemde insan diseksiyonları yapılmamakta olup **Hippokrat**'ın bu konuda yanıldığı görülmektedir.

Hipokrat, medikal deontolojiye de eğilmiş ve bu konuda bazı eserler vermiştir. Bunlardan **Hipokrat Aforizmaları** bugünün ve yarının hekimlerine yol gösterecek olan kuralları taşır. **Hipokrat Aforizmaları**'ndan alınan şu satırlardaki bazı tıbbi bilgiler dikkati çekicidir: "Şişman insanlar, zayıflardan daha çok ölüme maruz kalırlar. Belli bir neden olmaksızın sık sık bayılanlar aniden ölebilirler. Bir yaranın üzerinde sonradan olan spazm öldürücüdür. Spinal deformasyon ekseriya öksürükle ve akciğerlerin tüberkülozu ile beraber olur."

Yine **Hipokrat**'ın, tıbbi deontoloji açısından atasözü haline gelen birkaç deyişi şunlardır:

"Her şeyden önce hastaya zarar vermeyeceksin. Ağrıyı dindireceksin. Cerahati nerede görürsen boşaltacaksın, temizleyeceksin. Çocuk düşürmeyiniz. Hekimin görevi hastayı nadiren iyileştirmek, çok kere ağrısını gidermek, fakat her zaman teselli etmektir."

Görüldüğü gibi yüksek ahlaki idealler **Hipokrat**'ın tüm eserlerinde vardır.

Eserlerindeki etik kurallar derin akılcılık gösterir.

Ancak **Hipokrat**'ın tedavi edilemeyecek olan hastalara karşı gösterdiği akılcı duygusuzluk, onun zamanın tedavi kurallarına dayanmakta olup, devrin ışığında değerlendirilmelidir.

Olgunluğu ve derin bilgisi nedeniyle **Hipokrat** zamanında İslam dünyasında da etki etmiş ve ünlü hekim, **Lokman Hekim**, onun İslam dünyasındaki sembolü olmuştur.

Ünlü **Hipokrat Yemini** ise şöyledir:

"Hekim **Apollon**, **Aesculapios**, **Hygeia** ve **Panacea** adına, bütün Tanrılar ve Tanrıçaların şahitliğinde yemin ederim ki, aşağıdaki andımı kabiliyetim ve gücüm yettiğince yerine getireceğim. Bu sanatı bana öğreteni ebeveynim yerine koyacağım, hayatımı onunla paylaşacağım ve ihtiyacı olursa mallarımı onunla bölüşeceğim, çocuklarına kardeşlerim gibi bakacağım, istedikleri taktirde bu sanatı onlara ücretsiz ya da yazılı bir söz almaksızın öğreteceğim, bilgilerimi oğullarıma, ustalarımın oğullarına, ve bu mesleğin kurallarını kabul edenlerden başka kimseye öğretmeyeceğim. Tedavi reçetelerimi kabiliyetim ve gücüm yettiğince hiçbir zaman birisine zarar vermek için değil, hastalarımın iyiliği için kullanacağım. Hiç kimseyi memnun etmek için ölümcül bir ilaç reçete etmeyeceğim gibi, ölümüne neden olabilecek bir tavsiyede dahi bulunmayacağım. Bir kadına düşük yaptıracak aletler vermeyeceğim. Hayatımın ve sana-

tımın saflığını koruyacağım. Bıçağımı mesanesinde taş olduğu aşikar olanlar için bile kullanmayacağım, bu işi ehillerine bırakacağım. Gittiğim her eve sadece hastanın iyiliği için gireceğim, kendimi hastalık yapıcı etkenlerden ve özellikle de ister hür ister köle olsun kadın ve erkeklerle aşkın hazlarından uzak tutacağım, sanatımın icrası esnasında ya da günlük ha-

yatımda bana gelen ve yayılmaması gereken bilgileri sır olarak tutacağım ve hiçbir zaman açmayacağım. Bu andımı tuttuğum sürece, hayatım ve sanatımın icraası bana mutluluk versin, tüm insanlar tarafından her zaman saygı göreyim, eğer yeminimden dönersem bunun zıddı bana az gelsin."

KAYNAKLAR

1. Ackerknecht EH. Primitive Medicine. Hamdard Medical Digest 3 (1-2), 11-35 (1959).
2. Buck A. The Growth of Medicine from the Earliest Times to 1800. Yale University Press, New Haven, 1917.
3. Davidson GR. Medicine Through the Ages. Roy Publishers Inc, New York .1968.
4. Demirhan Erdemir A. Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi Matbaası, 1994.
5. Demirhan Erdemir A. Kısa Tıp Tarihi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Matbaası, 1982.
6. Garrison F. Introduction to the History of Medicine. Press of W. B. Saunders, London, 1929.
7. Major RH. A History of Medicine. Press of Menasha, USA, 1954.
8. Margotta R. An Illustrated History of Medicine. Hamlyn Publishing Group, Verona, 1968.
9. Mettler CC. History of Medicine. Blakiston Company, Toronto, 1974.
10. Singer C. Science, Medicine and History. Oxford University Press, England, 1953.
11. Talbott JH. A Biographical History of Medicine. New York, 1970.
12. Ünver AS. Hippokrat'ın Ağacı. Dirim Dergisi, 1946: 21(2):13-14.
13. Ünver AS. Hippokrat'ın Türk İlim Aleminde Düstur Tutulan Bazı Sözlerine Dair. Hekim ve İlaç Dergisi, 1963: 3(1): 25- 27.
14. Demirhan Erdemir A. Tıp Tarihi. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014.
15. Demirhan Erdemir A. Prehistorik ve İlkçağlarda Tıp. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevleri, 2018.

BERGAMALI GALENUS'UN TIBBİ SİSTEMİNE KISA BİR BAKIŞ*

Ahmet ACIDUMAN¹

ÖZET

Antik Çağ'ın en büyük hekimlerinden birisi olan Bergamalı Galenus felsefe ve tıp eğitimi aldıktan sonra, İskenderiye'de anatomi üzerine çalışmış, ardından Bergama'ya dönerek gladyatörlere hekim olmuş, sonrasında da Roma'ya giderek hekim olarak büyük bir ün kazanmıştır. Deneysel fizyoloji alanına katkı yapan en önde gelen kişi ve ayrıca ilk deneysel nörolog olarak kabul edilen Galenus'un sisteminde her şeyin bir amacı vardır. Organizmanın her bölümü daha önceden belirlenmiş bir amaca karşılık gelir ve organlar işlevleriyle kusursuzca örtüşecek bir şekilde yaratılmışlardır. Galenus'un sisteminde hayatın esas olan pneuma üç çeşittir. Pneuma pshychicon (hayvani ruh) beyinde otururken, pneuma zoticon (hayati ruh) kalpte ve pneuma psychion (doğal ruh) karaciğerde bulunur. Galenus için vücut vardır, ama yalnızca ruhun aletidir. Hristiyan dogmatizminin temel özellikleriyle uyumlu olan Galenus'un sistemi hızla Kili-se'nin desteğini almış ve böylece otoritesi çok önemli bir destek kazanmıştır. Müslümanlar ve Yahudiler de Galenus'un tek tanrılı sistemine değer vermişlerdir. Galenus'un 400'den fazla eser yazdığı söylene de günümüze 140 kadarının ulaştığı bilinmektedir. Galenus'un fizyoloji ve patolojisi humoralizm ve Pisagorik sayılar bilgisinin anlaşılması zor ve yapay bir birleşimi olup, "doğal olanlar", "doğal olmayanlar" ve "doğaya karşı olanlar" doktrini üzerine temellendirilmiştir ve bu sistem Orta Çağ tıbbına yüzyıllarca egemen olmuştur. Galenus'un sisteminde tedavi temelde diyet, ilaçlara ve boşaltmaya dayanır. Ancak tedavi edici tedbirlerin biçimleri ve seçimi çok sayıda ve karmaşıktır. Antik çağdan başlayarak tüm Orta Çağ boyunca hem Doğu dünyasında hem de Batı dünyasında egemen olan Galenus'un tıbbi sistemi, bir başka deyişle Galenus'un temelde Humoral Patoloji Teorisine dayanan tıbbi anlayışı ve açıklamaları, yerini Rudolph Virchow'un Sellüler Patoloji Teorisine bırakarak, tarihteki rolünü tamamlamıştır.

Anahtar Kelimeler; Galenus, Humoral patoloji teorisi, Antik Çağ'da tıp, Orta Çağ'da tıp, Tıp tarihi

¹Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Ankara-Türkiye.

ORCID No: 0000-0003-2021-4471

e-mail: ahmetaciduman@yahoo.com

*Bu makale Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde 09 Ekim 2015 tarihinde düzenlenen "Eczacılık Tarihinde Önemli İsimler" konulu panelde sunulan "Galen'in Eczacılık Mesleğine Katkıları" başlıklı sunum temel alınarak hazırlanmıştır.

Geliş Tarihi: 02/09/2021

Kabul Tarihi: 08/12/2021

GİRİŞ

Antik Çağ'ın Hippokrates (MÖ 460-370)'ten sonraki en büyük hekimi olarak kabul edilen Galenus (MS 129-200) Bergama'da doğmuştur. Gençliğinde önce felsefe sonra tıp eğitimi alan Galenus, Satyrus'dan ve Stratonicus'dan anatomi öğrenmiş ve Smyrna'da (İzmir) Pelops'un öğrencisi olmuştur. Daha sonra İskenderiye'de anatomi üzerine çalışan Galenus, on yıllık eğitimden sonra Bergama'ya dönerek gladyatörlere hekim olarak atanmıştır. 162 yılında Roma'ya giden ve kısa zamanda bir hekim olarak büyük bir ün kazanan Galenus, 166 yılında Antonine vebası sırasında Roma'dan ayrılarak Bergama'ya dönmüştür. İmparator Aurelius Antoninus'un çağrısıyla 169 yılında tekrar Roma sarayına dönen Galenus, kendisini yazılarına adanmıştır (1,2).

Ünlü bilim tarihçisi George Sarton (3), çok sayıda hayvan diseksiyonuna karşın az sayıda insan diseksiyonu yapan ve anatomi, fizyoloji, embriyoloji, terapötikler ve farmakoloji alanlarında çok sayıda yeni bulgular ortaya koyan Galenus'un solunumun ve nabızın mekanizmasını, böbreklerin, beynin ve farklı düzeylerde omuriliğin işlevlerini belirlemek için çok sayıda fizyolojik deney yaptığını ve arterlerin kan içerdiğini ve taşıdığını deneysel olarak kanıtladığını bildirmektedir. Bu bağlamda, Fielding H. Garrison (4) Galenus'u deneysel fizyoloji alanına katkı yapan en önde gelen kişi ve ayrıca ilk deneysel nörolog olarak kabul etmektedir.

Arturo Castiglioni'nin değerlendirmesine göre (1) Galenus'un sisteminde her şeyin bir amacı vardır. Mükemmel bir bilgelikle hareket eden doğa hiçbir şeyi boşuna yapmaz. Organizmanın her bölümü daha önceden belirlenmiş bir amaca karşılık gelir ve organlar işlevleriyle kusursuzca örtüşecek bir şekilde yaratılmışlardır. Sebep ve amaç arasında mükemmel bir ilişki vardır ve Tanrı'nın her şeyi bildiğini kanıtlayan bu mükemmel ilişki, kesindir. Castiglioni (1), kendisini tektanrıci olarak bildiren Galenus'un Roma'da o dönemlerde çok sayıda taraftarı olan Musevilik'ten etkilendiğinin açık olduğunu söylemektedir. Garrison (4) da Galenus'un her soruna hazır bir cevabı, her fenomen için de bir nedeni olduğunu bildirmektedir.

Castiglioni'nin bildirdiğine göre (1), Galenus'un sisteminde hayatın esasları olan pneuma (ruh) üç çeşit olup, *pneuma pshychicon* (hayvani ruh) duyu ve hareketin merkezi olan beyinde otururken, *pneuma zoticon* (hayati ruh) dolaşımın ve sıcaklık düzenlemesinin merkezi olan kalpte kanla karışmakta, *pneuma psychion* (doğal ruh) beslenme metabolizmanın mer-

kezi olan karaciğerden kana gelmektedir. Galenus için vücut vardır, ama yalnızca ruhun aletidir. Hristiyan dogmatizminin temel özellikleriyle uyumlu olan Galenus'un bu sistemi hızla Kilise'nin desteğini almış ve böylece otoritesi çok önemli bir destek kazanmıştır. Castiglioni'ye göre (1) bu durum Rönesans'a kadar neden Galenus'un sisteminin değişmeden ve etkilenmeden kaldığını, anatomik gözlemlerinin kesin kanun olarak değerlendirildiğini ve onun açıklamalarını sorgulamaya cesaret edenlere neden sapkın/kafir olarak davranıldığını açıklamaktadır.

Garrison (4) Galenus'un tektanrıclığının ve din-darlığının Müslümanlara çekici geldiği yargısında bulunurken, Castiglioni (1) de Arapların ve Yahudilerin Galenus'un tek tanrılı sistemine değer verdiklerine vurgu yapmaktadır. Ali Haydar Bayat'ın paylaştığı bir bilgi (2) Galenus'un İslam dünyasında tercih edilen bir yazar olduğunu gösterirken, Castiglioni'nin ve Garrison'un yargılarını da destekler görünmektedir:

"İki yüz sene kadar süren tercüme döneminde Hippokrates'in 13, Galenus'un 64, Efesli Rufus'un 20, Dioskorides, Oribasius gibi bir çok Yunan, Susruta, Çaraka, Vagbhata, Zantâh ve Canakya gibi, Hint tıbbının eserleri Arapçaya aktarılmıştır (2,s.174)."

Max Meyerhof (5) da Galenus'un İslam dünyasında benimsenmesine neden olan kişinin Huneyn b. İshak (809-873) olduğu bilgisini vererek bu konuya önemli bir katkı yapmaktadır:

"Galenus'a Orta Çağ'da Doğu'da ve dolaylı olarak da Batı'da üstün konumunu veren Huneyn'di (5,s.316)."

Galenus'un 400'den fazla eser yazdığı söylene de günümüze 140 kadarının ulaştığı bilinmektedir (2). *Encheiresis* (Anatomi üzerine-9 Kitap), *De usu partium* (Fizyoloji üzerine-17 Kitap), *De locis affectis* (Patoloji üzerine-6 Kitap), *Microtechne* ya da *Ars parva* (Tıp sanatı üzerine), *Megatechne* ya da *Ars magna* (Tedavi yöntemleri üzerine-14 kitap), *De simplicium medicamentorum facultatibus*-11 Kitap, *De medicamentorum compositione secundum locos*-10 Kitap, *De compositione pharmacorum localium* -10 Kitap, *De Theriaca*-2 Kitap, *De Antidotis*-2 Kitap bunlardan bazılarıdır (1,4).

Galenus'un Tıbbi Sistemi

Garrison'un bildirdiğine göre (4) Galenus'un fizyoloji ve patolojisi humoralizm ve Pisagorik sayılar bilgisinin anlaşılması zor ve yapay bir birleşimdir, yani "doğal olanlar", "doğal olmayanlar" ve "doğaya karşı olanlar" doktrini üzerine temellendirilmiştir

ve bu sistem Orta Çağ tıbbına yüzyıllarca egemen olmuştur. Garrison (4), Galenus'un tıbbi sistemi hakkındaki verdiği bilgiyi, Edward Theodore Withington'un (6) *Medical History* adlı eserinde yer alan Batı'da Joannitus adıyla tanınan Huneyn b. İshak'ın eserinden yaptığı alıntılara dayandırmaktadır. Withington'un adı geçen eserinin "Appendix IV. The "Galenic" System of Medicine" adlı bölümünde Huneyn b. İshak'ın, *The Introduction to Medicine* (Isagoge) kitabının Latince versiyonundan yapılmış İngilizce çevirisi yer almaktadır. Garrison'un (4) bu eserden (6) de yararlanarak bildirdiğine göre Galenus'un sistemi şöyledir:

1) Doğal Olanlar [7]

1. Nitelikler [9]
  - a) Eşit olmayan
    - (a) Basit (Sıcak, Soğuk, Kuru, Yaş)
    - (b) Bileşik (Sıcak ve Kuru, Sıcak ve Yaş, Soğuk ve Kuru, Soğuk ve Yaş)
  - b) Eşit (Vücutta sıcak, soğuk, yaşlık ve kuruluşun tam olarak eşit dağılımı)
2. Elementler [4]
  - a) Ateş (Sıcak ve Kuru)
  - b) Hava (Sıcak ve Yaş)
  - c) Toprak (Soğuk ve Kuru)
  - d) Su (Soğuk ve Yaş)
3. Humorlar [4]
  - a) Sarı Safra (Sıcak ve Kuru)
  - b) Kan (Sıcak ve Yaş)
  - c) Kara Safra (Soğuk ve Kuru)
  - d) Balgam (Soğuk ve Yaş)
4. Organlar [4]
  - a) Temel (Beyin, Kalp, Karaciğer)
  - b) Hizmet eden (Sinirler, Arterler, Venler)
  - c) Spesifik (Kemikler, Zarlar, Kaslar)
  - d) Bağımlı (Mide, Böbrekler, Bağırsaklar)
5. Kuvvetler [3]
  - a) Doğal
  - b) Ruhsal
  - c) İradi
    - (a) Hayal etme (Ön Beyinde), Düşünme (Orta Beyinde) ve Hatırlama (Arka Beyinde) yoluyla beyin faaliyeti
    - (b) İstemli hareket
    - (c) Duyu
6. Faaliyetler [2]
  - a) Basit
    - (a) Acıkma (Sıcaklık ve Kuruluk)
    - (b) Sindirim (Sıcaklık ve Nemlilik)
    - (c) Tutma (Soğukluk ve Kuruluk)
    - (d) Dışarı atma (Soğukluk ve Nemlilik)
  - b) Bileşik (İştahlar ve duyular nedeniyle)

7. Ruhlar [3]

- a) Doğal (Karaciğerden vücuda venlerle)
- b) Hayati (Kalpten vücuda arterlerle)
- c) İradi (Beyinden vücuda sinirlerle)

2) Doğal Olmayanlar (Doğuştan olmayan şeyler) [6]

1. Hava Değişiklikleri
2. Dinlenme ve Egzersiz
3. Yiyecekler ve İçecekler
4. Uyku ve Uyanıklık
5. Boşaltmalar ve Tutmalar (Cinsel ilişki)
6. Zihinsel Duygulanımlar

3) Doğaya Karşı Olanlar [3]

1. Hastalıklar-Ateşler-İltihaplar
  - Hastalıklar
    - a) Benzer parçaların hastalıkları (Kaslar, Kemikler)
    - b) Organların hastalıkları (Bileşik organların etkileyen)
      - i. Şekil Bozuklukları
      - ii. Sayı anormallikleri (Varlık ya da Yokluk)
      - iii. Boyut anormallikleri
      - iv. Konum anormallikleri
    - c) Genel ya da Humoral (Diskraziler-Humorların dengesizliği)
  - Ateşler
    - a) Geçici (Ruhlarda)
    - b) Kokuşmuş (Kokuşan humorlarda) [4]
      - i. Devamlı (Kanda)
      - ii. Günlük (Balgamda)
      - iii. Üç günde bir gelen (Sarı Safrada)
      - iv. Dört günde bir gelen (Kara Safrada)
    - c) Hektik (Katılarda)
  - İltihaplar
    - i. Flegmon (Kandan)
    - ii. Erizipel (Sarı Safradan)
    - iii. Ödem, Şişlik (Pıhtılaşmış Balgamdan)
    - iv. Kanser (Kara Safradan)
2. Hastalıkların Nedenleri
  - a) Uyarıcı
  - b) Önceden hazırlayan
  - c) Rast gelen
3. Hastalıkların Sonuçları
  - a) Semptomlar (Hastalığı izler-Gölgenin maddeyi izlemesi gibi)
    - (a) Değişmiş fonksiyonlar
    - (b) Bozulmuş nitelikler
    - (c) Ya da her ikisinin sonucu (Öldürücü boşaltmalar ya da tutulumlar)

- b) Bulgular
 (a) Hastalığın ne olduğunu (diagnostik, patognomonik)
 (b) Hastalığın nasıl sonlanacağını (prognostik) gösterir.
- c) Tedavi
 (a) Genel – Doğal olmayanların düzenlenmesi için
 (b) Özel – Hastalıkların üstesinden gelmek için
 i. Benzer parçaların
 ii. Organların
 iii. Yaraların

Galenus'un sisteminde tedavi temelde diyetle, ilaçlara ve boşaltmaya dayanır. Ancak tedavi edici tedbirlerin biçimleri ve seçimi çok sayıda ve karmaşıktır. *Contraria contrariis curantur* temel görüştür. Pletorik hastalıklar boşaltma ile tedavi edilir. Şiddetli tedaviler yalnızca ya hastalığın başlangıcında ya da sonunda uygulanabilir. Egzersiz, masaj ve hava değişimi örneğin ince hastalıkta reçete edilmiş, hatta şiddetli jimnastik egzersizleri yapısal olarak zayıf ve nekahet dönemindeki hastalarda kullanılmıştır. Hastaların rüyası gibi bazı komplikasyonlar tedaviyi değiştirebilir (1).

Doğal halleriyle ilaç olarak kullanılan ya da preparat olarak hazırlanmasına durumu el veren bütün maddeler *Materia Medika* olarak tanımlanmakta, bu bağlamda bitkiler, hayvanlar ve fosiller *materia medica*ı oluşturmaktadır (7). William Cullen'in (8) *A Treatise of the Materia Medica* adlı eserinde verdiği bilgilere göre Galenus'un *materia medica* konusundaki girişimi yeni bir sistemdir. Galenus, ilaçların kuvvetinin, genellikle onların sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk genel niteliklerine bağlı olduğu fikrini sürdürmüştür. Kendisinden önceki yazarların da aynı şeyleri varsaydıklarını görmekle birlikte, o yazarların bu niteliklerin çeşitli kombinasyonlarını ve daha az olarak da her belirli maddede niteliğin çeşitli derecelerde olabildiğini gözlemlemeleri sebebiyle, onların doktrinlerinin yararlı bir şekilde uygulanmadığını fark etmiştir. Galenus bütün bunları sistemleştirmek için çaba göstermiştir. Bu amaç uğruna her niteliğin dört farklı derecede olduğunu ve onun kuvvetlerinin bunlara göre olabileceğini varsaymıştır. Özelliklerinden söz ettiğinde, başlıca ilacın genel niteliklerinin ne olduğunu ve bunların her birinin içindeki farklı dereceleri anlatmıştır. Galenus'un yargısı, bunlarda, her maddenin durumunun el verdiği koku ve tat duyusundan ya da uygulanabilecek herhangi bir ölçüden tam olarak çıkarılamaz. Hatta genel özellikler ve daha çok onların çeşitli dereceleri varsayım-

TABLO 1 "Acacia" hakkında Galenus'un ve İbn Sînâ'nın açıklamaları

Galenus– <i>De Simplicium Medicamentorum Facultatibus Libri XI</i> (Lib. VI) Acacia	İbn Sînâ– <i>El-Kānūn fi'l-Tıbb</i> (İkinci Kitap) Akakya (Arap Zamka; Acacia arabica)
"Acacia bitkisinin kendisi acıdır, meyvesi ve özü de. Özü yıkandığında acılığı zayıflar ve azalır, çünkü yıkamada acılığın birazı gider. Bir parçasının üzeri sağlıklı bir biçimde örtülürse, hiçbir sıcaklık hissi içeri etkin olmadan onun hemen daha kuru ve bütülmüş olmasını sağlar. Sulu öz birazıyla da karışınca bundan soğuk ve kumlu bir ilaç var olur. Taklit etmek olmadığı, doğrusu bazılarının kendi içinde dağılmış olan ince ve sıcak parçalara sahip olduğu biçiminde sağlıklı bir çıkarım yapılmış olacaktır. Bu parçalar bizzat yıkamada ayrılırlar. <u>Bu kurutanlar arasında üçüncü derece, soğutanlar arasında yıkandığında ikinci derece olmalıdır, o olmadan birinci derece (9, s.367-368).</u> "	"Genel nitelikleri: Arap zamka akakyanın öz suyudur. Bundan bazen tablet yapılır. Zamk gibi yapışkan bir yapıya sahiptir. Bu yapışkanlık yıkamakla giderilebilir. Çünkü onun yapısı yoğun madensel maddelerle, yumuşak, yapışkan [organik] maddelerden meydana gelmiştir. Yumuşak maddelerden dolayı yapışkan [zamk] özelliği gösterir ve yıkılarak bu yumuşak maddeler giderilir. Etkinliği ile derinlere nüfuz eder ve soğutur. (...) Özel nitelikleri: Akakyanın etkileri güçlüdür. Onun salgısı hoş kokulu, rengi siyaha çalan yeşil renkte ve reçinesi yoğundur. Yapısı: <u>Yıkamış olan akakya ikinci derecede soğuk ve kurudur. Yıkamamış akakya birinci derecede soğuktur ve kuruluğu üçüncü derecenin sınırları içindedir (12, s.70-71).</u> "

saldır. Galenus belirli meziyetlerin genel niteliklere bağlı olmadığını, fakat maddenin bütününde kolaylıkla saptanamayan bir şeye bağlı olduğunu dikkate almaktadır (8). Galenus'un (9) *De Simplicium Medicamentorum Facultatibus* adlı yapıtında "Acacia" hakkında verdiği bilgiler buna bir örnek olarak verilebilir. İbn Sînâ'nın (10-12) da *el-Kānūn fi'l-Tıbb*'ın müfret ilaçları ele aldığı ikinci kitabında "Akakya" hakkında verdiği bilgilerde ilacın yapısı hakkında Galenus'a benzer şekilde derecelendirme yaptığı fark edilmektedir (Tablo 1).

Bu bağlamda Galenus'un Orta Çağ'da İslam dünyasındaki yerini ve etkisini gösteren ilginç örneklerden birisi İbn Kayyim el-Cevziye (1292-1350)'nin *et-Tıbbu'n-Nebevî* adlı eseridir (12,13). Bu eserde hem Galenus'un isminin geçmekte olduğu hem de onun maddelerin niteliklerini derecelendirme sisteminin kullanıldığı görülmektedir:

"Tın (incir): (...) O sıcaktır, rutubetli ve kuru olmasında iki görüş vardır... Calinus: Öldürücü zehir tesirini göstermeden önce ceviz ve sedefle yenilirse, faydası olur ve zarardan korur demiştir (12, s.281-282)."

"Huruf (tere): (...) Onun hararet ve kuruluştaki kuvveti ikinci derecededir, o, ısıtır ve karnı yumuşatır... Calinus şöyle demiştir: Onun kuvveti tıpkı hardal tohumunun kuvveti gibidir, bunun içindir ki

bazen onunla siyatik olarak bilinen ağrılar ve baş ağrısı ısıtılır. Isıtmaya ihtiyaç duyulan bütün ağrılar da öyledir (12, s.288-289).”

“Semn (eritilmiş yağ): (...) Eritilmiş yağ birinci derecede sıcak ve ıslaktır, onda hafif sürücülük ve letafet vardır. Yumuşak vücutlarda oluşan urları dağıtır. O, olgunlaştırma ve yumuşatmada tere yağından daha kuvvetlidir. Calinus şöyle demiştir: O kulakta ve burnun ucunda meydana gelen şişlikler için gayet iyidir. Diş yeri (damak) onunla ovulursa dişler hızla çıkar (12, s.310).”

Anadolu’da XIV. yüzyılın son çeyreği ile XV. yüzyılın ilk çeyreğinde hekimlik yapmış olan Hacı Paşa’nın (14) *Teshîl* (810/1408) adlı eserinin ikinci bölümünde gıdalar, içecekler ve ilaçlar hakkında bilgi verilen bölümünde, maddelerin niteliklerine ve etkilerine göre derecelendirilmesinin nasıl olduğu ve bunun ilaçlar ve gıdalarla ilgili olarak nasıl kullanıldığı hakkındaki açıklamalarında Galenus’un görüşlerinin etkisi açık bir şekilde görülmektedir (Tablo 2).

Cullen (8) değerlendirmesinde Galenus’un tedavide, belirli maddelerin her birinin ana niteliklerini vermesinin yanı sıra, bazen genel niteliklerden çıkmayacağı görülen özel meziyetlerini de verdiğini, fakat bunda da daha doğru ve Dioscorides’ten daha bilge olmadığını, Dioscorides’in aynı maddeye çok

fazla sayıda özellik atfettiği yanlışını bulmasına karşın, kendisinin de pek çok yerde aynı yanlıştan kurtulmadığını, sıklıkla kendi tecrübesine müracaat etmiş olması beklenmekle birlikte bunu nadir olarak yaptığını bildirmektedir.

Cullen (8) değerlendirmesinin devamında Galenus’un *De Compositione Medicamentorum secundum Locos* adlı eserinin kompoze ilaçların geniş bir koleksiyonunu içerdiğini bildirmektedir. Aynı hastalık için verilen kompozisyon sayısı ile kompozisyonların çoğunun içindeki madde sayısının çokluğu ile kendini gösteren bu koleksiyon genişliğinin, Galenus’un ilaçların doğasını anlama isteğini göstermekle birlikte, onun kendi yargısını, gözlem ya da deneyimini vermediğini, eserin nerdeyse tamamen Andromachus, Asclepiades, Pharmacion, Archigenes ve ondan önceki bir dizi diğer yazarlardan bir derleme gibi olduğunu ileri sürmektedir. Bayat (2) tedavilerde bazen yirmi beşe yakın maddeyi içeren terkipler kullanıldığından, sonraki dönemlerde içinde birden fazla maddeyi içeren ilaçlara *Galenik ilaçlar* dendiğini yazmaktadır.

İbn Sînâ’nın (10,11,16) *el-Ķānūn fî’l-Ṭıbb*’ın dördüncü kitabında sinir yaralanmalarını ele aldığı bö-

TABLO 2 Hacı Paşa’nın *Kitābu’t-Teshîl fî’l-Ṭıbb*’ında gıdaların ve ilaçların nitelikleri ve derecelendirilmelerine ilişkin bazı örnekler

İkinci bahş gızalardan ve şerbetlerden ve edviler bildürür		
Edvii-i müfredede bilmek		Gızalar bilmek budur
“Her devānuñ ki harāreti ve burūdeti ve ruṭubeti ve yubūseti isti’ māl eyleyicek gövdede eşer eylemeye, ol edviyeye mu’ tedil dirlir;	“Ebrīşüm hār u yābisdür derece’ i evvelde, gönli feraḥ ider, dumāğı cigeri kavī eyler, gövde’ i semirdür; ustūhūdüs ki kara beneklü dirlir, derece’ i evvelde hārdür, ikinci derecede yābis, südde’ i açar, balgamı kat’ eyler, sovkū dimāğı kavī eyler, balgamı ve sevdāyı ishāl ider; affimün hār u yābisdür üçüncü derecede, eyüsü oldur kim akrızı ola, toḥmı kızıl ola, sevdāyı ve balgamı ishāl ider, dimāğı arıdur, şafrāvī kişiye ziyān eyler, affimünün ishālū tatlu bādām yağıyla umagıladur; anisün hār u yābisdür balgamı kat’ eyler yılı tahlil; efyün bāridür dördüncü derecede, yābisdür üçüncü derecede, ağrıları sākin eyler, katı uyudur, “aḳlı harāb eyler, iki dirhemini yicek öldürür (14, v. 79a,b)”	“ arpa bāridü yābisdür evvel derecede arpa etmeği kabz eyler az gızā virür yılı eyler; birinc hārdür evvel derecede yābisdür ikinci derecede gızāsı eyüdür hafifdür tabī’ atı kabz eyler beñzi hoş eyler semirdür südde’ i olan kişiye yaramaz (14, v.57b)” Eterler bilmek-içün “ balḫ eti bārid-u raṭbdur balgam arturur ma’ide de kanı ḫilt bulursa aña müstahill olur tiz fāsıd olur yavuz şayruluklar getirür ve menı arturur; tuḫlu balḫ hār-u yābisdür şafrā arturur kanı göyündürür susadur (14, v.60b,61a)” Yemişler bilmek-içün “ seftālū bārid u raṭbdur issi ma’ideye ¹¹ eyüdür balgam arturur gic hazm olur; taṭlu enār bārid u raṭbdur ma’ide şafrā balsa şafrāya döner öksürteğe fayide ider boğuzı ve göğüsü yumşadur (14, v.63a,b)”
ve eger eşer eylese, liykin eşer az olsa, belürmese derece’ i evvelde dirlir;		
ve eger belürse, liykin ziyān eylemese, ikinci derecededir dirlir;		
ve eger ziyān eylese, liykin öldürmese, üçüncü derecededir dirlir;		
ve eger çok isti’ māl idicek, öldürse dördüncü derecededir dirlir (14, v.78b,79a)”		

TABLO 3 İbn Sînâ’nın *el-Ķānūn fî’l-Ṭıbb*’da yaralanmış sinirde olan şişlikler için Galenus’un *Ķāḫācānis* kitabından alıntılı olduğunu bildirdiği reçete ve bu reçetenin *Yazarı Bilinmeyen Cerrāḫnāme*’de Galenus’un ilacı olarak yer bulması

İbn Sînâ- <i>El-Ķānūn fî’l-Ṭıbb</i> (Dördüncü Kitap) Yaralı Sinirlerde Görülen Şişler	<i>Kitāb-ı Cerrāḫnāme</i> El-faşlu’ş-şamını ve’t-tis’ün Sinirde olan cerāḫat ve teferruḳı ittışal ve sinirde olan veremler beyānındadır
“Biz diyoruz ki, Galen <i>Kitab-ı Katakamis</i> ’te şöyle demektedir (...) Çoğunlukla onlardan <i>Katakamis</i> adlı kitabın ikinci makalesinde söz edilmiştir. Onlardan biri şöyledir: [Zac 9 ¾ dirhem] Beyaz bakır sülfat 4 dirhem, [kalkādis 1 ¼ dirhem] Kırmızı bakır sülfat 7 ¼ dirhem, [tubāl-i nuḫās 2 ukiyye ve 2 ½ dirhem] bakır tozlarından 2 ukiyye ve 2,5 dirhem, [kündür/günlük kabağı 1 ½ ukiyye] kendiri kabağı 1,5 ukiyye, [bāzede 1 ukiyye] kasmotu sakızı 1 ukiyye, [šem’ 7 ukiyye] mum 6 ukiyye, [zeytin 9 ukiyye] zeytinyağı 9 ukiyye, [hall-i şikkīf 2 ¼ rṭl] keskin sirke 2 ¼ rṭl olarak alınız. Bu droglar sirkeyle 10 gün dövülüp yumuşatılır ve sallanarak iyice karıştırılır. Hatta hasta organın üzerine günde 2 defa veya 3 defa bu zeytinyağı damlatılır (10, s.100; 16, s.349).”	“(…) Bir dahı devā-yı Cālīnūs cerāḫat olmış sinirde verem olsa kalkādis bir dirhem dahı rub’ dirhem zāc toḫuz bucuk dirhem dahı rub’ tūbāl-ii nuḫās yigirmi iki bucuk dirhem kündür on beş dirhem bāzede on dirhem şem’ yitmiş dirhem zeyt toḫsan dirhem sirke iki rṭl dahı rub’ yābis devālanı sirkeyle on gün saḫk ideler eriyicek devaları erideler ve sovdalar ve cem’ sin ḫilt ideler tā ki mardem ola isti’ māl ideler (17, v.111b-112a)”

lümde Galenus'un *Ḳāṭācānis* adlı kitabından alarak verdiği bir reçetenin yer alması ve bu reçetenin Galenus'un ismiyle birlikte XV. yüzyılda Türkçe kaleme alınmış olan *Yazarı Bilinmeyen Cerrāhnāme*'de (17) bulunması, Galenus'un hem İslam coğrafyasındaki hem de Anadolu'daki etkisi adına önemli bir örnek olarak görülebilir (Tablo 3).

Andreas Vesalius (1514–1564)'un insan diseksiyonuna dayanan çalışmalarını içeren *De Humani Corporis Fabrica, Libri Septem* (1543) adlı eseri ile Galenus'un anatomi alanındaki yanlışlarını ortaya koyması ve ardından William Harvey (1578–1657)'in kan dolaşımını tanımlayarak eseri *De Motu Cordis* (1628) ile Galenus'un kanın hareketi hakkındaki hatalı teorisini çürütmesi sonucu otoritesi iyice sarsılan

ve Antik çağdan başlayarak tüm Orta Çağ boyunca hem Doğu dünyasında hem de Batı dünyasında egemen olan Galenus'un tıbbi sistemi, bir başka deyişle Galenus'un Humoral Patoloji Teorisine dayanan tıbbi anlayışı ve açıklamaları, yerini, Rudolph Virchow (1821–1902)'un Sellüler Patoloji Teorisine (1858) bırakarak tarihteki rolünü tamamlamıştır.

TEŞEKKÜR

Latince metinlerin çevirisini yapan ve yazımlarını kontrol eden Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Sayın Doç. Dr. Çağatay Aşkit'e teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKLAR

1. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and Edited by E.B. Krumbhaar. Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf, 1947.
2. Bayat AH. Tıp Tarihi. 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa, 2003.
3. Sarton G. Introduction to the History of Science. Volume I. From Homer to Omar Khayyam. Reprinted. Baltimore: The Williams & Wilkins Company, 1953.
4. Garrison FH. An Introduction to the History of Medicine with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data. Fourth Edition, Revised and Enlarged. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company, 1929.
5. Meyerhof M. Science and medicine. In: Arnold T, Guillaume A (eds). The Legacy of Islam. Reprinted. London: Oxford University Press, 1952.
6. Withington ET. Medical History from the Earliest Times. London: The Scientific Press, Limited, 1894.
7. Hill J. A History of the Materia Medica. Containing Descriptions of all the Substances used in Medicine; their Characters when in Perfection, the Signs of their Decay, their Chymical Analysis, and an Account of their Virtues, and of the several Preparations from them now used in the Shops. London: Printed for T. Longman, C. Hitch and L. Hawes; A. Millar; J. and J. Rivington, 1751.
8. Cullen W. A Treatise of the Materia Medica, In Two Volumes. Vol. I. Dublin: Printed for Luke White, 1789.
9. Galenus C. De Simplicium Medicamentorum Facultatibus Libri XI. Theodorico Gerardo Gaudano interprete. Apud Gulielmum Rouillium, 1547.
10. Abū 'Alī Ibn Sīnā. Kitābu'l-Ḳānūn fi't-Ṭıbb. Romae: In Typographia Medicea, 1593.
11. Avicennæ. Liber Canonis, De Medicinis Cordialibus, Et Cantica, cum castigationibus Andreae Alpigi Belunensis philosophi ac medici clarissimi, vna cum eisdem nominum arabicorum interpretatione. A Ionne Costeo, & Ioanne Paulo Mongio annotationibus iam pridem illustratus. Venetiis: Apud Ivntas; 1544.
12. İbn-i Sīnā. El-Ḳānūn fi't-Ṭıbb. İkinci Kitap. Çeviren: Esin Kâhya, Üçüncü Baskı, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2014.
13. İbn Kayyim el-Cevziyye. Tıbbu'n Nebevi Sallallahu Aleyhi ve Sellem'den Sağlık ve Tıp. Tercüme: Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2014.
14. İbn Qay'em el-Jozeyah. The Prophetic Medicine. Translation by Abd al-Qader the son of Abd el-Azeez. Reviewer by Dr. İngi. Al-Mansoura-Egypt: Dar al-Ghadd al-Gadeed, 1424/2003.
15. Hacı Paşa. Hāza Kitābu't-Teshīl fi't-Ṭıbb. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No. 3575.
16. İbn-i Sīnā. El-Ḳānūn fi't-Ṭıbb. Dördüncü Kitap, Çeviren: Esin Kâhya, Birinci Baskı, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2015.
17. Kitāb-ı Cerrāhname. İstanbul Arkeoloji Müzesi, No. 729, 910/[1504]

Süheyl Ünver çizimli 17 yy. temsili laboratuvar minyatürü- 1968
Prof. Dr. Nil SARI, Osmanlılarda Tıp Ahlakı, ss.108

PEDANIUS DIOSCORIDES (M.S. 1. YÜZYIL): ANADOLULU HEKİM, HERBALİST VE MATERIA MEDICA YAZARI

Rifat Vedat YILDIRIM ¹

ÖZET

Pedanius Dioskorides Roma Ordusu'nda hizmet etmiş bir Grek hekimidir. Dioskorides'in şöhreti antik çağın en büyük ve önemli bir farmakolojik rehberi olan De Materia Medica isimli eserinden gelmektedir. Ordu hekimi olmasının ona Roma Ordusu ile beraber seyahat fırsatı verdiği ve Dioskorides'in de bitkiler üzerinde çalışma yaparken bu seyahat fırsatından yararlandığı görülmektedir. Dioskorides'in seyahat ettiği yerler hakkında eserinde bahsettiği kayıtlar bilgi vermektedir. De materia medica'da Anadolu'dan 38 şehir ya da dağ adı olarak, Yunanistan'dan 27, Mısır'dan 512, Suriye'den 9, İtalya'da 8, Arabistan'dan 6, İspanya, Afrika ve İran'dan 3, toplam 609 farklı yerden kayıt bulunmaktadır. Beş kitap şeklinde düzenlenen De Materia medica'da, aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar ve bunların özsuları, reçineleri ve meyveleri birinci kitapta; hayvan kaynaklı droglar (et, süt, kan, idrar... vb.), tahıllar ve sebzeler ikinci kitapta; üçüncü ve dördüncü kitaplarda kökler ve özsular, yapraklar ve tohumlar; beşinci kitapta üzümler, şarap çeşitleri ve mineraller (madensel droglar) ele alınmıştır. Eldeki De Materia Medica nüshalarının bir kısmı resimli olduğu görülmektedir (Viyana Nüshası). Ancak bazı kaynaklarda orijinal eserin resimli olmadığı, bu bitki resimlerinin başka kitaplardan, özellikle Cretauas'ın eserinden, alındığını söylemektedir. De Materia Medica sonraki 1500 yıl boyunca hem batı hem de doğu tıbbında farmakoloji ve fitoterapi kitabı olarak bir mihenk taşı oldu. Süryaniceye, Arapçaya, Farsçaya sonra da Latinceye tercüme edildi. Yakın Doğu'da olduğu gibi Avrupa'da da tıbbın gelişimini fazlasıyla etkiledi. Birçok hekim eserinde ondan yararlanmış ve alıntılar yapmıştır. Tüm bunlara rağmen Dioskorides'in hayatı ile ilgili fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Onun biyografisi ile ilgili bilgilerimiz ikincil kaynaklara dayanır. Bu çalışmanın amacı, elde bulunan batı ve doğu kaynaklarında Dioskorides'in biyografisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler; Dioskorides, De Materia Medica, Antik dönem tıbbi bitki bilimciler

¹Dr. Öğrt. Üyesi, Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara-Türkiye.

ORCID No: 0000-0001-8982-7239

e-mail: rvyildirim77@gmail.com

*Bu makale yüksek lisans tezimin bir parçasıdır. Bkz: R. V. Yildirim (2003). Dioskorides'in Materia Medica'sı ve Türk İslâm Tabâbeti (De Materia Medica of Dioscorides and Turkish-Islamic Physicians), *Yeni Tıp Tarihi Ara tırmaları (The New History of Medicine Studies)*, Vol. 9. İstanbul: 383-479.

Geliş Tarihi: 15/10/2021

Kabul Tarihi: 20/12/2021

PEDANIUS DİOSKORİDES İLE İLGİLİ BİYOGRAFİK BİLGİLER:

Yazdığı *De materia medica* (Περὶ ὕλης ἰατρικῆς – Peri hyles iatrikes) isimli eseriyle adından yüzyıllar boyunca söz ettirmiş olan Pedanius Dioskorides Anadolu'nun Kilikya Bölgesi'nde (Adana civarı) Anazaba'da (Anazarbeus, Ayn Zerbi) doğmuş bir hekimdir. Pedanius Dioskorides (Πεδάκιος veya Πεδάνιος Διοσκορούδης veya Διοσκορίδης) ismi ile ilgili olarak kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır. Dioskorides kelimesi Şeccârullah (دلدار ارجش) = Allah'ın ağaççısı (ağaçlar ve bitkiler üzerine söz söylemede Allah'tan ilham almış kişi) anlamına gelmektedir (1). İbn Ebi Usaybi'a Dioskorides'in ismiyle ilgili olarak şunları söyler:

"Huneyn b. İshak diyor ki: Dioskorides'in kendi milletindeki adı Ezdaş Niyadiş'tir. Kendi lisanlarına göre bizim dışımızda olan anlamına gelir. Çünkü zamanını kavminden ayrı, dağlarda bitki aramakla geçiriyordu. Kavminin içerisindeki herhangi bir danışma, itaat ve hüküm konularına girmiyordu. Bu nedenle kavmi ona bu adı verdi." (2)

Yaşadığı dönem hakkında farklı kaynaklar farklı bilgiler verir. İbn Cülcül, Dioskorides'in Sokrat'tan sonraki dönemde yaşadığını belirtir (3). Bazı kaynaklar ordularında hizmet ettiği imparatorların yönetiminde kaldıkları süreyi esas alır; bazıları ise eseri *De materia medica*'yı yazdığı yaklaşık tarihi belirtir. Örneğin F.H. Garrison (4) ve B. Şehsuvaroğlu (5) doğudan bir tarih vermeyerek Dioskorides'in Neron'un (M.S. 54-68) ve Vespasien'in (M.S. 69-79) ordularında cerrah hekim olduğunu söyler. Aynı tarihlendirmeyi Dr. Helmreich (6) da yaparak Dioskorides'i Yaşlı Plinius'un çağdaşı olduğunu söyler. Cowen ve Helfand, Dioskorides'in *De materia medica*'yı yazdığı tarih olarak M.S. 50-70 yıllarını verir (7). Talbott ise Neron'un yönetiminde kaldığı süreyi işaret etmekle beraber M.S. 70'li yıllarda Dioskorides tarafından *De materia medica*'nın ilk nüshasının oluşturulduğundan bahsediyor (8). Bununla birlikte diğer bazı kaynaklarda (9) *De materia medica*'nın yazıldığı tarih olarak M.S. 77-78 yılları veriliyor. T. Baytop ise Dioskorides'in 20-79 yılları arasında yaşamış olduğunu belirtiyor (10). Görülen şudur ki verilen bütün tarihler M.S. 1. yüzyılı işaret etmektedir.

Dioskorides'in yaşam öyküsü ve şartları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ne var ki Roma İmparatorluğu'nda resmî görevli olduğu, muhtemelen de askerî hekim olarak görev yaptığı bilinir. S.H. Johnston, Dioskorides'in Neron, Caligula (M.S. 37-41) ve Claudius'un imparator oldukları zaman hekim ve asker olarak orduda bulunduğunu belirtir (11). Bu sayede pek çok ülkeyi görebilme imkânına sahip olduğu, tasnif ettiği bitkileri büyük bir bölümünün kendisi tarafından görüldüğü ve incelendiği söylenebilir (12). Arkadaşı ve öğretmeni olan Tarsus'lu Areius'a yazdığı mektupta tıbbî bitkilere ve bitkilerle tedavi usûlüne olan merakını ve yaptığı gezileri anlatır (13). İbn Ebi Usaybi'a, Dioskorides'in yaptığı gezilerle ilgili olarak şu ifadeyi kullanır:

"Dioskorides'in bitkiler hakkında bilgi elde etmek, bitkileri görmek ve yetiştikleri yerleri tanımak için çeşitli memleketleri dolaştığının kanıtı kitabının başında kitabı ithaf ettiği kişiye söylediği şu sözüdür: "Bize gelince bildiğiniz gibi küçüklüğümde ilaçların ana unsurunu bilme konusunda takdirin üstünde bir isteğim vardı. Bu hususta pek çok memleket gezdik. Zaten bizim zamanımız bir yerde durup yerleşecek zaman değildi." (14)

İbn Ebi Usaybi'a'nın bu ifadesinde Dioskorides'in *De materia medica*'yı kime ithaf ettiği belirtilmemiştir. Ama Dioskorides'in Roma İmparatorluğu dahilindeki birçok yeri gezerek yazdığı kitabını öğretmeni Areius'a (Λεκάνιος Ἀρειος – Lecanius Areius) ithaf ettiğini çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz (15). T. Baytop, Areius'un eczacılık ile uğraşmış olduğunu belirterek Dioskorides'in de tıbbî bitkilerle ilgili bilgilerini Areius'tan aldığını söyler (16).

Areius'un tıbbî formülleri Andromachus² tarafından aktarılmıştır. W.A. Greenhill'e göre Galen'in *De compositiones medicamentorum* adlı eserinde Areius'tan pek çok defa Asklepiad olarak (Ἀπειου Ἀσκληπιαδείου) ve aynı eserin birkaç yerinde de Tarsus'lu olduğundan söz edilir, ayrıca Soranus, Areius tarafından Hippokrates'in hayatının yazıldığını eserinde belirtmiş (17). W.A. Greenhill de Dioskorides'in eserini Areius'a ithaf ettiğinden söz etmiş fakat Areius'un Dioskorides'in öğretmeni olduğunu belirtmemiştir³.

Çeşitli kaynaklarda Dioskorides'in İskenderiye ve Atina'da tıp eğitimi gördüğü söylenir (18). T. Bay-

2 Ἀνδρόμαχος, İmparator Neron'un (M.S. 54-68) hekimidir. Theriaca Andromachi isminde çeşitli maddelerden oluşan antidotun mucididir. Bk. L. Schmitz: "Andromachus", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. I, London, 1869, s. 173

3 İbid.

top ise tıp eğitimi aldığı yerleri Tarsus ve İskenderiye olarak verir (19). S.H. Johnston ise Dioskorides'in Tarsus'ta Areius'un hocalığında tıp tahsili yaptığını söyler (20).

İbn en-Nedîm, *el-Fihrist*'inde Yahya en-Nahvî'nin (Johannes Grammaticus) tarih ile ilgili bir kitabında Dioskorides'i şu sözlerle övdüğünü dile getirir:

"Temiz karakterli bir insandır. İnsanlara faydalı olmak için ülkeden ülkeye dolaşarak yorgunluk ve zahmetlere katlanıp, edviye-i müfredeye dair bilgileri kara, deniz, ada demeden gezip elde etti ve bitkileri tanımladı. Hastalar tarafından istenmeden hastalıklar için ilaçlar hazırladı." (21)

DİOSKORİDES VE DE MATERIA MEDİCA

Anazarbalı Dioskorides, Roma İmparatorluğu dahilindeki Anadolu, Mısır, Arabistan, İran, Galya, Afrika, Ermenistan gibi pek çok yeri gezip, yerinde incelemeler yaparak bitkisel, hayvansal ve madensel drogları içeren oldukça kapsamlı bir eser meydana getirir. Adı *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* (*Peri hyles iatrikes-De materia medica*) olan bu eser 1500 yıl boyunca Batı'da sözü geçen bir kaynak olarak yerini almıştır. Kitap daha çok Latince adı olan *De materia medica* ile tanınır ve beş kitaptan oluşur. I. Kitapta aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar ve onlardan elde edilen usareler (οποί), reçineler (δάκρυα) ve meyveler; II. Kitapta hayvanlardan elde edilen droglar; bal, süt, idrar, kan ve yağlar; ayrıca hububat, sebzeler, sarımsak, soğan ve hardal (tohumu); III. ve IV. Kitaplarda kökler ve çeşitli köklerin usareleri (χυλίσματα), yapraklar ve tohumlar; V. Kitapta ise üzümler, şaraplar ve mineraller yer alır (22). Dioskorides *De materia medica*'da 600'den fazla bitkisel, 35 hayvansal ve 90 madensel drogu ele alarak tanıtmıştır (23). *De materia medica*'da bulunan yaklaşık 827 maddeden 130'u *Corpus Hippocraticum*'da (Hippokrates Külli-yatı) bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda *De materia medica*'nın M.S. 70'li yıllarda yazıldığı söylenmekle

beraber S.H. Johnston M.S. 60'lı yıllarda yazıldığını belirtir (24).

De materia medica nüshalarında bitkilerin yetişme yerlerinin verilmesi Dioskorides'in gezdiği bölgeleri işaret etmektedir. *De materia medica*'da Anadolu'dan 38 (şehir ya da dağ adı olarak), Yunanistan'dan 27, Mısır'dan 512, Suriye'den 9, İtalya'da 8, Arabistan'dan 6, İspanya, Afrika ve İran'dan 3'er kayıt bulunmaktadır (25).

Dioskorides'in önemi sadece yaşadığı dönemde ileri bir tıp bilgisine sahip olması ve yazdığı eserin kapsamı değil, ayrıca Doğu ve Batı dünyasında tıp ve botanik bilimlerinin ilerlemesine yaptığı katkıdır. Geniş bir alanı tarayarak elde ettiği tıbbi materyal bilgisini ortaya çıkardığı eseri ile insanlarla paylaşmış ve basit ilaçlar konusunda yüzyıllar boyu söz sahibi olmuştur. Eseri dilden dile çevrilmiş, bilimadamları tarafından bir başvuru kitabı olarak değer verilmiş ve hatta ders kitabı olarak okutulmuştur. Dioskorides'in etkileri bununla da kalmamış, bitkileri isimlendirmede yeni bir adım atmış ve o güne kadar bilinmeyen bazı bitkileri tanımlamıştır. Bu nedenle modern botanik nomenklatüründe Dioskorides'in adını taşıyan bitkiler bulunmaktadır. Bu bitkilere örnek olarak *Acanthus dioscoridis* (Ayıpençesi), *Smyrnum dioscoridis* (Yabanî kereviz), *Allium dioscoridis* (Sarı sarımsak), *Arum dioscoridis* (bir tür Yılan yastığı), *Valeriana dioscoridis* (Büyük kedi otu, Girit sümbülü), *Conyza dioscoridis* veya *Pluchea dioscoridis* (Kenevir otu), *Mylabris dioscoridis* isimli bitkileri verebiliriz.

DİOSKORİDES VE DİĞER MATERIA MEDİCA YAZARLARI

Dioskorides Areius'a yazdığı mektupta daha önce tıbbî bitkiler hakkında kitap yazan kişilerden ve onların yaptıkları hatalardan bahseder, kendisinin onlardan farkını kitabını yazarken tıbbî bitkileri kendi gözlemleri sonucu değerlendirmesine bağlar. Diğerlerinin ise sadece duyduklarını yanlış olarak aktarmalarını eleştirir. Dioskorides mektubunda eleştirisini şu şekilde dile getirmektedir:

"Aralarında Julius Bassus⁴, Niceratus⁵, Petronius⁶, Niger⁷, Diodotus⁸ ve bütün Asklepiadlar bulunan günümüz yazarları ile aramızda bir fikir birliği bulunmayabilir. Onlar hem kendileri tarafından hem de öncekilerce bilinen gerçekleri yeniden tanımlama lütfunda bulunmuşlardır. Fakat ilaçları deneyip etkilerini değerlendirmeden bu etkilerin nedenleri hakkında boş yere söz söylemişler, ilaçların kuvvetlerini ve bunlar hakkındaki araştırmalarını üstünkörü aktarıp, her ilacı bir ihtilaf yığını içine sokmuşlardır. Bundan başka, kaydedilen bir nesne (drog) kişiden kişiye hatalı olarak aktarılmıştır. Bu nedenle yukarıdaki kişiler arasında özel bir yere sahipmiş gibi görünen Niger, Euphorbion⁹un İtalya'da yetişen Chamelaia¹⁰'nın suyu olduğunu, Androsaimon'un Hypericon ile aynı şey olduğunu¹¹ ve Aloe¹²'nin Judaea'da yetişen bir mineral olduğunu belirtmiştir. Bu bilgileri kendi gözlemleri sonucu elde etmeyip yanlış söylentilerden aldığı için açık kanıtlar bulunmasına rağmen buna benzer başka yanlışları da kaydetmiştir." (26). Dioskorides'in bu ifadesinde, çalışmalarında araştırma, gözlem ve bilimsel yöntemlere verdiği önem açıkça görülmektedir.

DİOSKORİDES'İN DİĞER ESERLERİ

İbn Cülcül Dioskorides'in Bokrat'ın (Hippokrates) kitaplarını tercüme ettiğinden ve başka bir nüsha halinde de Hippokrates'in eserlerini açıkladığından bahseder (27).

De materia medica dışında Dioskorides'e atfedilen diğer eserler şunlardır (28):

- Περὶ δηλητηρίων φαρμάκων καὶ τῆς αὐτὸν προφυλακτικῆς καὶ θεραπείας** (Peri dēlētēriōn pharmakon ke tēs auton prophylaktēs ke therapias – *De Venenis*): Zehirler ve panzehirler üzerine
- Περὶ ἰοβόλων, ἐν ᾧ καὶ περὶ λυσσωντος κυνός** (Peri iovolon – *De Venenatis Anibalibus*): Zehirli hayvan ısırıkları üzerine
- Περὶ εὐπορίστων ἀπλῶν τε καὶ συνθέτων φαρμάκων** (Peri euporiston aplon te ke syntheon pharmakon – *De facile Parabibilus tam Simplicibus quam Compositis Medicamentis*): Ev ilaçları (kocakarı ilaçları) üzerine, iki kitap halindedir.

- Julius veya Tullius da denir. Fakat bu iki ismin bir tek kişiye mi ait olduğu ya da iki farklı kişinin mi var olduğu bilinmemektedir. Hangi tarihler arasında yaşadığı kesin bilinmemekle beraber Plinius, Galen, Dioskorides ve St. Epiphanius'un Julius Bassus'tan botanik yazarı olarak söz ettiği biliniyor. Ayrıca Galen *De libris propriis* adlı eserini Julius Bassus'a ithaf etmiş ve ondan Κράτιστος Βάσσοσ adıyla bahsetmiştir. Caelius Aurelianus'a göre Julius Bassus, Niger'in (Plinius, Sextius Niger olarak bahseder) arkadaşdır. Julius Bassus'un tıbbi formülleri Aëtius, Marcellanus, Joannes Actuarius ve diğer yazarlar tarafından korunmuştur. Bk. W.A. Greenhill: "Bassus", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. I, London, 1869, s. 471
- Νικήρατος, Bithinia'lı Asklepiadlardan'dır. Muhtemelen M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Bitkiler hakkında yazılar yazmıştır. Tıbbi formülleri Galen tarafından birçok defa aktarılmıştır., Plinius ise bir kere söz etmiştir. Caelius Aurelianus, Niceratus'un katelepsi ile ilgili çalışmasının olduğunu söyler. Bk. W.A. Greenhill: "Niceratus", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. II, London, 1869, s. 1182
- Πετρόνιος, muhtemelen M.S. 1. yüzyılda yaşamıştır. Eczacılıkla ilgili yazılar yazmıştır. Fabricius tarafından isminin *Petronius Niger* olduğu olduğu söylenmiştir, fakat bu ifade şüphelidir. Dioskorides'in "καὶ Νικήρατος καὶ Πετρόνιος Νίγερ καὶ τε Διόδοτος" ifadesinde Πετρόνιος ile Νίγερ arasında virgül bulunmaktadır. Plinius tarafından ise Petronius Diodotus olarak isimlendirilir, bu açıklamanın da kesin doğru olduğu şüphelidir. Galen ise Πετρόνιος Μούσας isminden bahseder. bu tip belirsizlikler nedeniyle bu iki kelime arasında virgül koymak iki yazarı ayırmak bakımından önemlidir. Bk. W.A. Greenhill: "Petronius", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. III, London, 1869, s. 218-219
- Nίγερ, Cratevas'tan sonra Dioskorides'ten çok kısa bir süre önce, muhtemelen M.S. 1. yüzyılda yaşamıştır. St. Epiphanius'a göre materia medica üzerine yazıları olan Latin bir yazardır. seçkin farmasötik yazarlarından biri olduğu Galen tarafından birkaç defa söylenmiş ve Galen'in "Τάντρον του Ασκληπιάδου" ve "τά Νίγρου του Ασκληπιαδείου" ifadelerinden Asklepiad olduğu belirtiliyor. Bk. W.A. Greenhill: "Niger", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. II, London, 1869, s. 1201
- Διόδοτος, muhtemelen M.S. 1. yüzyılda yaşamış Yunanlı bir hekimdir. Botanik ile ilgili bir eseri bulunmaktadır. Bk. W.A. Greenhill: "Diodotus", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* [Ed. W. Smith], vol. II, London, 1869, s. 1019
- Modern sınıflandırmaya göre *Euphorbia sp.* (Euphorbiaceae cinsine verilen genel ad), Türkçe Sütleşen otu, Şebrem, Forbion otu olarak isimler almaktadır. Bk. A.K. Bedevian: *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*, Kahire, 1936, s. 267; T. Baytop: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 1997, s. 253
- İngilizce Chamelea, Latince *Daphne alpina*, Türkçe Dağ mazaryun ağacı olarak adlandırılır. Bk. A.K. Bedevian: a.g.e., s. 226
- Dioskorides'in belirttiğine göre Hypericon (Υπερικον-*Hypericum crispum* veya *H. barbatum*) ile Androsaimon (Ανδοσαμμον- *Hypericum perforatum* veya *H. ciliatum*) farklı bitkilerdir ve aralarındaki morfolojik farklılıklar da Dioskorides tarafından vurgulanır. Bk. R. Gunther: a.g.e., s. 395-396
- Dioskorides'in belirttiğine göre Hypericon (Υπερικον-*Hypericum crispum* veya *H. barbatum*) ile Androsaimon (Ανδοσαμμον- *Hypericum perforatum* veya *H. ciliatum*) farklı bitkilerdir ve aralarındaki morfolojik farklılıklar da Dioskorides tarafından vurgulanır. Bk. R. Gunther: a.g.e., s. 395-396

Bu kitaplardan ilk ikisi sahte olarak addedilir. Buna karşın Meyer üçüncü kitabın Dioskorides tarafından bizzat yazıldığını belirtir.¹³İbn en-Nedim de Dioskorides'in *De materia medica*'ya ek olarak hayvanlar ve zehirlerle ilgili iki kitabının daha olduğunu ve bu kitapların da Dioskorides'e intihalen nispet edildiğini belirtir (29).

Pedanius Dioskorides'ten başka, tıp tarihinde Dioskorides namında iki hekim daha yer almaktadır. Bunlardan biri Dioskorides Phacas (Διοσκοουρίδης ὁ

επικληθείς Φακάς) adıyla anılır, yüzündeki izlerden dolayı Phacas adını almıştır ve Herophilus ekolündendir. Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın saray hekimliğini yapmış olduğu söylenir ve 24 kitaptan oluşan tıbbî bir eseri olduğundan söz edilmektedir. Ama eserleri günümüze kadar ulaşamamıştır. Galen ve Paulus Aeginata'ya göre İskenderiyeli'dir. Diğeri ise genç Dioskorides olarak bilinir, Hadrianus döneminde yaşamıştır. Hippokrates üzerine yaptığı tefsir çalışmasının gereğinden fazla ayrıntılı olduğu yolunda Galen tarafından eleştirilmiştir (30).

---

13 İbid.

KAYNAKLAR

1. İbn Cülcül: Tabakatü'l-Etibbâ ve'l Hükemâ, Yay. Fuad Seyyid, Kahire, 1955, s. 21
2. İbn Ebi Usaybi'a: Uyünü'l-Enbâ' fi tabakâti'l-Etibbâ', I, 35, El Vehbiyye Matbaası, 1299/1882
3. İbn Cülcül: Tabakatü'l-Etibbâ ve'l Hükemâ, Yay. Fuad Seyyid, Kahire, 1955, s. 21
4. F.H. Garrison: An Introduction of The History of Medicine, Fourth Edition, Philadelphia-London, 1929, s.109
5. B. Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul, 1970, s. 115; B. Şehsuvaroğlu: Dioskorides'in Materia Medica'sı ve Tesirleri, Eczacılık Bülteni, III, İstanbul, 1961, s. 3
6. Helmreich: "Dioskorides", In Biographisches Lexicon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker [Ed. A. Hirsch], vol. II, Wien-Leipzig, 1885, s. 188-189
7. D. Cowen ve W. Helfand: Pharmacy An Illustrated History, Korea, 1990, s. 28
8. J.H. Talbott: A Biographical History of Medicine, NewYork-London, 1970, s. 9
9. Nasid Baylav: Eczacılık Tarihi, İstanbul, 1968, s. 40; S. Çelebioğlu ve T. Baytop: Ortaçağ Eczacılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve İlk Bitkisel Droglar, Monografi, Farmakognozi Ens. Yay. No. 3, İstanbul, 1947
10. T. Baytop: Anazarbalı Dioskorides, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 2000, s. 222
11. <http://members.aol.com/arbexit/diosc96.htm>
12. Helmreich: "Dioskorides", In Biographisches Lexicon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker [Ed. A. Hirsch], vol. II, Wien-Leipzig, 1885, s. 188-189
13. R. Gunther: The Greek Herbal of Dioscorides, Illustrated by A Byzantine A.D. 512, Englished by John Goodyer A.D. 1655, Edited and First Printed A.D. 1933, Facsimile of The 1934 Edition, London-NewYork, 1968, s. 1-4
14. İbn Ebi Usaybi'a: Uyünü'l-Enbâ' fi tabakâti'l-Etibbâ', I, 35, El Vehbiyye Matbaası, 1299/1882
15. R. Gunther: a.g.e., s. 1; T. Baytop: Anazarbalı Dioskorides, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 2000, s. 222
16. T. Baytop: Anazarbalı Dioskorides, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 2000, s. 222
17. W.A. Greenhill: "Areius Lecanius", Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology [Ed. W. Smith], vol. I, London, 1869, s. 275
18. B. Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul, 1970, s. 115; E. Atabek ve Ş. Görkey: Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi, İstanbul, 1998, s.143
19. T. Baytop: Anazarbalı Dioskorides, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 2000, s. 222
20. <http://members.aol.com/arbexit/diosc96.htm>
21. İbn en-Nedîm: El-Fihrist, Yay. G. Filügel, s. 293
22. R. Gunther: The Greek Herbal of Dioscorides, Illustrated by A Byzantine A.D. 512, Englished by John Goodyer A.D. 1655, Edited and First Printed A.D. 1933, Facsimile of The 1934 Edition, London-NewYork, 1968, s. 1; Helmreich: "Dioskorides", In Biographisches Lexicon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker [Ed. A. Hirsch], vol. II, Wien-Leipzig, 1885, s.189
23. R. Gunther: a.g.e.; D. Cowen ve W. Helfand: Pharmacy An Illustrated History, Korea, 1990, s. 28
24. <http://members.aol.com/arbexit/diosc96.htm>
25. T. Baytop: Anazarbalı Dioskorides, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 2000, s. 223
26. R. Gunther: The Greek Herbal of Dioscorides, Illustrated by A Byzantine A.D. 512, Englished by John Goodyer A.D. 1655, Edited and First Printed A.D. 1933, Facsimile of The 1934 Edition, London-NewYork, 1968, s. 1-4
27. İbn Cülcül: Tabakatü'l-Etibbâ ve'l Hükemâ, Yay. Fuad Seyyid, Kahire, 1955, s. 21
28. Helmreich: "Dioskorides", In Biographisches Lexicon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker [Ed. A. Hirsch], vol. II, Wien-Leipzig, 1885, s. 188-189
29. İbn en-Nedîm: El-Fihrist, Yay. G. Filügel, s. 293
30. Helmreich: "Dioskorides", In Biographisches Lexicon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker [Ed. A. Hirsch], vol. II, Wien-Leipzig, 1885, s. 188-189; W.A. Greenhill: "Dioscorides", Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology [Ed. W. Smith], vol.I, London, 1869, s. 1052.
31. Atabek, Emine and Gorkey, Sefik (1998). Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi (History of Medicine From the Beginning to the Renaissance). Istanbul: 143.

ANADOLU TIBBINDA MÜZİKLE TEDAVİ

Hanefi ÖZBEK ¹

ÖZET

Bu makalede, Anadolu'da müzikle tedavi konusunda eldeki bilgilerin bir derlemesi verilmeye çalışılmıştır. Öncelikle müziğin insanlık tarihinde ortaya çıkışından bahsedilmiş; daha sonra Anadolu'da müzik tarihi hakkında bilgiler özet olarak sunulmuştur. Anadolu'da yapılan müzik terapinin oluşumuna katkısı olduğu düşünülen ve farklı uygarlıklara ait müzikle tedavi konuları kısaca sunulmuştur. Buna göre İbrani-lerde müzikle tedavi, Eski Mısır'da müzikle tedavi, Eski Çin'de müzikle tedavi, Roma'da müzikle tedavi ve Eski Yunan'da müzikle tedavi konuları özetlenmiştir. Farabi'den günümüze kadar uzanan süreçte müzik terapi ile ilgili elde bulunan bilgiler sunulmuş; Farabi, İbni Sina, Razi gibi alimlerin bu konudaki görüşlerine kısaca yer verilmiştir. Anadolu Selçuklu dönemi ve Osmanlı döneminde Anadolu'da müzikle tedavi hakkında eldeki veriler sunulmuş; Musiki'ül Kebir, El Kanun Fi't Tıb, Tadilü'l Emzice, Gevrekzade'nin musiki risalesi ve Haşim Bey Mecmuası'ndan bahsedilmiştir. Makamların hangi hastalıklara iyi geldiği, günün hangi vakitlerinde etkili olduğu gibi konular ayrıca işlenmiştir. Makamlar ve hangi hastalıklara iyi geldiklerinin bir listesi sunulmuştur. Müzikle tedavinin yapıldığı şifahaneler yine liste halinde verilmiştir. Anadolu'da 1800'lü yıllara kadar yapılmış olan müzikle tedavi ile ilgili eldeki bilgilerin bazen birbirini tutmadığı, hatta birbirine zıt bilgilerin bulunduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak Anadolu'da Milattan Önceki yıllardan başlayıp 1800'lü yıllara kadar devam ettirilen bir müzikle tedavi geleneğinin bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu tedavinin detayları maalesef net bir şekilde bilinmemektedir. Bu nedenle eldeki bilgiler tarihi ve folklorik bir bilgi olmaktan öteye gidememektedir. Bugün itibarıyla yapılması gereken şey günümüz tıp bilimi ve müzik bilgisinin kanıt dayalı bilimsel yöntemlerle araştırılması; elde edilen yeni bilgilere göre müzikle tedavinin yeniden şekillendirilmesidir. Tarihi kaynaklardan elde edilen veriler de bu yöntemlerle tekrar denenerek bilimsel yönden ne kadar geçerli ve güvenilir oldukları net bir şekilde ortaya konulmalıdır.

Anahtar Kelimeler; Müzikle tedavi, Makamlar, Anadolu tıbbı

¹Prof. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıbbi Farmakoloji AD-İzmir, Türkiye.

ORCID No: 0000-0002-8084-7855

e-mail: hanefiozbek@hotmail.com

Geliş Tarihi: 28/09/2021

Kabul Tarihi: 05/11/2021

GİRİŞ

Müziğin insanlıkla birlikte doğan bir sanat dalı olduğu söylenmektedir (1). Kemikten yapılmış müzik aletlerine ait arkeolojik bulgular ise yaklaşık 36 bin yıl öncesine uzanmakta; müziğin insanlık tarihinde ortaya çıkışının günümüzden yaklaşık 40 bin yıl öncesine dayandırılabilceği belirtilmektedir (2,3).

ANADOLU'DA MÜZİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Bilimsel çalışmalar göstermiştir ki; Anadolu toplulukları, insanlığın medeniyete yönelmesinin merkezinde yer almış, bilgi birikimi ve donanımlarıyla çeşitli bölgelerdeki toplulukları etkileyerek, onları kendi merkezlerine çekmişlerdir. Doğudan ve batıdan göç ederek Anadolu'ya gelen topluluklar Anadolu'nun yerli topluluklarıyla birlikte yerleşik bir yaşam tarzına geçmişler; beraberlerinde getirdikleri kültür ve yaşam birikimini yeni yaşam tarzlarıyla harmanlayarak medeni dünyanın kültür ve sanatının temel taşlarını oluşturmuşlardır.

Anadolu'da, Neolitik ve Kalkolitik çağlara (M.Ö. 12.000-3.000) ait arkeolojik materyaller, müzik tarihi yönünden ilk önemli belgeleri oluşturmaktadır. Bu kanıtlar ve bunlar üzerinden yapılan akıl yürütmeleri, ayrıca ses çıkarmak için kullanılmış olan objelerin bulunması, Anadolu'da müzik kültürünün neolitik dönemden itibaren başladığını göstermektedir denilebilir. Bu çağın çalgıları ya da ses elde edilen nesnelere zil görevi yapan idofonlar ile hayvanların kürek kemikleri üzerinde açılan çentiklere sert bir cisimle sürtülerek çalınan **raspa** ve **balık sırtı** gibi isimler verilen vurmali çalgılardır. Bu dönemde nefesli çalgılar da öne çıkmakta olup; bunlar arasında **kavallar**, **düdükler**, bir ipe bağlı tahta ya da benzeri sert bir cismin havada döndürülmesi ile ses elde edilen ve **boğa kükreten** denilen çalgılar sayılabilir.

Anadolu'da, tunç çağında (M.Ö. 3.000-2.000), metaller ve bunların alaşımlarından elde edilen metal idiofonlar önceki çağa göre daha kaliteli olup, saz çeşitliliğini de arttırmıştır. Bu çağda üretilen ve daha kaliteli tını özelliklerine sahip metal idiofonlar, "dünyanın en eski zilleri" olarak tarihe geçmiştir.

Asur Ticaret Kolonileri-Hitit Çağı'nda (M.Ö. 2.000-1.190) metal ve pişmiş topraktan idiofonların kullanımı devam etmiştir. Hititli müzisyenlerin kullanıldığı sazlar arasında **idiophone**, **çalpara/zil**; **sist-**

rum, **davul**, **tef**, **darbuka/dümbelek**, **lir**, **arp**, **bağlamalar**, **boru**, **kaval**, **çifte kaval** sayılabilir.

Demir ve Roma Çağları'nda (M.Ö. 1.190-M.S. 395) Anadolu'da yukarıda sayılan sazlara ek olarak **çingiraklar**, **çanlar** ve **pan-flütler** sıralanabilir.

Arplar, Osmanlılarda **çeng** olarak yaşamaya devam etmiş; birkaç yüzyıl öncesine kadar Türk müzik sisteminde yer almış; santur ve kanun çalgılarının yaygınlaşmasıyla birlikte gözden düşmüştür.

Roma/Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde Anadolu'da müzik, eski çağlara ait müzikler ile etkileşerek gelişimini sürdürmüş ve hayatın birçok alanında yer almaya devam etmiştir (4). Günümüzde müzik terapi için kullanılan sazlar çeşitlenmiş olup hemen her türlü vurmali, tuşlu, mızraplı, üfleli ve yaylı çalgılar kullanılabilir.

MÜZİKLE TEDAVİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Müzikle tedaviye İbrani kaynaklarından itibaren rastlanmaya başlandığı söylenebilir. Eski Yunan ve Romalılar, Eski Çin, Eski Mısır ve Orta Asya'da Türklerin müzikle tedavi yaptığı bilinmektedir (5-9). Dünya medeniyetlerinin önemli bir merkezi olan Anadolu'nun müzikle tedavi konusunda da oldukça aktif olduğunu söylemek gerekir. Tarihi İpek Yolu üzerindeki Anadolu'nun Avrupa'dan Çin'e kadar olan uygarlıklardan etkilenmesi ve onları etkilemesi hususu müzik terapi için de geçerlidir. Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri bilgi ve kültür birikiminin Anadolu uygarlıklarının birikimine eklenmesi Anadolu tarihi ve kültürü açısından çok kıymetlidir. Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde müzikle tedaviye verilen önem ve kurulan şifahaneler bunun önemli bir göstergesi olarak sayılabilir.

ANADOLU'DA MÜZİKLE TEDAVİ

Bugün İzmir sınırları içerisinde yer alan Bergama Asklepieion'u M.Ö. 4. yüzyılda kurulmuştur. Burada hastalara uygulanan tedaviler arasında müzikle tedavinin de olduğu bilinmektedir. Bu tedavinin ne şekilde yapıldığı bilinmemektedir. Ancak, Eski Yunan'da hastalıklı bölgenin üzerinde çalgı çalarak bu bölgenin tedavi edilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Benzer yöntemlerin Bergama'da da uygulandığı düşünülebilir. Frigyalıların psikiyatri vakalarını flütle yapılan müzikle tedavi etmeye çalıştıkları, gut tedavisinden epilepsi tedavisine kadar pek çok hastalığın müzikle

tedavi edilmeye çalışıldığı bilinmektedir (10-11). Ancak bu tedavilerin içeriği ve detayları hakkında herhangi bir bilgi maalesef bulunmamaktadır.

Râzî, Farabî ve İbni Sinâ'nın psikosomatik hastalıklar için ilk adımlarını attığı ilaçla tedavi, meşguliyet tedavisi ve müzikle tedavi yöntemlerinin yanı sıra Orta Asya Türk kültüründe kullanılan müzikle tedavinin, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Anadolu'da da varlığını sürdürmüş; Anadolu'daki müzikle tedavi yöntemleriyle etkileşmiştir. Anadolu'da müzikle tedavi Anadolu Selçuklular ve Osmanlılar aracılığıyla devam ettirilmiştir.

Anadolu'da M.Ö. başlayan ve günümüze kadar ulaşan müzikle tedavi hakkındaki bilgilerimiz çok da net değildir. Eldeki bilgilerin bir özeti aşağıda sunulmuştur.

Müzikle tedavi konusunda tüm kaynaklarda mutlaka Farabî'den (870-950) bahsedilir ve onun Musiki'ül Kebir adlı eserinde 12 adet makamdan ve bu makamların günün hangi saatlerinde insan ruhuna nasıl etki ettiğinden söz edilir (11). Bu konuda yazılmış makaleler Haşim Bey Mecmuası'nı kaynak olarak gösterir. Bu kaynağın ne kadar güvenilir olduğu ise tartışmaya açıktır.

Müzik'te günümüzdeki anlamına yakın bir şekilde makam kavramının 1200'lü yıllarda "edvar" olarak belirmeye başladığı, daha sonra "makam" teriminin kullanıldığı belirtilmektedir (12-14). Dolayısı ile bu tarihten çok daha önce yaşamış olan Farabî'nin makamlar ve bunların hastalıkları tedavi edici etkileri yönünden bilgiler vermesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu konuda Musiki'ül Kebir isimli eserin ciddi bir şekilde tercüme edilmesi şarttır.

İbni Sina'nın (980-1070) El Kanun Fi't Tıb kitabında müzikle tedavi için "ona (hastaya) en iyi musikiyi dinletmek" şeklindeki sözleri onun müzikle tedavi konusundaki görüşü hakkında bir fikir vermektedir (8).

Şuuri Hasan Efendi (ölümü 1693) "Tadilü'l Emzice" adlı eserinde hastalıklar ve bunların tedavisinde müziğin kullanımı hakkında bilgiler vermektedir: "Musiki ilminin, diğer ilimlerde olduğu gibi tıp ilmiyle de ilişkisi olduğu aşikardır. Nabzın vuruşları makamlara ve usullere göredir. Nabız hareketlerinin her biri bir makama ve nağmeye uymaktadır."

Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi (1727-1801) ise musiki risalesinde, büyük bir ihtimalle Şuuri Hasan Efendi'den aldığı bilgileri ayrıca çocuk hastalara da uygulamıştır (8,15).

Şuuri Hasan Efendi ve daha sonra Gevrekzâde'nin belirttiği makamlar ve tedavide kullanımları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Râst makamı: Felce iyi gelir.

Irak makamı: Ateşli hastalıklara, akıl hastalıklarına, çarpıntıya ve ödeme iyi gelir.

İsfahan makamı: Zekâ, akıl, bellek ve düşünme gücünü artırır.

Zirefkend makamı: Yüz felci, inme, lumbago, artiraj ve Kulunç (fibrozit)'e iyi gelir.

Rehavi makamı: Baş ağrılarını ve çarpıntıyı engeller.

Büzürg makamı: Fibrozit ve karın ağrısına iyi gelir. Zihni berraklaştırır. Çeşitli fobilere karşı iyi gelir.

Zengüle makamı: Kalp hastalıkları, mide, akciğer ve karaciğer hastalıklarına iyi gelir.

Hicaz makamı: Cinsel gücü artırır, ağrı kesici özelliği vardır.

Buselik makamı: Fibrozit, baş ağrısı ve kan hastalıklarına iyi gelir.

Uşşak makamı: Gut hastalığı ve uykusuzlukta etkilidir.

Hüseyni makamı: Mide rahatsızlıkları, kalp ve akciğerlerdeki inflamasyona iyi gelir, ateş düşürücü etkisi vardır.

Neva makamı: Bellek gücünü artırır, siyataljiye iyi gelir.

Makamların etkili olduğu zamanlar da ayrıca liste olarak sunulmuştur (16):

Rast ve rehavi makamları: Seher vakti etkilidir.

Hüseyni makamı: Sabahleyin etkilidir.

Irak makamı: Kuşluk vakti etkilidir.

Nihavend makamı: Öğleyin etkilidir.

Hicaz makamı: İki ezan vakti arası etkilidir.

Buselik makamı: İkinci vakti etkilidir.

Uşşak makamı: Gün batarken etkilidir.

Zengüle makamı: Gün battuktan sonra etkilidir.

Rast makamı: Gece yarısı etkilidir.

Zirefkend makamı: Gece yarısı etkilidir.

Çeşitli kaynaklarda makamlar ve bunların iyi geldiği hastalıklar farklılıklar hatta zıtlıklar göstermektedir. Bu durumda yukarıda verilen bilgiler bilimsel bir veri olmaktan çok folklorik değere sahip bilgiler olmaktadır.

Müzikle tedavi, şifahanelerde yapılmakta olup bu şifahanelerin bir listesi aşağıda verilmiştir:

- Amasya Darüşşifası,
- Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi,
- Divriği Ulucami ve Darüşşifası,
- Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi,
- Fatih Darüşşifası,
- Edirne Darüşşifası,
- Enderun Hastanesi.

Anadolu'da müzikle tedavi eldeki belgelerin ışığında yukarıda özetlenmeye çalışılmıştır. Müzikle tedavi amacıyla hastalara tam olarak hangi işlemlerin yapıldığı, bunların sayısı ve süresi, hangi müzik eserlerinin icra edildiği gibi bilgiler bugün net olarak bilinmemektedir. Eldeki bilgilerin muğlaklığı ve bunların bazen birbiriyle uyuşmaması, bu bilgilerin günümüzde de kullanılabilir olmasını sağlayacak nitelikte değildir.

Yapılması gereken şey; günümüz tıp ve müzik bilgisini kullanarak, kanıta dayalı bilimsel çalışmalarla müzikle tedavi yöntemlerinin yeniden ortaya konulmasıdır.

KAYNAKLAR

1. Güzel Sanatlar Lisesi Türk ve Batı Müziği Tarihi Dersi Öğretim Programı, Ankara 2016, sayfa 3.
2. Fitch WT. The biology and evolution of music: A comparative perspective, *Cognition* 2006; 100(1): 173-215.
3. Morley I. The Evolutionary Origins and Archaeology of Music. Darwin College Research Report (pp. 215), 2003.
4. Karaağaç Burak. Arkeolojik Çağlarda Anadolu'da Müzik. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2018; 20(1): 285-298.
5. Shiloah A. Music as Medicine (Jewish and Muslim Traditions of Music Therapy); "The History of Music Therapy since Antiquity", Edited by Peregrine Horden, 2000: 69-83.
6. Çoban A. Müzikterapi (Ruh Sağlığı İçin Müzikle Tedavi). Timaş Yayınları, İstanbul-2005.
7. West M. Music therapy in antiquity, Ashgate Publishing Limited, England, 2000.
8. Öztürk L. Erseven H, Atik MF. Makamdan Şifaya, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul-2017.
9. Doğan B. Sentez Müzik Terapi, İzmir: Zeus Kitabevi, 2011.
10. Grebene B. Müzikle Tedavi, Güven Kitabevi yayınları, Ankara-1978.
11. Ak AŞ. Müzikle Tedavi (Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları), Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul-2006.
12. Kaçar GY. Türk Müzikleri Rehberi, Maya Akademi, Ankara-2009.
13. Özkan İH. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003: 27, pp: 410-412.
14. Uygun MN. Safiyüddin Abdülmü'min Urmevi ve Kitâbü'l-Edvârı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul-1999.
15. Turabi AH, Gevrekzâde (Müzikle Tedavi ve Amasya Dârüşşifâ Örneği), Amasya Belediyesi, Amasya-2015.
16. Altınölçek H. "Türk tıbbında müzikle tedavi", *Yeni Türkiye, Türk Musikisi Özel Sayısı*, 2014; 10(57): 1338-1345.
17. Şifahaneler (Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri), hazırlayan: Abdullah Kılıç, MEBKAM Meram Belediyesi Konevi Araştırma Merkezi, İstanbul-2015.

İBN SÎNÂ'NIN KISA HAYAT HİKAYESİ VE HIFZI SIHHAT (SAĞLIĞI KORUMAK)

Ayten ALTINTAŞ¹

ÖZET

Bu makalede İbni-i Sînâ'nın kısa bir hayat hikayesi ve onun yayınlanmamış hıfzısihha risalesi yer almaktadır. Batı dünyasının "Avicenna" olarak tanıdığı Ebu Ali Hüseyin, Buhara yakınındaki Efşene kasabasında doğmuştur. Babası Sina oğlu Abdullah, Belh'li olup Şaman oğullarından ikinci Nuh zamanında Buhara'ya gelen güvenilir bir tüccardır. Annesi aynı kasabadan Yıldız isimli bir Türk kadınıdır. İbn Sînâ'nın Ata adı Sina olup dedesinin dedesi de bunu kullanıyordu. Sina ne Arapçada ne de Farsçada isim olarak kullanılmayıp Uygur Türkçesinde kullanıldığı ve "zengin adam" anlamında olduğu Günaltay'ın araştırmalarıyla belirlenmiştir. İbni-i Sînâ İbni Sina çok iyi bir eğitim görmüş ve genç yaşta hekim olarak çalışmaya başlamıştır. Aslında zamanının tüm bilgilerine sahip olup, felsefe, mantık, matematik, astronomi, tabiat bilgileri gibi pek çok konuda kıymetli eserleri vardır. Tıp konusunda yazdığı Kanun adlı eseri tıp dünyasının altın kitabı olarak kabul edilip 1500 sene tıp eğitiminde ana kitaptır. Bu kitap beş bölüm olup; 1.Cilt (Külliyat el-Kanun) anatomi ve fizyoloji ile ilgilidir. 2.Cilt (Müfredat) alfabetik olarak tedavide kullanılan tek tek ilaç maddelerinden bahseder. 3.Cilt (Mualecat): Bu kitapta vücudun baştan ayağa doğru çeşitli organlarında görülen hastalıklarını anlatır. Burada bağırsak hastalıkları, plevra iltihabı, zührevi hastalıklar hakkında ilgi çekici bilgiler yer alır. 4.Cilt (Hummiyat): ateşli hastalıklar, küçük cerrahi, kırıklar, çıkıklar, kızamık, çiçek gibi döküntülü hastalıklara aittir. 5. Cilt: (Mürekkabat veya Akrabadin) Tedavide kullanılan ilaçların reçeteleri ve hazırlanmaları hakkında bilgi verir.

İbn Sînâ'nın tıbbında sağlığı koruma konusuna çok önem verildiğini görüyoruz. O bir hekimdi ve önceliği insanları hasta landırmamaktı. Kendisi tıbbın tarifinde de sağlığı korumanın tedavi etmek kadar önemli olduğuna değinir. Bir eserinde; "Tıp biliminin amacı insanı yaratıldığı şekliyle sağlıklı durumda yaşamasını, hastalanması durumunda eski haline döndürülmesini temin etmektir" demektedir. Kanunda bu konuyu geniş olarak işler.

Hıfzısihha risalesi Arapça yazılmış kısa bir risaledir. Yazar İbni Sina'nın öğrencisi olup ona hayranlığını belirtir ve hayır dualarla anar. Bu risalede sağlığın korunmasını 13 bölümde anlatılmıştır. Birinci Bölümde Tıbbın keyfiyetleri ve Unsurlar hakkında bilgi verilir. İkinci Bölümde Beden unsurlarının dengeli olması durumu ve mevsimlerin bedeni etkilemesi hakkında yazılmıştır. Üçüncü bölümde bedenin sağlığı konusunda rol oynayan beslenme, gıdalar ve az yemenin şart olduğu bilgisi verilir. Dördüncü bölümde ağız, dişler ve midenin sağlık konusundaki öneminden bahsedilir. Beşinci bölümde misvak ve diş tozları hakkında bilgi verilir. Altıncı bölümde Sporun sağlıktaki yeri ve faydaları hakkında bilgi verilir. Yedinci bölümde hamamda yıkanmak ve sağlıktaki önemli yeri, sekizinci bölümde yemekler hakkında dokuzuncu bölümde içeceklerin sağlıktaki önemi hakkında bilgi verilir. Onuncu bölümde uyku hakkında bilgi verilir ve sağlık için öneminden bahsedilir. On birinci bölümü kan alma ve hacamatın sağlıktaki yeri, On ikinci bölümde ise vücuttaki sıvıların, hıltların bedene etkisi üzerinde bilgi verilir. On üçüncü ve son bölümde ise sağlıklı yaşamak için uygun zamanın seçimi konusunda astrolojinin bedeni nasıl etkileyeceği hakkında bilgi verilir ve "Kelamı nefis olan Şeyh'r-Reis'in risalesi bitmiştir" denilerek risaleye son verilir.

Anahtar Kelimeler; İbn-i Sina, Kanun, Hıfzısihha, Sağlıklı yaşamak

¹Prof. Dr., Medipol Üniversitesi, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0003-0531-0035

e-mail: aytenaltintas@medipol.edu.tr

*Bu makale Sultangazi Belediyesi'nin yayınladığı "İbn-i Sina ve Hıfzı Sıhha" adlı kitapta Ekim 2021 tarihinde yayınlanmıştır.

Geliş Tarihi: 01/11/2021

Kabul Tarihi: 05/01/2022

İBN SİNÂ (MS 980-1037)

İbn Sînâ olarak tanıdığımız Ebu Ali Hüseyin, çağdaşları onu "Şeyh-el-Reis" öğrencileri "Reis", Batı dünyası da "Avicenna" olarak tanır.

İbn Sînâ pozitif ilimlerde ve felsefede çok eser yazmış olmakla beraber asıl tıp alanında rakipsiz bir otorite olarak kabul edilir. Orta çağ tıbbının önde gelen temsilcisidir.

İbn Sînâ 980 yılı Ağustos ayında Buhara yakınındaki Efşene kasabasında doğmuş ve 21 Haziran 1037 de 57 yaşında Hamedan' da ölmüştür.

İbn Sînâ'nın babası Sina oğlu Abdullah, Belh'li olup Şaman oğullarından ikinci Nuh ibn-i Mansur zamanında Buhara'ya gelmiş güvenilir ve kıymetli bir iş adamı idi. Kısa süre sonra terfi ederek Buhara yakınındaki bir kasabaya maliye memuru olarak görevlendirilmişti. Abdullah Efşene kasabasından Yıldız isimli bir Türk kızla evlendi. Kendisi de Belh ve Buhara'da yaşayanlar gibi Türk asıllı idi. Bu iki yerleşim yerinin çok uzun zamandan beri Türklerin yaşadığı topraklar olduğu Ord. Prof. Şemseddin Günaltay'ın araştırmalarıyla ortaya konmuştur. İbn Sînâ'nın Ata adı Sina olup dedesinin dedesi de bunu kullanıyordu. Sina ne Arapçada ne de Farsçada isim olarak kullanılmayıp Uygur Türkçesinde kullanıldığı ve "zengin adam" anlamında olduğu Günaltay'ın araştırmalarıyla belirlenmiştir.

Ebu Ali Hüseyin ve kardeşi Hasan Efşene'de doğmuş, babasının geniş Türk çevresi içinde büyümüşü. Zamanımıza Türkçe bir şiiri kalmış, eserlerini o zamanın ilim dili olan Arapça ile yazmıştır.

İbn Sînâ hayatının ilk safhasını öğrencisi ve dostu Cûzcânî' ye yazdırmış, daha sonraki hayatını ise Cûzcânî kendisi tamamlamıştı. Bu bilgiler daha sonraki yazarlar tarafından da nakledilmiş olduğundan hayatı hakkında birçok bilgiye ulaşabiliyoruz.

İbn Sînâ beş yaşında eğitime başlamış, olağan üstü bir zekâya sahip olduğundan kısa sürede ilerlemiş, dinî ilimlerde yüksek bir duruma gelmişti. Bu arada babasından geometri, aritmetik ve felsefe konusunda ilk bilgilerini almıştı. On yaşında iken devrin klasik eğitimini tamamlamıştı. Mantık ve Öklit Geometrisini ünlü matematikçi Abdullah

Natili'den öğrenmiş, astronomi, fizik ve metafizik konularını kendi ilerletmişti. Bu çalışmalar neticesinde felsefenin bütün disiplinlerinde iyi bir donanıma sahip olduktan sonra tıp tahsiline başladı.

Kaynaklarda İbn Sînâ'nın tıp alanındaki hocaları arasında el-Mesîhî ile Şamani' lerin saray hekimi el-Kumrî' nin isimleri zikredilmektedir. Tıp alanında da hocalarından bir müddet ders aldıktan sonra kendini geliştirmişti. Tıp literatürünü takip ediyor, bu konudaki kitapları satın alıp okuyordu. 16 yaşında iken birçok tabibin kendisini bir tıp otoritesi olarak kabul edip faydalandığını biliyoruz.

On yedi yaşındayken Şaman oğulları Hükümdarı Nûh bin Mansûr hastalanmış, hiçbir hekim tedavi edemeyince genç hekim İbni Sina çağrılmıştı. İbn Sina hükümdarı sağlığına kavuşturmuş böylece ünü bütün o çevrede konuşulur olmuştu. On sekiz yaşında saray hekimliğine atandı. Böylece sarayın özel kütüphanesi kendisine açıldı. Buradaki tıp kitaplarını okuyup incelemesi kendisinin tıp alanında rakipsiz duruma ulaşmasını sağladı.

İbn Sînâ 21 yaşında iken çok önemli iki matematik eseri yazdı. Babasının ölümü ve Şaman oğulları devletinin siyasi durumunun bozulması ile Buhara'yı terk etmek zorunda kalmış ve kendisine uygun bir yer bulabilmek amacıyla çeşitli bölgelere seyahat etmiştir. İlk olarak Hârizm 'de bir kasaba olan Gürgeç'e (Ürgenç) gitti. Burada Emîr Ali'nin himayesine girdi. Emîrin sarayında Bîrûnî, el-Mesîhî, İbnü'l-Hammâr ve İbn İrâk gibi âlimler de bulunuyordu. İbn Sînâ ile Bîrûnî arasında fizik ve astronomiye dair sohbetler ve tartışmalar çok faydalı oluyordu.

İbn Sînâ burada iken Gazneli Mahmud Emîr Ali b. Me'mûn' a bir mektup göndererek meclisindeki âlimleri kendi sarayına göndermesini istemişti. İbn Sina kabul etmeyerek gitmedi. Bu çok önemli bir karardı. Bundan sonra Gürgeç' te kalmayı tehlikeli görerek oradan ayrıldı. Gazneli Mahmud, İbn Sînâ'yı buldurmak için resmini yaptırıp çoğaltarak çeşitli bölgelere gönderdiyse de yakalanmadı.

İbn Sînâ 1012 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanmış, gittiği yerlerde rahat edememiş ve Gürgeç'e geri dönmüştü. Burada, daha sonra kendisinden hiç ayrılmayan ve biyografisini kaleme alacak olan talebesi, asistanı ve dostu olan Ebû Ubeyd el-Cûzcânî ile tanıştı. Gürgeç' de rahat bir ortama kavuşmuş, bir yandan önemli eserlerini kaleme almış. Bir yandan da ilmî ve felsefî konularda dersler vermeye devam etmiştir.

İbni Sina'nın 32 yaşındayken Büveyhî Hükümdarı Şemsüddevl'e'yi ağır bir hastalıktan kurtarmıştı. Bu başarısı onun vezirliğe yükselmesine sebep oldu. Siyasi faaliyetlerin ağır yükü altında çalışmalarına da devam etmiştir.

Bu sırada İbn Sînâ öğrenci yetiştirmeyi de ihmal etmiyordu. Gündüzleri devlet işleriyle meşgul olduğu için geceleyin ders veriyor, özellikle eş-Şifâ' ve el-Kânûn fi't-tıbb gibi eserlerinin yazılmış olan bölümlerini talebelerine okutuyordu.

1021 yılında koruyucusu Şemsed Devle ölünce yerine geçen oğlunun hizmetine girmiş ama vezirlik teklifini kabul etmediği ve ayrıca kendisine düşmanlık besleyen bazı kişilerin de aleyhinde bulunması üzerine 1023 yılında Ferdecân Kalesi'ne hapsedilmişti. Kaledeki zindanda dört ay geçirmiş, dostu Cûz-cânî tarafından zindandan kaçırılmıştı. Daha sonra büyük bir öğrenim merkezi olan İsfahan'a gitmişti.

1024 yılından vefatı olan 1037 yılına kadar olan devrede kendisi İsfahan'dadır.

Burada kaldığı yıllar boyunca uzun bir huzur dönemi geçirdi. Bu sırada çok sayıda önemli eserler kaleme aldı. Fakat birçok tarihsel olay bu rahatı bozdu.

Gazneli Hükümdarı Sultan Mesud'un İsfahan'ı almasından sonra kendi evi ve kütüphanesi yağmalanmış, kitap ve aletleri hasar görmüştü. Bu zamanda İbn Sînâ büyük bir sarsıntı geçirdi, sağlığı da bozuldu. Onun devrinde yaygın olan kulunç hastalığına yakalandı. Kendini tedavi etmeye çalışan İbn Sînâ, bir ara tekrar sağlığına kavuşur gibi olduysa da tam iyileşemedi.

Alâüddeve Hemedan'a sefere çıktığında onunla beraber bulunduğu sırada yolda tekrar hastalandı. İyice rahatsızlanınca kendini tedavi etmekten vazgeçti. Asistanlarının da tedavi etmesine müsaade etmedi. 1037 yılında 57 yaşında öldü. Mezarı Hemedan'dadır.

ESERLERİ

Bilindiği kadarıyla İbni Sina'nın 276 kitabı vardır. Bunlardan 43 tanesi tıbbı aittir. Kitaplarının çoğunun ya tamamı veya kısmen kaybolmuştur. En önemli eserleri: El-Şifâ, El-Necat, El-Kanun fit-Tıbb, El-İşaret dir. İbni Sina felsefede Aristo'nun en iyi yorumcusudur. İbni Sina Aristo felsefesi ile onun İskenderiyeli yorumcularını bilhassa "Yeni Eflatuncular"ı kaynaştırmış, bu fikirleri tevhid (Tanrının birliğini bilme ve bu birliğe inanma) inancı ile uzlaşacak tarzda yorumlamıştır. Doğu dünyası Yunan felsefesinde İbn Sina'dan daha büyük bir yorumcu bulamamıştır.

İbn Sînâ İslâm felsefe geleneğinin zirvesinde Kındî ile beraber çok önemli yere sahip olup, bu sisteminde özellikle Fârâbî'ye çok şey borçludur. Kendisi

bir bakıma Fârâbî'nin öğrencisi kabul edilmekle birlikte üstadını aşmış, tarih içerisinde onun adını ikinci derecede bırakmıştır.

Büyük bir filozof olduğu kadar ünlü bir hekim olan İbn Sînâ, bu alandaki eserleriyle İslâm dünyasıyla birlikte Avrupa tıp geleneğini de derinden etkilemiştir. Onun Batı'daki etkisinin XVII. yüzyıla kadar sürdürmüş ve tıbbın kurucuları olan Hipokrat ile Galen'in şöhretini gölgede bırakmıştır.

El-Kanûn Fi't-Tıbb (Kanun)

İbn Sînâ'nın beş ciltlik büyük tıp kitabı. Zamanın bütün tıp bilgisini, kendi bilgi ve tecrübeleriyle birleştirmiş ve anlaşılır bir dille kaleme almıştır. Hipokrat'ın bilmece gibi, Galen'in sıkıcı ve Râzî'nin karmakarışık eserlerine mukabil İbn Sînâ'nın bu kitabı sistemli, kapsamlı ve en önemlisi tıp öğretimine uygun tarzda yazılmış bir eser olarak diğerlerini gölgede bırakmıştır. Bu kitap Doğuda ve Batıda tıp eğitiminde başyapıt olarak kullanılmıştır. Beş cilt olan bu eserde;

1. Cilt (Külliyat el-Kanun): anatomi ve fizyoloji ile ilgilidir.

2.Cilt (Müfredat): alfabetik olarak tedavide kullanılan tek tek ilaç maddelerinden bahseder.

3. Cilt (Mualecat): Bu kitapta vücudun baştan ayağa doğru çeşitli organlarında görülen hastalıklarını anlatır. Burada bağırsak hastalıkları, plevra iltihabı, zührevi hastalıklar hakkında ilgi çekici bilgiler yer alır.

4.Cilt (Hummiyat): ateşli hastalıklar, küçük cerrahi kırıklar, çıkıklar, kızamık, çiçek gibi döküntülü hastalıklara aittir.

5. Cilt: (Mürekkabat veya Akraadin) Tedavide kullanılan ilaçların reçeteleri ve hazırlanmaları hakkında bilgi verir.

El-Kânûn fi't-tıbb adlı eseri yazılmasından kısa bir zaman sonra Batıdaki ilim dili olan Latinceye çevrilmişti. XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa üniversiteleri tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Kanun kitabının Latince bir neşrindeki kapak resminde İbn Sînâ'yı ortada bir tahtta, Hipokrat ve Galen'i de onun iki yanında otururken tasvir edilmiştir. Bu sebeple tıbbın prensi olarak kabul edilmiştir.

İslâm dünyasında kendisinden sonra gelen İbnü'n-Nefis ve Osmanlı hekimi Hacı Paşa gibi önemli tabipler hakkında "devrin İbn Sînâ'sı" tabirinin kul-

lanılmış olması, bu otoritenin İslâm dünyasında da devam ettiğini göstermektedir.

İbn Sînâ'dan bir asır sonra Nizâmî-i Arûzî tarafından yazılan Çehâr Maqâle'de Kanun kitabından bahsederken "Eğer Hipokrat ve Galen sağ olsalardı bu kitabın önünde secde etmeleri gerekirdi" diye yazmıştır.

İbn Sînâ'nın tıpta sadece bir teorisyen olmadığı, uygulamaya ilişkin oldukça önemli bir tecrübî birikime sahip bulunduğu bilinmektedir. Nitekim kendisi şöhretini ve geçimini bir bakıma başarılı tedavi uygulamalarına borçludur.

TIBBA GETİRDİKLERİ

- Hastalıkları muayene ederken, bünyelerine, mi-zaçlarına, yaşayışlarına, aldıkları gıdalara, yaptıkları beden hareketlerini büyük dikkatle sorar ve dinlerdi.
- Hasta vücudunu baştan ayağa kadar tetkik eder, karaciğer ve dalağı eli ile yoklar, muhtemelen göğsü dinlerdi. Nabız ve idrarı muayene ederdi.
- Baş ağrısı için buz tatbiki yahut tüberküloz tedavisi için gül şerbeti içirilmesi gibi birçok tedavi yöntemini bizzat bulmuştu
- Kanseri, hacmi gittikçe artan ve kökleri civar hücrelere içine sokulan, tahrip edici bir ur olarak tanımladı.
- Galen gözün dört kasından bahsettiği halde İbni Sina bunların altı olduğunu iddia etmiş, retina-nın görmede olan rolünü bildirmişti. Gözbebeklerinin hareketini açıklamıştı.
- Beyinde tümör teşekkül edebileceğini belirtmiştir.
- Yüz felçlerini, mide ülserini, pilor darlığını çok güzel açıklamıştır.
- Diyabetin semptomlarını tetkik etmiştir.
- Sarılığın çeşitlerinin nedenini araştırmıştır.
- Vebanın yayılmasında sıçanların rolünü sezmiştir.
- Bazı bulaşıcı hastalıkların plasenta yolu ile geçebileceğini dikkati çekmiştir.
- Güç doğumlarda iptidai bir forseps kullanılması-nı tavsiye etmiştir.

- Tedavide sert olmayan laksatiflere, lavmanlara, buz keselerine, sıcak soğuk su banyolarına, spora ve içilecek memba sularına önem verirdi.
- Zamanına göre çok derin psikiyatri bilgisine sahipti. Psikosomatik hastalıklardan anlayan hekimlerin en iyisi olarak kabul edilir.

İbn Sînâ ve Sağlığın Korunması

İbn Sînâ'nın tıbbında sağlığı koruma konusuna çok önem verildiğini görüyoruz. O bir hekimdi ve önceliği insanları hastalandırmamaktı.

Kendisi tıbbın tarifinde de sağlığı korumanın tedavi etmek kadar önemli olduğuna değinir. Bunu tıp eserlerinin başında şöyle belirtir; "Tıp İlmi sıhhatte ve hastalıkta insan bünyesinin halini öğretir, Sıhhatte olanlarının sağlığını muhafaza ve hastaların sıhhatlerini geri getirmek bu ilim sayesinde kabildir".

Bir başka eserinde; "Tıp biliminin amacı insanı yaratıldığı şekliyle sağlıklı durumda yaşamasını, hastalanması durumunda eski haline döndürülmesini temin etmektir" demektedir.

İbn Sînâ insan sağlığı konusundaki bilgilere "evren bilim ve yaratılış bilimi" konusunu işleyerek başlar. İnsanı doğayla beraber düşünür ve sağlığı bu doğa içinde kazanılmasını sağlar. İnsanın evrenle bağlantısını çok iyi bilir. Tabiat felsefesi konusunda tecrübe ve uygulamalarıyla gözlemsel ve deneysel insan bedeninin koruyucu hekimlik, insan bedeninin tümünü etkileyen sağlık ve hastalık konularını derinlemesine inceler.

Kendisi sağlığın korunması konusunu öncelikle El-Kanûn fî't-tıbb kitabının Birinci cildinde ele alır. Burada Sağlığı koruyan sebeplerin başında "Hava" yı ele alır ve havanın sağlığı nasıl etkilediğini anlatır ve buna bağlı olarak mevsimlerle sağlığın ilişkisini, iklimlerin insan bedenine etkisi ve sağlıklı kalmak için neler yapılması gerektiğini anlatır.

Daha sonra "Hareket ve sükûn" konusunu işler burada sporun bedene olan faydasını ve hangi sporların yapılmasını anlatır. Daha sonra "uyku" konusunu işler.

İbn Sînâ sağlığı korumada yiyecek ve içeceklerin insan bedenine etkisine çok önem verir, gıdaların ne zaman nasıl yenmesi gerektiği ve yemek konusunda beden sağlığını bozacak ve hastalandırarak hangi durumlardan kaçmak gerektiği konusunu işler.

Kitabında bedeni hastalandıran atıkların bedenden atılması yollarını gösterir. Kusma, ishal etme ko-

nularına değinir ve burada hamam konusunu işler. Hamam ve banyoları sağlığı koruma açısından öneme değinir, her türlü kaplıca sularının faydalarını anlatır.

Görüldüğü gibi sağlığın korunması konusu İbn Sînâ'nın öncelikle ele aldığı ve önem verdiği bir konudur. Aynı bilgileri "el-Urcûze fi't-tıbb", "Urcûze fi'l-fuṣūli'l-erba'a", Tedbirü'l-müsâfir" gibi eserlerinde ve hıfzıssıhha konusunu işlediği diğer makalelerde de yazmıştır.

İbn Sînâ tıp eserlerinde sağlığı korumak konusunda birçok özlü sözlerle yer vermiştir. Bunların önemlileri şunlardır; "Sihhati hıfz için lazım gelen tedbirlerin ilki riyazet, ikincisi gıda üçüncüsü uykudur" diyerek bunları tekrar vurgular.

"Yemekte mideni tamamen doldurmadan önce yemekten elini çek"

"Perhiz tabiatın yardımcısı ve her türlü dert ve hastalıktan kurtaran şifacısıdır"

"Fevkalade muhtaç olmadıkça hiçbir ilaç ve şerbeti içme"

"Tıp ilmi iki beyte sığdırılmıştır; Az ye, yedikten sonra hazım oluncaya kadar başka bir şey yeme"

"Şifa yemeğin hazım olunmasındadır"

Yukarıda da görüldüğü gibi İbn Sînâ tıp eserlerinin hepsinde sağlığın korunmasını ön plana almıştır.

İBNİ SİNANIN ARAPÇA HIFZI SİHHA RİSALESİ² (SAĞLIĞIN KORUNMASI)

KİTABA GİRİŞ

Bu risalenin yazarı önce Faydalı şeyler yapabilmesi için Allah'tan yardım dileyerek başlıyor. Sonra İbni Sina'ya dualar ediyor. Yüce Allah' tan; Şeyh İbn Sina'nın ömrünü uzatmasını, şanını yüceltmesini, Ona bahşedilen nimetleri daim etmesini diliyor. Ayrıca Allah'ın lütfuyla onun sevdiği ve razı olduğu işlerde yanılmamasını ve muvaffakiyet ihsan etmesini niyaz ediyor.

Yazar İbni Sina'nın önemini şöyle özetliyor; İliminin genişliği, ilimdeki seçkinliği, övülmeye lâyık ahlâkı, aklının kemâli ve kalbinin sabrı ile mükem-

meldir. Bu sebeple yazarımız İbni Sina'yı tanıdığı için ona duyduğu sevgi ve saygıdan daha fazlasını göstermek istediğini belirtiyor.

İbni Sina'ya duyduğu sevgi ve saygı sebebiyle uzun yıllar etkisi kalacak, ilim dünyasında iyi bir şekilde anılacak bu hizmeti takdim etmek istiyor.

Bu hizmet için de İbni Sina'nın arındırılmış nefsi ve ilimde arkadaşlarına ve talebelerine armağan ettiği bilgilerden daha iyisini bulamadım diyor.

Bu sebeple açıklama kolaylığı ve mana bütünlüğünü sağlayan, sağlıktan ve hastalıklardan korunmaktan bahseden özet şeklinde bir kitap derlemeye karar verdiğini belirtiyor.

Biz bu giriş yazısından yazarımızın İbni Sina'nın öğrencilerinden olduğu, onun derslerinde bulunduğunu ve bu derslerden öğrendiklerinden bir derleme yaparak İbni Sina'ya hizmet etmek istediğini anlıyoruz.

Kitabın sonunda da "Kelamı nefis olan Şeyh'r-Reis'in risalesi bitmiştir" diyerek Şeyhül Reis İbni Sina'nın risalesi olduğunu belirtiyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

Keyfiyet ve Unsurlar Hakkında

Allah Tabiattaki her şeyi dört keyfiyet (nitelik) üzerine kurmuştur.

Bunlar; "Sıcak- Soğuk- Kuru-Nemli" dir. Bunlar bizim bildiğimiz sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluk özelliklerine sahip olsa da tam olarak bunları kapsamaz. Bu dört ana değeri bizim anladığımız hava sıcaklığı gibi anlamamalıdır. Kadim bilgileri güncelleştirmek yanlış olur. Bu keyfiyetler tüm unsurların ağırlıkla sahip oldukları özelliklerdir.

Tabiat (Doğa) ayrıca dört ana unsura sahiptir. Bu unsurlar; "Ateş, Hava, Su, Toprak" tır. Tabiattaki her şey ve bu dört ana unsura ve her ana unsur iki ayrı niteliğe sahiptir.

Ateş; Sıcak ve Kuru,

Hava; Sıcak ve Nemli,

Su; Soğuk ve Nemli,

Yer (Toprak); Soğuk ve Kuru şeklindedir.

2 Burada yer alan Risale İbn-i Sînâ'nın yazdığı ufak bir Hıfzıssıhha risalesidir. Daha önce çalışılmamış olan bu risale Arapça yazılmıştır. Tarama çalışmalarımız sonucunda tüm kütüphanelerde yalnızca 10 tane nüshasına rastlanmıştır. Bu çeviride Nur-i Osmaniye 4894/31, Ayasofya 4849/31 ve Meclisi Şura Milli 1061/18 nolu nüshalar kullanılmıştır. Arapça olan bu risaleler Arapça uzmanı Hüseyin Tevil tarafından bugünkü dilimize çevrilmiştir. Bu çeviri tarafımdan anlaşılır hale getirilmiş, açıklamalar ilave edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

Unsurlarda Denge ve Mevsimler Hakkında

Tabiatta bulunan tüm varlıkların nitelikleri farklıdır, ama iyi olan ve istenen dengeli (itidalli) bir karışımdır. İnsanı çok etkileyen Havanın niteliklerinde de unsurlarının dengeli olması istenen şeydir. Dört ana unsurun dengeli olanı yani mutedil olanı en iyisidir.

Havanın ne aşırı sıcak nede aşırı nemli olanı istenir, aşırı sıcak ve nemlilik küflenmeye ve bozulmaya sebep olur.

Havanın ne aşırı soğuk ne de aşırı nemli olanı istenir, aşırı soğuk ve nemlilik halsizlik, uyuşukluk yapar.

Havanın ne aşırı soğuk ve ne de aşırı kuru olanı istenir. Aşırı soğuk ve kuruluk dondurucu etki yapar.

Havanın ne aşırı sıcak ve ne de aşırı kuru olanı istenir, Aşırı sıcak ve kurulukta yakıcı etki artar.

Hepsinin dengeli (mutedil) olması tercih edilir.

Mevsimlerin de itidal (mutedil) olanı tercih edilir. Bu özelliklere sahip olan İlkbahar mevsimidir. Mevsimlerin ve vakitlerin en iyi ve mükemmeli İlkbahar mevsimidir. Çünkü ilkbahar havası genelde mutedildir.

Ayrıca ilkbaharda doğada hareket, canlanma ve diriliş başlar.

Doğumlar ve yeni nesillerin başlangıcı gene İlkbahar mevsiminde olur.

İlkbaharda gece ve gündüz uzunluğu eşitlenir.

Ağaçların ve bitkilerin yeşermesi, yaprakların çıkması güneşin ısıtması gibi pek çok şey İlkbahar mevsiminde olur.

Bu sebeple Sağlıklı yaşam için İlkbahar mevsimi tercih edilmeli ve önem verilmelidir.

Tabiattaki denge hakkında söylediklerimizi özetledikten sonra sözümüzü bedeninin hallerine ve sağlığının neyle devam ettiğine çevirelim.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bedenin Sağlığı için Gerekenler

Allah'ın yarattığı insan bedeni Allah'ın içlerine yerleştirdiği içgüdüsel ısı ve onları dışarıdan saran havanın ısısı gibi enerji güçleriyle doldurmuştur. Bu güçler bedeni devamlı olarak etkilemektedir. Bedenin bu güçlere devamlı ve zorunlu olarak ihtiyacı vardır.

Böylelikle bu güçler bedenin içinde kaldığı müddetçe onun yaşamı, hayatta kalması, büyümesi ve mizacının dengesi sağlanabilmektedir.

İnsan beden sağlığının dengeli olabilmesi için iki şartın yerine gelmesi gerekir.

Birinci şart doğru beslenmesidir. Doğru beslenmenin şartları şunlardır; Her insan mizacına, yapısına, alışkanlığına, içinde bulunduğu mevsime göre gıdasını seçmeli ve beslenmelidir. Ayrıca beslenmede ihtiyacı olan miktarı gözetmesi, mizacı ve doğasının meylettiği gıda türünü seçmesi önemlidir.

İkinci şart az yemektir. İnsanın dikkat etmesi gereken en önemli şey fazla yemekten uzaklaşmasıdır. Yemek miktarı dengeli olmalı fazla yemekten kaçınılmalıdır. Az yemeye dikkat edilmezse, iştah ve yemek yeme isteği dengelenmezse bedenin dengesi bozulur. Fazla yiyenin yemek alışkanlığı düzeltilmezse hastalıklar ve illetler kaçınılmazdır.

Biz de Allah'ın izni ile sağlığın koruması için ihtiyaç duyulan her şeyi aşağıda belirteceğiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Diş, Ağız ve Midenin Durumu Hakkında

Sağlıklı yaşam için uyulması gereken kuralların ilki; Sabah kalkınca ağzın, dişlerin durumu incelemek ve midenin durumunu kontrol etmektir.

İnsanın her gün sabah uyandığında Allah'ın kendisine farz kıldığı vecibeleri yerine getirmelidir. Abdesti güzelce ve tam anlamıyla almak ve Resul'ün (sav) sünnetine uyarak tavsiye edilen misvak ile dişlerini temizlemektir.

Dişleri fırçalamadan önce dişlerde, ağızda ve diş etinde görülen tüm belirtilere bakmalı, onlara dikkat etmelidir. Bu belirtiler sağlığınız hakkında size bilgi verir.

Sonrasında dişler içinde bulunduğunuz mevsime uygun olan diş temizleme maddeleri (diş tozları) ve misvak kullanarak temizlemelidir. Misvak ve diş tozları hakkında beşinci bölümde bilgi vereceğiz.

Namazını kılmak, Allah'ın nimetlerine karşı şükür etmek amacıyla Allah'ı tesbih ve hamd ettikten sonra midenin ve ağızın durumunu dikkatle incelemeli ve bu konuda düşünmelidir. Sağlığı korumada sabah midenin ve ağzın durumu, hissettikleriniz önemli ipuçları verir. Çünkü sabah ağızda hissedilenler bedendeki ve midedeki hıtların (dört hayati sıvı, un-

sur) fazlalığının veya eksikliğinin en belirgin göstergeleridir.

Sabah kalktığınızda eğer ağızınızdaki tadı tatlı ve hoş bulursanız bu vücudun sağlığına ve bedeninin tam bir dengede olduğuna işaret eder.

Eğer sabah ağızınızda acımsı, acı tadına yakın bir tat hissederseniz o zaman midenizdeki safranın fazlalığına bağlı olarak hissetmişsinizdir. Midenizdeki safranın fazlalığını düzeltmeniz gerekir. Bunun için gül ve bal karışımından elde edilen Gülcübin (1) şerbetinden bir yudum içmelisiniz. Bu Gülcübin'in tadının daha sert olması yani daha tatlı olması gerekir (2). Bu şerbetin üzerine safranın midenin dibine inmesi için bir miktar sıcak su içmelidir. Böylece fazla safrayı midenizden uzaklaştırmış olacaksınız.

Eğer sabah kalktığınızda midenizde bir geçirti ile birlikte bir kuruluk hissediyorsanız bu durum midenizdeki ısınmı arttığına işaret eder. Geçirti ile belli olan mide kuruluğu için doğru olan soğuk, saf "sirkencübin" (3) içmesidir.

Eğer geçirti ve mide kuruluğuna ilave olarak boğazda veya göğüste huşunet (hırıltı) bulursa o zaman halde "Cüllab" (4) veya Menekşe şerbetinden (5) bir yudum kadar içmelidir. Bu şerbetler arazları rahatlatır.

Eğer sabah kalktığınızda tükürüğünüzde fazlalık hissediyorsanız Damla sakızı (mastaki) nı toz haline getirip az miktarını Gülcübinle karıştırarak içmelisiniz.

Eğer sabah kalktığınızda fazla tükürükle beraber midenizde ekşi bir geçirti bulunursa o zaman midenin güçlendirilmesi lazımdır. Mideyi güçlendiren baharatların karışımından meydana gelen "Cüvarişen-i Küdür" (6) macunundan veya sindirimi destekleyen Cüvarişen macunundan bir parça yenmelidir. Mideyi kuvvetlendiren Hint narı veyahut "Cüvarişen-i Üdu" 'ndan az bir şey de yenebilir. Bu macunlar yendikten sonra mideyi etkilemesi için bir saat kadar yürümeli ve yemek yeme saatini geciktirmelidir.

Böylece mide dengeye gelir ve sağlık için ilk gerekenler yapılmış olur.

Açıklamalar

1. Gülcübin, Gülcübin; Gül ve bal la yapılan şerbet. Yapılışı; 1 ölçü bala 10 ölçü gül konular karıştırılır, güneşe bırakılır, üç günde bir karıştırılarak elli gün güneşte bırakılır. Bu macun içileceği zaman su ile karıştırılarak şurup yapılır. (Kaynak; Prof. Dr. Aytan Altıntaş. Gül, Gülsuyu, Tarihte,

Tedavide ve Gelenekteki Yeri. Maestro Yayıncılık, İstanbul Nisan 2009 sayfa 105)

2. Burada Gülcübin şerbetinin standartlardan daha da tatlı olması gerektiği vurgulanıyor.

3. Sirkencübin; Bal ve sirke ile hazırlanan şerbet. Gerktiğinde şeker ve sirke ile de hazırlanır. 1 ölçü iyi kaliteli bala 3 ölçü sirke konular. Hafif ateşte kaynatarak kıvama getirilir ve saklanır. Gerektiği zaman su ile sulandırılarak arak hazırlanır (Celâlüddin Hızır, Hacı Paşa, Müntehab-ı Şifâ. Giriş Metin Zafer Önler. Ankara 1990, sayfa 205).

4. Cüllab; Şeker ve gülsuyundan hazırlanmış şerbet. Bir ölçü şeker üç ölçü gülsuyu katıp kalaylı bir tencerede kaynatılır, ateş kuvvetli olmamalı bu sırada karıştırmalıdır, sulandırılarak içilir (Kaynak; Prof. Dr. Aytan Altıntaş. Gül, Gülsuyu, Tarihte, Tedavide ve Gelenekteki Yeri. Maestro Yayıncılık, İstanbul Nisan 2009 sayfa 101).

5. Menekşe şerbeti; Kokulu menekşe, bal veya şekerle hazırlanan şerbet. Hazırlanması; Önce 25 dirhem meyan kökü su ile kaynatılır, kuvveti suya çıkınca alınır, süzülür. Sonra 5 dirhem kokulu menekşe konur hafif ateşte pişirilir 50 sayı sayana kadar, indirilir, süzülür, 20 dirhem şeker konur karıştırılır. (Celâlüddin Hızır, Hacı Paşa, Müntehab-ı Şifâ. Giriş Metin Zafer Önler. Ankara 1990, sayfa 201)

6. Cüvarişen-i Küdür, Cüvarişen-i Üdu, Cüvarişler, Cevâriş; Sıcak nitelikteki otların şekerle yapılan macunlarına verilen genel isim. YERİ YERİ

BEŞİNCİ BÖLÜM

Misvak ve Diş Tozları Hakkında

Dişlerin temizliği için kullanılan misvak (diş fırçası) ve diş temizleme maddeleri, tozları sağlık için önemlidir. Dişlerin ve diş etlerinin uygun şekilde temizlenmesi buradan mideye inen maddelerin hastalık yapmasını önler.

Dişleri temizleme ve beyazlatma, diş etini de temizleme ve dişlerin kökünden mideye çıkan buharların bir etki bırakmasını engelleme ve dolayısıyla hastalıkların ortaya çıkmasına mâni olma konusunda önemlidir. Sağlık için bunlara önem verilmelidir.

Dişlerin temizliğinde en önemli alet diş fırçası yerine kullanılan misvak tır. Misvak yapmak için kullanılan ağaç cinsi de önemlidir. Misvağın alındığı ağaç dalları; Akasya ağacı, zeytin ağacı, hurma ağacı, kavak

ağacı dalları olabilir. Ayrıca Meyan kökü, İğde ağacı dalları ve kuru erik ağacı dalları da kullanılabilir.

Diş fırçalarken kullanılan diş tozları da önemlidir. Kullanılacak diş tozlarının o kişinin mizacına uygun olması gerekir. Her mizaç için uygun diş temizleme maddeleri vardır.

Demevi mizaçlılar için kabuklu mercimek, tuz, öd ağacı ve mazı (meşe)'dan hazırlanan tozlar ayrı ayrı veya karıştırarak kullanılmalıdır.

Safravi mizaçlılar için Beyaz Sandal (satalum album), Deniz Köpüğü (..), Kurutulmuş Narçiçeği, Boraks, yakılmış Öd ağacı, Meyan kökü, Liken bitkisi (ağaç yosunu) tozu kullanılmalıdır. Bunlar sadece biri veya birkaçı bir arada kullanılabilir. Bu maddeler safravi mizaçlılara uygundur.

ALTINCI BÖLÜM

Sporun Faydası Hakkında

Spor sağlığı korumak açısından büyük önem sahiptir. Bunun için sporun faydaları, nasıl yapılması gerektiği ve spor bittiğinde ne yapılması gerektiği konuları açıklanacaktır.

Spor yapmanın birinci derecede faydası hazma yardımcı olmaktır. Bu sebepten eğer midede hazımsızlık ve şişkinlik varsa, eğer bir gün veya bir gece öncesinden midede kalanlar hazmedilmemiş ise spor yapılmalıdır.

Kişi eğer midesinde sindirilmemiş yemek artıklarını hissediyorsa spora başlamamalıdır. Bu durumu anlamak için şu belirtilere bakmalıdır; Tembellik, halsizlik, çok fazla esneme, yemeğe iştahsızlık ve tükürüğünün fazlalığı gibi alametleri görüyorsa midede hazmedilmemiş maddelerin olduğunu anlamalı ve spor yapılmalıdır.

Yukardaki durumları hissedenler bedeninin içgüdüsel ısıyı olan enerji ve gücünü uyandırmak ve bu belirtilerden kurtulmak için şu sporları yapmaları uygundur; Öncelikle yürüyüş yapılır, ata binilir, asa oynamak veya alışkın olduğu başka oyun türleriyle spor yapmış olur. Böylelikle vücudu yumuşar ve hazım meydana gelir.

Spor yapmanın ikinci derecedeki faydalarından biri de insanın spordaki kabiliyetini denemesidir. İnsanın Hayvanî gücü ve tahammülünü denemek, spordaki kabiliyetini ölçmek için spor yapılır. Bunlar; Seri olmak, müdahale gücü, hamle yapmak, kaçma, bencilikteki mahareti gibi özelliklerinin ölçülmesidir.

Spor yapanın sporu durdurması gerektiği zamanın çok iyi bilinmesi gerekir. Bedenin terlemeye başlaması bitirmek için önemli bir göstergedir. Bu durumda bırakırsa spora başlamadan önceki ağırlığı, halsizliği geçer, yemek yeme isteği tekrar gelir. Terlemeye başlamak sporu kesmek için bir göstergedir.

Terlendiği halde spora devam edilir ve zorlanılırsa kaslarda ağrı ve sızı başlar. Bu durum da hemen hamama girilmeli, ılık bölümde bedenine ılıktan sığağa doğru su dökünmelidir. Sonra hamamın sıcak bölgesine geçilebilir, sıcak bölümünde de sık sık üzerine ılık sudan dökmelidir, böylece rahatlar, ağrı ve sızılar geçer.

Hamamda çok kalmamalı, çıkınca bedenini gülyacağı ile ovmalıdır. Bu durumda yemeğine dikkat etmeli hafif ve mutedil yiyecekler yemelidir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Hamam Hakkında

Bu bölümde Hamamın Yapısı, Isınması, Faydaları, Seçimi, Nasıl Kullanılması Gerektiği, Hamamın İçinde ve Hamamdan Çıktıktan sonra Alınması Gereken Önlemler hakkında bilgi verilecektir.

İnsanın sağlığını koruma konusunda Hamam çok önemli bir yer işgal eder. Hamamın yapısı insanın yapısı gibidir. Nasıl insan dört unsur (Toprak, Ateş, Su, Hava) dan yapılmışsa hamam da bu ana unsurlara (Toprak, Ateş, Su, Hava) sahiptir. Ayrıca insan bedeninin en önemli kısımları nasıl kemikler, hıtlar (sıvılar) ve ruhlar ise hamamın binasının taş olması içinde su ve hava bulunması da bu benzerliğe sahiptir.

İyi bir hamamın özellikleri; Binasının geniş olması, bölümlerinin geniş olması, tavanlarının yüksek olması, duvarlarının kalın olması, havalandırılması için pencerelerinin bulunması gerekir.

Ayrıca iyi bir hamamın kapısı Doğu yönüne bakmalı, suyu tatlı olmalı, havası iyi olmalıdır. Bu özellikteki hamamlar sağlık için iyidir.

Bu özellikte olmayan hamamlara gitmekten kaçınmalıdır.

Hamamın suyu her mevsimde susam, pamuk, mercimek dalları ile ısıtılmalıdır. Yol atıkları, çöpler ve gübre ile ısıtılan hamamın suyu ile banyo yapmaktan kaçınılmalıdır.

Mutedil mizaçlılar için hamam kuralları; Eğer kişi mutedil mizaçlı ve kanı temiz açık renkli olup koyu

renkli değilse, hamamın üç bölümünde (soğukluk, ılık ve sıcak bölüm) de eşit zaman ve ölçülü bir şekilde kalmalıdır. Hamama girmeden önce hafif hareket etmesinde fayda vardır. Vücudu yıkama ve rahatlama için hamama girmeli ve sonrasında vücudunu yağlamalıdır.

Eğer kişinin kanı koyu renkli ve bulanık ise kan alınması gerekir. Bu durumda kan aldırıcaksa hamamda vücuduna ılık su dökmeli ve bedenini ovdurmalıdır. Böylece kan alınması kolaylaşır.

Eğer hamama girecek kişinin bedeninin harareti yoksa gevşemek için bedenini ovdurmalıdır.

Eğer hamama girecek kişinin ata binmekten veya başka bir spordan dolayı bedeninde harareti ve yorgunluğu varsa hamamdan çıkınca bedenini gülyacağı ile ovdurmalıdır. Çünkü gülyacağı bedenin yorgunluğunu giderir.

Yorgunluk için hamamda yapılacak şeyler; Mersin ağacı, fıstık ağacı dallarının veya karnıyarık tohumunun suda haşlanmış süzölmüş, soğutulmuş suyundan dökünmelidir. Mersin ağacının haşlanmış suyu veya gülsuyu ile karıştırılıp macun haline getirilmiş kil ile yıkanmalıdır. Tuzlu su ile de yıkanabilir.

Eğer hamama girecek kişi başında ateş ve kaşıntı hissederse; Hatmi bitkisinin kaynatılmış müsilajlı, yapışkan suyu, karnıyarık otunun veya ayva çekirdeğinin suda kaynatılmış müsilajlı yapışkan suyu ile başını yıkamalıdır.

Hamamdan çıkıldıktan sonra tütsü kullanılmalıdır. Bu tütsü şöyle yapılır; kafur, misk veya kırmızı, siyah sandal, kafur, öd ağacı tozlarının tütsü haline getirilerek karıştırılarak yakılır.

Hamamdan çıkılınca şakaklara ve zülüflere kokulu yağ sürülmelidir. Bu kokulu yağ gül, menekşe ve kalfurdan yapılan bir esanstır.

Hamamdan çıkılınca nar şerbeti, hünnap şerbeti veya koruk şerbeti içmelidir. Eğer bunların bulunması zor ise, Sirkencübin (Sirke ve bal ile yapılan şerbet) veya Cüllab (gülsuyu ve balla yapılan şerbet) içilmelidir.

Hamama giren kişi çıktıktan sonra şu yemekleri yiyebilir; şeker ve safran ile pişirilen tatlılar, pazı, nohut, mercimek yemekleri bu yemekler biber, kimyon gibi baharatlarla lezzetli hale getirilmiş olmalıdır. Narla pişirilmiş et yemeği de baharatlarla lezzetlenmiş olmalıdır.

Hamama giren kişi hamamdan sonra uyumaya ihtiyaç duyarsa üstünü dikkatlice örterek uyumalıdır.

Fazla uyumamalı, ölçülü olmalıdır. Uyandırdığı zaman tekrar hamama girip vücuduna ılık su dökmeli ve fazla kalmadan hamamdan çıkmalıdır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Yemekler Hakkında

Bu bölümde Yemekler hakkında bilgi verilecektir. Ne zaman, ne kadar yenilmeli, yenilmesi uygun olan veya geciktirilmesi gereken yemekler ve yemeklerin sırası bildirilecektir.

Yemek, İnsanın tabiatı gereği acıktığı, yemeğe ihtiyaç duyduğu ve midesi boş olduğu zaman yenmelidir. Eğer durum bu şekilde değilse insan yemek yemekten kaçınmalıdır. Yani insan yemeğe ihtiyaç duymadığı ve midesi tok olduğu zaman yememelidir. Eğer tok olduğu, ihtiyaç olmadığı halde yemek yerse Sara'dan, kalp sektesine kadar birçok hastalığın oluşmasına sebep olur.

Önce yenilmesi gerek yiyecekler hızlı sindirilen yiyecekler olmalıdır. Çünkü hızla sindirilen yemekler önce yenilmezse sindirimi yavaş olan yemeklerle karışır ve önce eriyip bağırsaklara geçmeliyken yavaş sindirilenlerle karışır ve bozulur.

Dolayısıyla hafif olan yemekler daha ağır yemeklerden önce yenmelidir. Bunun misalide; Çorbalar, yoğurt, süt ve benzeri yiyecekler, sulu yemekler önce yenilmelidir. Bunlar Ciğer, et yemekleri, et kavurmaları gibi yemeklerden önce yenilmelidir.

Kuş eti, koyun etine göre önceliklidir. Koyun eti de inek eti ve keçi etine göre öncelikli yenmelidir.

Tatlı çeşitlerine gelince, şeker, badem yağı ve undan yapılan her tatlı çeşidi, nişasta ve yağdan yapılanlara göre öncelikli yenmelidir. Nişasta ve yağdan yapılan tatlılar da peynir, şeker, hurma ve yağla yapılan tatlılardan önce yenmelidir.

Yemek yemenin sırası şöyle olmalıdır; Önce ekmek ve- "Her hastalığa bir şifadır" diyen Peygamber (s.a.v.)'in sünnetine uyarak- tuzla başlanmalıdır. Daha sonra çok fazla besin içerdiği için haşlanmış et, nohut ve pirinçle yapılan isfidaç yemeği yenmelidir. Daha sonra yemeğe iştahı açmak, uyandırmak için turunçgillerden yemelidir. Daha sonra vücudun içindeki nemi kurutması nedeniyle ciğer ve et karışımı olan Kaliya yemeğini yemelidir. Daha sonra tatlılar yenmelidir. Tatlıların da ağırlığı ve sindiriminin yavaş olması nedeniyle yemeğin sonunda yenmelidir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İçecekler Hakkında

Bu bölümde; içecekler, çeşitleri, yararları ve zararları, nasıl içilmeli, hangi mizaç sahibi hangi içecekleri içmeli, halsizlik, baş dönmesi ve baş ağrısı olduğunda ne yapılmalı konusunda bilgi verilecektir.

İçilecek maddelerin yapıldığı meyveler veya otların yetiştiği mekân ve yetiştirme şekli de içeceği etkiler. Bu durumlara göre içecek çeşitleri de farklılık göstermektedir. Dolayısıyla bir meyve ne kadar güneşe çok maruz kalırsa, o kadar sıcak niteliklere sahip olur. Meyve güneşe ne kadar az maruz kalırsa o kadar soğuk nitelikte olur.

Hekimlere göre üzümünden yapılan şerbet veya şarap sıcak ve nemli niteliklere sahip bir yapıdadır. Üzümünden kaynatılarak yapılan şerbetin tabiatı sıcak ve nemli niteliklere sahip olup, bu şerbetin kaynatılması ile elde edilen pekmez daha da sıcak ve kuru niteliklere sahiptir.

Hekimler kuru üzümünden yapılan şerbetin yapılıırken su ile kaynatılması sebebiyle üzüm şerbetinden daha az sıcak nitelikte olduğunu söylerler. Kuru üzümünden yapılan şerbet aynı zamanda tane ve kabuğunun daha dayanıklı olması sebebiyle daha kuru niteliktedir. Bu şerbetten kaynatılarak yapılan pekmez daha sıcak niteliktedir.

Beyaz üzüm şerbeti, özellikle soğuk beldelerde yetişmiş ise soğutup nemlendirdiği için daha az sıcak ve daha nemli niteliklerdedir.

Kırmızı üzüm şerbeti ise, özellikle sıcak bir beldede yetişmiş ise daha sıcaktır.

En güçlü ve en sıcak nitelikteki içecek; Sarı, saf, duru, berrak, güzel kokulu ve daha az şekerli üzümünden olandır. Ancak böyle bir üzümünden yapılan içecek daha az besleyici ve nemlendirici olur. Bunun mukabilinde daha tatlı üzümünden yapılan içecek daha besleyici olur.

Sıcak mizaçlı kişiler için de daha az tatlı üzümünden yapılan içecekler uygun olur. Dengeli ve mutedil tabiatlı kişiler şerbetlerden çiğ üzümünden yapılan ve yılanmış

Şerbeti tercih etmelidirler. Böyle şerbetlerden dört beş rıtıl (1 rıtıl 400 gram kadar) kadar içebilirler.

Safravî mizaçlılar ise çiğ üzümünden ve daha az tatlı olan üzümünden yapılan şurup veya şarabı diğerine karıştırarak içmelidirler.

Balgamî mizaçlılar ise tadı ve kokusu güzel, pişirilmiş ve hazırladıktan sonra bir süre bekletilmiş yılanmış içecekten içmelidir.

Kara safra mizaçlılar ise pişirilmiş, daha yeni yapılmış ve sıcak olan içecekten içmelidir.

Üzümünden yapılan şerbet ve şarabın faydalarına gelince; Temiz kan üretmesi, yiyecekleri sindirmesi, damarları –gıdalardan elde edilen besinlerle- beslemesi, vücudun idrar yollarındaki pislikleri temizlemesi, ruha enerji vermesi ve insanı yaşama teşvik etmesi, özelliklerinden bir kısmıdır. Bu faydalarının dışında birçok faydası daha var, ancak uzatmaktan kaçınarak bunlarla yetindik.

Üzümünden yapılan şerbet ve şarabın zararları şöyledir; İnsanın çok miktarda içmesi ve bunu alışkanlık haline getirmesi durumunda çeşitli hastalıklar meydana gelir.

Bu içecekleri tok karnına içmesi yahut midesi dolu olduğu halde üzerine içmesi ve yahut yanlış içeceklerden içmesi durumunda istenmeyen çeşitli zor, kötü hastalıklara yol açar.

Hangi mizaçlılar içeceklerin yanında ne yemelidir

Mizacı Mutedil, dengeli olan kişilerin, içeceğin yanında Mayhoş nar, elma ve ayva yemeleri uygundur.

Kara Safra mizaçlılar için Taif'ten getirilmiş ve çekirdekleri çıkarılmış kuru üzüm ve Bost'tan gelmiş inciri yemeleri uygundur.

Balgamî mizaçlılar için içeceklerin yanında tuzlu acıbadem, fındık ve siyah tuz yemeleri uygundur.

İshali olanların Kil-i Ermeni, Neysabur Kili, Günlük reçinesi yemeleri uygundur.

Safravî tabiatlı olanlar beyaz üzüm, çekirdeği çıkarılmış kuru üzüm ve kırmızı şeker yemeleri uygundur.

Gögüs hırıltısı olanlara da soyulmuş tatlı badem, ağaç reçinesi, armut ve Harran şekeri uygundur.

İçeceklerden Meydana Gelen Baş Ağrısı, Baş Dönmesi ve Halsizliğin Tedavisi Hakkında

Baş ağrısı ve Baş dönmesinin meydana gelmesi çok

İçmek ve bedeninin kaldıramayacağı kadar içmektir. Ayrıca içki ile tabiatının kaldıramayacağı kadar ve sindirimin zorlanacağı kadar yemekten meydana gelir. Bunun neticesinde de bulantı, endişe, baş ağrısı ve baş dönmesi belirtileri ortaya çıkar.

Bunların tedavisi ise, ne zaman midesinde daha sindirilemeyen yemek veya içecek kalıntılarının olduğunu fark ederse sıcak sudan az bir şey ile Sirkencübin (sirkeli bal şerbeti)'nden bir yudum kadar içmelidir. Akabinde de kusmaya çalışmalıdır. Bunun ardında ise ekşi -nar şerbeti, koruk şerbeti, ışgın şerbeti ve ağaç kavunu ekşisi şerbeti gibi- içeceklerden içmelidir.

Sonrasında bir saat kadar bostanlarda yürümeli ve oradaki güzel kokulardan koklamalıdır ki midesindeki sıvı kurusun (azalsın).

Sonra hamama girip başına ılık su dökmeli. Sonra hamamda bir görevliye ellerinin, ayaklarının ve tüm vücudunu ovdurmaktır.

Hamamdan çıktıktan sonra sirkeli, nar ekşili, koruk ekşili çorbalardan içmelidir. Daha sonra hala vücudunda tembellik veya halsizlik hissederse bir saat kadar uyumaya çalışmalıdır. Böylece hissettiği tembellik ve halsizlikten kurtulur.

ONUNCU BÖLÜM

Uyku Hakkında

Burada uykunun mahiyeti, yararları ve nasıl olması gerektiği anlatılacaktır.

Uyku, beş duyunun sakinliği halidir ve insan tabiatı gereği uyur ve uykuda midedeki maddelerin hazmı da gerçekleşir.

Uyku; Mideden beyne yükselen buharların beyni örtmesidir.

Uyku tıpkı yerden yükselen bulutların bizi güneş ışığından ayıran ve güneşin görevini tamamlamasını engelleyen havaya doğru gitmesi gibi, uyku da mideden beyne yükselen, beyni örten buharlar gibidir. Bu buharlar beynin görevlerini yapmasını engelleyen sıcak, nemli buhardan ibarettir. Bu nemli buharın yükselmesi ne kadar devam ederse, uyku o kadar uzun veya kısa olur.

Kaylule (Gündüz uykusu) de İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, sonbahar ve kış mevsimlerinden daha uzun olmalıdır. Çünkü bu iki mevsimde gündüzler uzun ve geceler kısa olur.

Kaylule, Gündüz uykusu, ihtiyaç duyulduğunda ve alışkanlığa göre olmalıdır.

Kaylule uykusu spor yaptıktan asa oyunu gibi oyunlar oynadıktan sonra ve yemek midenin dibine indikten sonra olmalıdır.

Uyku, havası ve ışığı orta derecede olan mutedil bir yerde olmalıdır. İlk önce iki saat yirmi dakika kadar sol tarafa yatılmalıdır. Daha sonra ihtiyaç hissedildiğinde diğer tarafa dönlür.

Eğer kişi uykudan kalkınca susamış hissederse hemen su içmemelidir. Bu durumda mutedil mizaçta olanlar şekerli Sirkencübin (sirkeli bal şerbeti) şerbetinden içmelidir. Safravî mizaçlı olan ise mayhoş nar suyunu ve nar şerbetini, elma şerbetini ve ışgın şerbetini içmelidir. Sevdavî mizaçlı olan ise bal şerbetinin karışımını veya ayva şerbetini içmelidir. Balgamî mizaçlı olanlara ise bal şerbetine kokulu otlar karıştırarak içmelidir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Kan Alma ve Hacamat Hakkında

Bu bölümde kan alma ve hacamat'ın, yararları, yapılmasını gerekenler, yapılma zamanı, vücudun uygun bölgeleri. Kan alma ve hacamattan sonra yenilmesi ve içilmesi gerekenler hakkında bilgi verilecektir.

Kan Alma (Fasd) çok önemlidir. Eğer vücudun güçlendirilmesi için gerekiyorsa bir saat bile geciktirilmesinde büyük bir risk vardır. Çünkü gerektiğinde yapılmazsa basit ve kolay bir şekilde önlenebilecek hastalıklar önlenemez, çeşitli hastalıklara maruz kalınabilir.

Kan alınması gereken en önemli sebep kan basıncının yükseldiği zamandır. Kan basıncının yükseldiğini şu belirtilerden anlamalıdır; vücudun ve başın sıcaklığı, vücutta ağırlık olması, özellikle de secde anında, yüzün yanakların ve gözlerin kızarması ve ağızda tatlı bir tat olması ile kendini gösterir. Eğer bu belirtiler vücudun tamamında fark ediliyorsa o zaman kolun, iç yüzünde iki sinir arasında bulunan ve kan alınabilen damardan (Ekhal damar) kan alınır.

Eğer yukardaki belirtiler vücudun üst kısmında hissediliyorsa o zaman Kifal (koldaki büyük damar) dan kan alınır.

Eğer bu belirtiler vücudun alt kısmında veya karaciğerde veya böbreklerde olduğu hissedilirse o zaman Baslik damarından (kolun önyüzündeki toplar damar) kan alınır.

Böylece hangi damarlardan kan aktılmalı söylemiş olduk. Bahsettiğimiz bu damarlardan kan alınması hususunda muhakkak büyük faydalar vardır fakat bizim dikkatleri çektiğimiz hususlar dâhilinde kan aktıldığında kan alınmasının yararları on katına kadar çıkmaktadır.

Biz bu konuyla ilgili bunlarla yetinip, özetlemeyi kısa ve öz şekilde belirtmeye gayret ettik.

Hastadan kan alınması için havanın soğuk ve sıcak olmayan ılımlı bir günü seçilmelidir. Hasta yanında reyhanın çeşitlerini de bulundurmalıdır.

O günün ayı da ikizler, terazi ve kova gibi hava burcunda olup, iyi gezegene (İyi yani benefik gezegenler Venüs ve Jüpiter'dir. Ay'ın bu burçlarla açılabilir bağlantı kurması gerekmektedir) bağlanmış olmalıdır.

Kan alınması Ay dolunay olmayıp eksik olduğu zaman (Ay'ın Dolunay'dan Son dördüne kadar olan zaman dilimin anlatır. Bu da hicri takvimin 16. gününden 21. gününe kadar olan günlerdir) olmalıdır. Bunu da aşağıda günlerin seçilmesi konusundaki yazımızda hangi günler uygun olduğunu belirteceğiz.

Kan almada vücudun kan alınacak bölgesi kızarana kadar masaj yapmalı veya cildi yumuşatmak için üzerine sık sık sıcak su dökmelidir. Böylece ağrı da azalır. Neşter (bisturi) çok keskin olmalıdır. Kan alınacak kolun üstünden, birleştirilmiş dört parmak kadar yukarıdan bir sargı ile orta derecede sıkılmalıdır. Eğer kan koyu renkli ve bulanık ise ve çok kan almaya ihtiyaç varsa geniş bir yara açmalıdır. Eğer normal bir yara açmak istenirse eğik bir yara açmalıdır ki yaranın kapanması kolaylaşmış olsun.

Kan almada orada oluşan yaradan dolayı meydana gelen ateşi sakinleştirmek için sargıyı kâfur tozu ile suya batırıp ıslatmalı ve bununla silinmelidir. Akabinde de nar ve elma suyundan içmelidir.

Bu durumdayken bulantı yapan Sirkencübin (sirkeli bal şerbeti) içmemeli, haşlanmış veya yarı haşlanmış yumurta ve et suyu ile pişen yemekler yenmemelidir. Bunlar o hastanın tabiatına zararlıdır.

Kan alındığı gün sadece nar yemeli ve hastalar için hazırlanan ekşi çorbalardan içilmelidir. Eğer o kişinin ateşi ve astımı yoksa tatlı şerbetler de içebilir.

Hacamat'a Gelince, uygulanması sünnettir. Kan basıncı yükselmesi sebebiyle, baş ağrısı veya diş ağrısı olduğunda ondan rahatlamak için hacamat uygulanmalıdır. Hacamatın yanı sıra soğuk su dökmek de faydalıdır.

Kan basıncı artması, baş ve diş ağrısının yanı sıra diş eti şişliği veya göz beyazlarının kızarıklığı ile göz iltihaplanması, göz kızarıklığı, Konjonktivit olduğunda da hacamat uygulanmalıdır.

Hacamatı uygulayan Haccamın, eli hafif, hacamat aleti hacamata uygun iyi olmalıdır.

Hacamat yerinin uyuşması ve ağrıyı azaltmak için hacamatın uygulandığı bölge kupa ile çok emilmelidir.

Hacamattan sonra hacamatın uygulandığı yere kurutulmuş, toz haline getirilmiş gül ve sandal karışımı dökülmelidir.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Vücuttaki Sıvıların Fazlalığı Ve Tedavisi Hakkında

Bu bölümde vücuttaki dört sıvının (kan, safra, balgam, kara safra) fazlalığı halindeki belirtileri ve bu durumda ne yapılacağını bildirdik.

Safra (Sarı safra)nın Belirtileri Hakkında: İnsan bedeninde sarı safra unsuru baskınsa; yüzde sarımsı renk, özellikle mide boşken baş dönmesi, ağızda acı tat, kuruluştan dolayı vücutta kaşıntı, bulantı, boğazdan gelen duman şeklinde geğirme, hafif baş ağrısı, iştah azalması, aşırı susama ve aşırı ağız kuruluğu şeklindedir.

Bu belirtilerin gücü ve zayıflığı, sarı safra unsurunun çokluğu ve azlığındandır.

Yukardaki belirtiler olduğunda ve ayrıca bu belirtilerin şiddeti ve yoğunluğu arttığında o zaman aşağıda anlatılacak ilacı pişirip ondan bir yudum içmelidir.

İlacın yapılışı şöyledir; Sarı halile otu 10 dirhem kadar, Belile otu ve Bektaşi üzümü her birinden 3 dirhem kadar, şahtere otu 7 dirhem kadar, armut ve hünnap meyvesi her birinden 20 tane, demir hindi 10 dirhem kadar, Hıyarşember özü 7 dirhem kadar, kudret helvası ya da Gülcübin-i Tabarzadi (Gülcübinin daha tatlı, sert olanı) den 20 şer dirhem, kuru menekşe 3 dirhem alınmalıdır. Bu ilaçlar usulüne göre su ile pişirilip şerbet haline getirilmelidir. Bu içecek olarak sarı safralılara iyidir.

Hastanın bu pişmiş içecekten içmesi ona zor gelirse armut şerbetinden veya güçlendirilmiş rafine gül şerbetinden veyahut demir hindi şerbetinden içmelidir. Yiyecek ve içecek konusunda ise fasd (kan alma) bölümünde zikrettiğimiz yiyecek ve içeceklerle yetinmeye çalışmalıdır.

Kara Safranın Belirtileri Hakkında: İnsan bedeninde kara safra unsuru baskınsa; Solgun renk, ağızda çirkin ve ekşi tat, kötü düşünceler, kaygı, sıkıntı, anlamsız endişe, panik, kötü rüyalar ve vesveseler gösterir.

Bu belirtiler ne zaman çoğalırsa, o zaman aşağıda yazılan ilaç pişirilerek içirilmelidir.

İlacın yapılışı; Kara helile otu 10 dirhem kadar, küstük otu 5 dirhem kadar, mısır baklası 2 dirhem kadar, Taif Kuru üzümü 20 dirhem kadar, bu maddeler su ile usulünce kaynatılır şerbet haline getirilir.

Eğer bu şurup hastanın hoşuna gitmez ve hasta tercih etmezse şu ilaç yapılmalıdır;

İlaç; küstük otu 1 dirhem kadar, mısır baklası yarım dirhem kadar, kartan köpüğü bitkisi 1/3 üçte biri dirhem kadar, eyaric yarım dirhem konulur su ile kaynatılıp şerbet yapılır. Bu ilaçtan içirilir.

Kara safra baskın olanın beslenmesi de şöyle olmalıdır; Ciğer ve et yemekleri, et kavurmaları, et suyundan hazırlanan yemekler tercih edilmelidir.

Turunçgillerden ve süt ürünlerinden, sığır etinden ve balık yemekten kaçınmaları gerekir. Tuzlu balıklardan, pastırmalardan, tahıllardan özellikle maş fasulyesinden, baklagillerden, lahanaya ve kerevizden uzak durmalıdırlar.

Balgam Salgısının Belirtileri Hakkında: İnsan bedeninde balgam salgısının baskın olduğu durumlardaki belirtiler şöyledir; Tembellik, halsizlik, renkte beyazlık ve bedende rutubet ile ağızda tatsızlık, susama azlığı, hafif uyuklamaları olan çok uyuyan kişilerdir.

Yukarıdaki belirtiler görüldüğünde aşağıda anlatılan ilacı yapıp içmelidir.

İlacın hazırlanması; Karahalile otu 10 dirhem kadar, Sarı halile otu 5 dirhem kadar, mısır baklası 2 dirhem kadar, Taif'ten getirilen kuru üzüm 15 dirhem kadar, meyan kökü 2 dirhem kadardır, bu karışım su ile pişirilip şerbet haline getirilmelidir.

Eğer bu şurup hoşuna gitmezse aşağıda yapılan şurup yapıp içmelidir.

İlaç; Eyaric otu 1 dirhem kadar, Mısır baklası yarım dirhem kadar, iç yağı ve ebu cehil karpuzu ve kartan köpüğü bitkisi bunları üçünün her birinden ¼ dörtte biri dirhem kadar alınır, su ile kaynatılıp şerbet haline getirilir.

Balgam sıvısı hıltı baskın olanların yiyecekleri şunlar olmalı; et ve ciğer karışımı yemekler, et kebab ve kavurmaları, serçe ve yabani kuşlarla pişirilmiş yemeklerden olmalıdır. Et yemekleri pişirilirken Yemeğin pişirildiği tencerenin içine sıcak kuru nitelikteki karabiber, kimyon gibi baharatlar katılmalıdır. Balgamı unsurun baskın olduğu kişiler soğuk ve nemli yiyeceklerde uzak durmalı, bunları belirtiler görüldüğü müddetçe terk etmelidirler.

Buraya kadar ulaşmış isek, kitabımızın amacına uygun olarak genel bir şekilde (günlerin) seçimleri bölümünden bahsetmek için sözümüzü ona sarf edelim. Çünkü bu risale, sağlığı koruma babında ihtiyaç duyulacak her şeyi içermektedir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sağlıklı Yaşam Uygulamalarında Uygun Zamanın Seçimi Hakkında

Tüm (eylemlerde) işlerde günlerin seçimlerinin-yıldızların hükümleri cihetinden-en iyisi, ayın o (eyleme) işe muvafık derecelerde ve burçlarda olduğu zamandır. Aynı zamanda ay, aynı zaman diliminde said (iyi) gezegenlere bağlanmış nahis (kötü) gezegenlerden uzak olması gerekir.

Eğer (eylem) tarif ettiğimiz (zamanlar ve koşullardaki) gibi ise o zaman seçim çok mükemmeldir, bundan farklı ise seçim kötüdür ve (eylemin) işin bozulmasına ve geçersizliğine işaret eder.

Fasd (kan akıtma) ve hacamat konusunda en iyi (zaman seçimi), ayın İkizler burcu dışında hava burçlarında ve ışıktan yoksun olduğundadır. İkizler burcu da hacamat uygulanması için (uygundur).

İshali meydana getirecek ilacın içilmesinde ayın koç ve boğa burçlarında olduğunda içilmelidir.

Kabızın tedavisinde de ayın Başak burcu dışında iki cisimli olan burçlarda olduğunda (tedavi edilmelidir).

Tırnakların kesimi ayın Mars ve Venüs gezegenlerinin evlerinde olduğunda (yapılmalıdır).

Hamama (gitme) girme konusunda ayın mutlu günlerden çıktıktan sonra cisimleri olan burçlarda olduğunda (gidilmelidir).

Avlanmak için at biniciliği konusunda da ayın gezegenden uzaklaştığında (at biniciliği yapılmalıdır), bu gezegen de ayın bağlı olduğu gezegen olmalıdır. (Bunun yanında da) ayın bağlı olması gereken gezegenin Mars gezegeninin iki evinin bir tanesi olması gerekmektedir. Mars gezegeni de geri dönmekten ve yanmaktan sağlam olmalıdır.

Asa, top ve diğer oyunlarla oynama, ayın gündönümü kalkık burçlarda olduğunda (oynanmalıdır).

Tavla zarı ve satranç oyunları ise ayın yine (kalkık burçlarda) olduğunda (oynanmalıdır).

Bu bölümü daha iyi anlayabilmek için Uzman Astrolog Asude Argun'a danıştık;

Asude ARGUN Astroloji Uzmanı

Dip. GB, ASA, MAPAI, ISAR Cap.

P.A.D. Profesyonel Astroloji Derneği

Kurucu Yönetim Kurulu Üyesi

On Üçüncü Bölüm: Günlerin Seçimleri Hakkında:

Tüm (eylemlerde) işlerde günlerin seçimlerinin -yıldızların hükümleri cihetinden- en iyisi, ayın o (eyleme) işe muvafik derecelerde ve burçlarda olduğu zamandır. Aynı zamanda ay, aynı zaman diliminde said (iyi) gezegenlere bağlanmış nahis (kötü) gezegenlerden uzak olması gerekir.

(İYİ KÖTÜ GEZEĞEN NE DEMEK) (Gökyüzünde her gün 13.10 derece ortalama hızla hareket eden Ay, yaklaşık 2,5 günde bir burç değiştirir. Girdiği her burcun konusuna özel temsil ettiği işler ve beden, sağlık ilişkisi olduğu düşünür. Yapılacak işle Ay'ın içinden geçtiği burcun bağlantısı aranır. Altta Ay'ın burçlardan geçerken yaptığı etkilerle ilgili tablo bulacaksınız. Ancak Ay her bulunduğu burçta rahat etmez. Bunun için iki kriter vardır. İlki, muvafik derecelerde ve burçlarda olarak kast edilen Ay'ın içinde olduğu burcun asaletinin, yani Ay'a olan uygunluğunun iyi olmasıdır. Buna göre Ay, Yengeç ve Boğa burçlarında asalet olarak rahat eder. Ama Oğlak ve Akrep burçlarında asalet olarak rahat etmez. İkincisi Ay'ın önünde aç yaptığı gezegenlerin iyi karakterde olması gerekir. Ay'ın aç yaptığı gezegenlerin malefik yani kötücül (nahis) olan Satürn ve Mars olması istenmez. Benefik yani iyicil (said) olan Jüpiter ve Venüs'le açılmalı bağlantı kurması istenir.)

Eğer (eylem) tarif ettiğimiz (zamanlar ve koşullardaki) gibi ise o zaman seçim çok mükemmeldir, bundan farklı ise seçim kötüdür ve (eylemin) işin bozukluğuna ve geçersizliğine işaret eder. (Astrolojide doğru zaman seçimi çok önemlidir. Yapılan eylemin sorunla karşılaşmaması ve başarıyla tamamlanması için ihtiyarat ilminde yani seçimsel astrolojide şanslı ve şansız zamanların özenle belirlenmesi amaçlanır.)

Fasd (kan akıtma) ve hacamat konusunda en iyi (zaman seçimi), ayın İkizler burcu dışında hava burçlarında ve ışıktan yoksun olduğundadır. İkizler burcu da hacamat uygulanması için (uygundur). (İkizler dışındaki hava burçları Terazi ve Kova'dır. Işıktan yoksunluk Ay'ın kapanmakta olması, büyümekte değil, küçülmekte olması demektir. Fasd ve hacamat gibi bedensel işlemde çok önemlidir. Hicri ayın 1. gününden 12. güne kadar Ay büyür. Hicri ayın 13, 14, ve 15. günleri en yük-

sek ışığa eriştiği Dolunay zamanıdır. Bundan sonra fasd ve hacamat için uygun günler başlar. Ay'ın Sondördün fazına geçtiği 21. gün sonrası önerilmez, ama gerekirse kullanılabilir. Ancak Ay'ın tamamen karanlıkta kalmaya başladığı 28. ve 29. günler ile hicri ayın uzunluğuna bağlı olarak 30. gün uygun değildir. O yüzden fasd ve hacamat için hicri ayın 16'sı ile 27'si arası en uygun günlerdir. Hadislerde de ise hicri ayın 17, 19, 21. gibi tek sayılı günlerin kullanılması tavsiye edilmiştir. Seçilen bugünlerin eğer mümkünse hava burçlarından Terazi ve Kova'ya, istenirse İkizler'e de denk gelmesi daha yararlıdır.)

İshali meydana getirecek ilacın içilmesinde ayın koç ve boğa burçlarda olduğunda içilmelidir. (Bu bilginin doğru olduğundan şüpheliyim. Kesinlikle

olamaz diyemeyiz. Sanırım yazar bu sonuca varmasını içeren teknik açıklamaları paylaşmamış. Bağırsakla ilgili işlemlerde Ayurveda'da yani Hint tıbbında Ay'ın Başak burcunda ve küçülen fazla olması tercih edilir.)

Kabzin tedavisinde de ayın Başak burcu dışında iki cisimli olan burçlarda olduğunda (tedavi edilmelidir). (Bu bilginin de doğru olduğundan şüpheliyim. Gerekenin açıklanması gerekirdi. İki cisimli yani çift vücutlu burçlar ise, Başak, İkizler, Yay ve Balık'tır.)

Tırnakların kesimi ayın Mars ve Venüs gezegenlerinin evlerinde olduğunda (yapılmalıdır). (Ay'ın Mars ve Venüs evlerinde değil, burçlarında olması kast edilmektedir. Eski metinlerde bu tarz terminolojik karışıklıklara çokça rastlanmaktadır. Tırnak kesimi için Ay'ın kesici, delici işlemleri anlatan Mars gezegeni yönetimindeki Koç, Akrep burçlarında ve güzellik, estetiği anlatan Venüs gezegeni yönetimindeki Boğa, Terazi burçlarında olması kastediliyor. Bu bilgiye de şüpheye yaklaşıp, başka astrolojik metinlerde geçen kısmını eklemek isterim. Öncelikle Ay'ın faz olarak küçülmesi ve tırnak gibi vücutta kalsiyum biriken organları anlatan Oğlak burcunda olması daha yararlıdır.)

Hamama (gitme) girme konusunda ayın mutlu günlerinden çıktıktan sonra cisimleri olan burçlarda olduğunda (gidilmelidir). (Ay'ın büyüdüğü, Dolunay'a varmadan önceki günler yani hicri takvimde 1. ve 12. arasındaki günler mutlu günlerdir. Hamama gitmek için fasd ve hacamattaki gibi Ay'ın kapandığı 16. günden 27. güne kadar uygundur. 21. gün sonrası pek önerilmez de gerekirse kullanılabilir. Cisimleri olan burçlardan kasıt insani burçlar olarak tanınan İkizler, Başak, Terazi, Kova'dır.)

Avlanmak için at biniciliği konusunda da ayın gezegenden uzaklaştığında (at biniciliği yapılmalıdır), bu gezegen de ayın bağlı olduğu gezegen olmalıdır. (Avlanmak için at binildiğinde Ay, ilgili gezegenden uzaklaşmalı ama ona gezegene bağlı olmalıdır.) (Bunun yanın-

da da) ayın bağlı olması gereken gezegenin Mars gezegeninin iki evinin bir tanesi olması gerekmektedir. Mars gezegeni de geri dönmekten ve yanmaktan sağlam olmalıdır. (Burada anlatılmak istenen, Ay'ın avlanmak için kesici, delici işlemleri anlatan Mars gezegeni ile bağlantı kurmasıdır. Mars'ın iki evinden kasıt yönettiği iki burç olan Koç ve Akrep'tir. Ay'ın bu burçlarda olması avcılığı güçlendirir. Yukarıda belirttiği gibi Ay'ın Mars'la açığı yaklaşması değil, uzaklaşması istenir. Mars'ın gücüne karşı ilerlemek yerine, gücünü arkaya almak için bu pozisyon tercih edilir. Aynı zamanda Mars Zodyak'ta geri harekette olmalıdır. Yani Dünya'dan bakışla Mars'ın burçlar kuşağında ileri harekette olması istenir. Yanaktan sağlam olması ise Mars'ın Güneş'in 8.30 derece yakınında olmaması demektir. Böylece Mars'ın Güneş'in gölgesinde kalmaması istenir.)

Asa, top ve diğer oyunlarla oynama, ayın gündönümü **kalkık burçlarda** olduğunda (oynanmalıdır). (Kalkık burçlar bir çeviri hatası olmuş. Burucul münkalibe (değiştiren) yani öncü burçlar Koç, Yengeç, Terazi ve Oğlak'tır. Burucul sabite yani sabit burçlar Boğa, Aslan, Akrep ve Kova'dır. Burucul mütecesside (karıştıran) yani değişik burçlar İkizler, Başak, Yay ve Balık'tır.)

Tavla zarı ve satranç oyunları ise ayın yine (**kalkık burçlarda**) NE DEMEK olduğunda (oynanmalıdır). (Bu tarz oyunlarda Ay'ın burucul münkalibe (değiştiren) yani öncü burçlar olan Koç, Yengeç, Terazi ve Oğlak'ta olması tercih edilmelidir.)

Ay Burçlarda	Yapılacak İşler	Beden Bölümleri
Ay Koç Burcunda iken	Girişim, mücadele, başvuru	Boyun hariç baş, kafatası
Ay Boğa Burcunda iken	Huzur, maddeyat, rahatlık	Boyun, bademcikler
Ay İkizler Burcunda iken	Ticaret, eğitim, iletişim	Eller, kollar, omuz, sinir sistemi
Ay Yengeç Burcunda iken	Ev, aile, yerleşim	Mide, rahim, meme, lenf
Ay Aslan Burcunda iken	Yaratıcılık, organizasyon, yönetim	Kalp, sırt, omurluk
Ay Başak Burcunda iken	Temizlik, detay, analiz	Bağrsaklar, sindirim sistemi
Ay Terazi Burcunda iken	Diplomasi, ilişki, güzellik	Böbrekler, boşaltım sistemi
Ay Akrep Burcunda iken	Gizemli konular, cinsellik, psikoloji	Cinsel organlar, türeme sistemi
Ay Yay Burcunda iken	Yurtdışı, yabancılar, uzak yollar	Bacaklar, kalça, uyluk
Ay Oğlak Burcunda iken	Devlet işleri, bürokrasi, hükümet	Kemikler, iskelet sistemi
Ay Kova Burcunda iken	Arkadaş, dernek, grup	Damarlar, dolaşım sistemi
Ay Balık Burcunda iken	Yardımlaşma, maneviyat, özveri	Ayaklar, lenf sistemi

SONUÇ (HATEM)

Eğer buraya kadar ulaştıysak sözümüzü burada Halîm, Kerîm, Alîm ve Hakîm olan Allah'a hamd ederek, cömert ve âli Resulüne ve onun güzel ahlaklı ve cömertliği herkesi kapsamış olan ailesine salât ü selamlar getirerek bitirelim. Kelamı nefis olan **Şeyh'r-Reis'in risalesi bitmiştir**. Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamd olsun.

KAYNAKLAR

1. Günaltay MŞ. İbni Sina Milliyeti, Hayatı, Kültürü. İbn Sina'nın milliyeti. Ölümünün 900. Yıldönümü Kitabı, 1937.
2. Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İBNİ SİNA. 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 2009.
3. Nasr SH. Üç Müslüman Bilge. Çeviren Ünal A. İstanbul: İnsan yayınları, 1985.
4. Nasr SH. İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş. İstanbul: İnsan yayınları 1985.
5. Altıntaş A. Gül, Gülsuyu, Tarihte, Tedavide ve Gelenekteki Yeri. İstanbul: Maestro Yayıncılık, Nisan 2009 sayfa 105)
6. Celâlüddin Hızır, Hacı Paşa, Müntehab-ı Şifâ. Giriş Metin Zafer Önler. Ankara, 1990.
7. Canpolat M. Önler Z. İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Süheyl Ünver çizimli 17 yy. temsili Fatih Külliyesi minyatürü- 1936
Prof. Dr. Nil SARI, Osmanlılarda Tıp Ahlakı, ss.178

OSMANLI TIBBINDA DERİ HASTALIKLARI TERMINOLOJİSİ

Mahmut TOKAÇ¹, Serra AĞIRMAN²

ÖZET

Kadim tıbbın oluşumunda Anadolu'nun etkisi yadsınamaz. Hipokrat, Galen, Dioskorid gibi çok önemli tıp bilginleri aracılığıyla Anadolu'dan yayılan kadim tıp bilgilerini alarak daha ileriye götüren İslam tıp otoriteleriyle zirvesine çıkan tıp bilimi, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesinden sonra da çok ileri düzeye gelmiştir. Geçmişten gelen bilgilerle yenilerinin harmanlandığı ve yaklaşık bin yıl bu topraklarda dolaşan tıbbi bilgilerin hepsine kısaca Anadolu Tıbbı diyoruz. Bu makalemizde Anadolu tıbbının son 600 yılına imza atan Osmanlı döneminde yazılmış olan Türkçe tıbbi eserlerde yer alan deri hastalıklarına ait terminoloji ele alınarak bugünkü terminoloji ile benzeşen ve ayrılan yönleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı tıbbı, Anadolu tıbbı, Tıp tarihi, Tıp yazmaları, Tıp terminolojisi

¹Dr. Öğrt. Üyesi, Medipol Üniversitesi, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0002-3051-0074

e-mail: mtokac@medipol.edu.tr

²Doktora öğrencisi, Medipol Üniversitesi, İstanbul-Türkiye.

ORCID No: 0000-0002-4104-8479

e-mail: serra.agirman@medipol.edu.tr

Geliş Tarihi: 03/10/2021

Kabul Tarihi: 07/12/2021

GİRİŞ

Tıbbın tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Yazıdan önceki dönem olan "Tarih öncesi" dönemle ilgili bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte mağara resimleri bize ilkel de olsa bazı tıbbi müdahalelerin yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yazının bulunmasıyla birlikte sağlıkla ilgili daha sağlam deliller elimize geçmektedir. Mezopotamya, Mısır, Çin, Hind, Hititler ve eski Türkler gibi kökleri 6-7 bin yıl öncesine kadar uzanan kadim medeniyetlerle ilgili kil tabletler, papiruslar ve daha sonraki zamanlarda yazılmış tıp kitaplarından bu medeniyetlerin tıp biliminde azımsanmayacak seviyelere ulaştıkları anlaşılıyor.

Daha yakın dönemler olan Grek, Roma medeniyetlerinde Hipokrat, Galen, Dioskorid gibi çok önemli tıp bilginleri ölümsüz eserlerini verirken kendilerinden önce nesilden nesile aktararak gelen tıbbi bilgileri sistematik bir şekilde derleyip üzerine kendi tecrübelerini katmışlardır (1-3).

İslam Medeniyeti oluşurken Cündişâpûr Okulu önemli bir görev görmüştür. Cündişâpûr'da buldukları kendilerinden önceki kadim medeniyetlerin bilgilerinin kıymetini bilen Müslüman bilim adamları sayesinde tıp dahil tüm bilim alanlarında çok önemli ilerlemeler yaşandı. Seyyid Hüseyin Nasr bu hususu şu cümlelerle izah etmektedir:

"İslam'ın mesajından aldığı manevî gıdasının üzerine Grek-İskenderiye, Hint ve İran tıbbının zengin toprağın- dan beslenmek suretiyle ilerleme sağlayan İslam Tıbbi da tıp ilminde zirveye yerleşmiş ve Râzî, İbn-i Sînâ, Fârâbî, Zehrâvî gibi çok önemli tıp alimleri yetiştirmiştir. Bu abide şahsiyetlerin eserlerinin asırlar boyunca hem doğuda hem de batıda çok önemli yerleri olmuştur. Örneğin İbn-i Sînâ'nın Kânûn fi't-Tıp adlı muhteşem eseri 600 yıl boyunca batıdaki tıp okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur." (4).

Anadolu'da yaklaşık bin yıl boyunca hüküm süren Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de geçmişin birikimi üzerine kendi tecrübelerini koyarak tıp bilimine katkı veren pek çok tıp adamı yetişmiştir. Bunlar arasında Hacı Paşa, Hekim Bereket, İshak bin Murad, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Eşref bin Muhammed, İbn-i Şerif, Salih bin Nasrullah, Abbas Vesim gibi isimler kıymetli eserler verenler arasında ilk aklimıza gelenlerdir.

Osmanlılar, sosyal ve kültürel açıdan olduğu gibi bilim kurumları itibarıyla da İslam medeniyetinin

temel özelliklerini muhafaza etmekle birlikte İslam dünyasının kültürel ve ilmi hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece İslam bilim geleneği 16. yüzyılda zirveye ulaşmıştır (5).

Osmanlılardan önceki dönemlerde, Türk dünyasında ilim dili devrin geleneklerine uygun olarak sadece Arapça idi. Bu yüzden tıp eserleri genellikle Arapça ve kısmen de Farsça yazılmıştır. Anadolu Selçuklularının 1308 yılında tarih sahnesinden silinmesinden sonra Türkçe devlet ve ilim dili olarak öne çıkmaya başladı. XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe olarak edebiyat, tıp, tarih, astronomi, İslam dini ve felsefeyle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanoğulları'nın yanında Germiyanoglu, Candaroğlu, Aydınoğlu, Menteşeoğlu, Karamanoğlu Beyliklerinin de katkılarıyla telif ve tercüme birçok eser Türkçeye kazandırılmıştır. Bu dönem Türkçe tıp kitaplarında göze çarpan ilk nokta, özentî ve sanat endişesi gütmeden, yalnız öğrenmek ve halka faydalı olmak amacıyla, mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmış olmalarıdır. Aynı dönemde yine Arapça ve kısmen Farsça eserler de verilmeye devam edilmiştir (11).

Hezarfen Hüseyin b. Cafer'in *Fihris Ervâm* isimli eserinin mukaddimesinde yazılış gerekçesi şu şekilde açıklanır:

"Diyâr-ı Rum (Anadolu)'da bulunan 'aşşâb (eczacı) ve attârların (koku satan) çoğunun ervâmdan (Rum diyarından, Türk) olup Türkçe'den başka luğat bulmamaları" dolayısıyla, satın aldıkları bütün ilaçları Türkçe isimleriyle bildikleri halde fayda ve zararlarını öğrenebilmek için hekimlerin yazmış oldukları müfredat-ı tıbb kitaplarına başvurduklarında Türkçe isimleri ile yazılmadığından bir sözlüğe ihtiyaçları olması sebebiyle bu kitabı yazdığını belirtir. Kendisini *"abd-ü fakîr Hüseyin el-Mülakkab be-Hezarfen"* olarak tanıtır. Alfabetik sıra ile Türkçe isimleri yazıp müfredat kitaplarındaki Arapça, Farsça ve Yunanca karşılıklarını yazdığını ve *"fihris ervâm"* diye ad verdiğini bildirir. Böylece Türkçe yazılan isimleri, dilindeki lügat ile müfredat kitaplarında bulunmasının kolay olacağını yazar (7,8).

Osmanlı Dönemi'nde Türkçe tıbbi eserler matbaa öncesinde elyazması, matbaa sonrası basılı eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Dönemi'ne ait Türkçe tıp yazmaları çoğunlukla Süleymaniye, Millet, Topkapı, Nuruosmaniye, Bayezid, Konya, Bursa, Manisa, İstanbul Üniversitesi, Paris, Londra kütüphanelerinde bulunmaktadır.³

3 Bu kütüphaneler arasında sayılması gereken bir kütüphane de Saraybosna Kütüphanesi idi. Ne yazık ki 90'lı yıllarda yaşanan acımasız Sırp katliamından bu kütüphanede nasibini alarak tümüyle yanmıştır.

Türkçe Tıp Yazmalarında yer alan Tıp Terminolojisi açısından Osmanlı Dönemini;

- 14-15. yüzyıllar
- 16-17. yüzyıllar
- 18-19. yüzyıllar

olarak üçe ayırmak mümkündür.

14-15. yüzyıllarda yazılmış olan Türkçe tıbbi eserlerde Türkçe kelimeler çoğunluktadır. Örnek olarak **Hacı Paşa'nın Müntehâb-ı Şifâ** adlı eserindeki aşağıdaki satırları verebiliriz: "bakam anı döğüp kerefes ya razyane suyuna ki anları bişürüp suyn alalar katsalar gi-ciyiğe dürtsele gidere" (9).

16-17. yüzyıllarda yazılmış eserlerde Türkçe kelimelerin yanında Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlamıştır. Bu döneme ait **İbn-i Şerif'in Yâdigâr** adlı eserinden aşağıdaki alıntıyı örnek olarak verebiliriz: "anun 'ilacı müteassirdür ve illa evvelki ... sonra 'arazidür ol mu'alece ile sıhhat bulur bi-iznillah bu fakir çok miskinlere sebep olub ol 'illetden halas itmişüzür bi-iznillah-i te'ala..." (10).

18-19. yüzyıllarda ise yazılan Türkçe eserlerde Arapça ve Farsça kelimeler çoğunluk kazanmıştır. **Şânîzâde'nin Mirâtü'l-Ebdân fi Teşrih-i Âzâü'l-İnsân** adlı eserinden bir örnek: "bedenin mücerred âzâsını ve âzâ-i mezburun keyfiyyet-i terkib ve inşâlarını ve tenâsub ve vaz'larını bilmek kifâyet etmeyüp belki tenâsüb-i mezkureden tereddüb iden..." (11).

Osmanlıların son dönemlerinde ise tıp eğitiminin Fransızca yapılmaya başlamasıyla o dönemde tıbbi kitaplar tümüyle Fransızca olarak basılmışlardır. Daha sonraları Türkçe tıp eğitimine başlanılmasıyla birlikte basılan Türkçe tıbbi kitaplarda dönemin alışkanlıklarına uyularak Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlıkta olduğu bir dil hakimdir.

TÜRKÇE TIP YAZMALARINDA DERİ HASTALIKLARI TERMINOLOJİSİ

İlk dönemde yazılmış olan tıp yazmalarında yer alan deri hastalıklarına dair terimler Türkçe yanında Arapça ve Farsça olabilirken daha sonraki dönemlerde daha çok Arapçadırlar. Bazı terimleri gruplar halinde açıklayıp Türkçe tıbbi eserlerden bazı örnekler de vererek bu hususu belirleyelim:

Cüderî (جدري) [Çiçek] - Hasbe (حسبه) [Kızamık]

Bütün lügatlerde *cüderi* için *çiçek hastalığı*, *hasbe* için *kızamık* karşılığı verilmektedir (12-14).

Cüderi: Çiçek hastalığı, kabarcık denilen hastalık.

İslam dünyasında **Cüderi**, Anadolu'da ve Türkler arasında **Çiçek hastalığı** yaygın isimleridir. (Batı dillerindeki adları ise Variola ya da Small-Pox.)

Kamus-ı Türki'de "cüderi: çiçek 'illeti' olarak yer alırken (15) Kamilü's-Sınaatü't-Tıbbiye Tercümesi'nde "cüderi diyü çiçeğe dirler" [7a] yazılıdır (16). Bazı lügatlerde ise el-cüderiyyü, el-cederiyyü olarak da belirtilir (12,13).

Hasbe: Kızamık. "*hasbe: kızamuk" (el-hasbetü) Diwanü Lûgati't-Türk'te "Kızlamuk: Kızamık." olarak geçmektedir (19).*

Tervihü'l-Ervah'ta hasbe karşılığı verilen "verb" 'fesad, fasid olma' gibi anlamlara gelmektedir. "olur hasbenün adı verb işitgil" [334a] (20).

Çiçek hakkında ilk olarak eser yazan ve en açık tarifini veren büyük İslam hekimi **Ebubekir Zekeriya Râzî'dir**. Râzî'nin *Kitâbü'l-Cüderî ve'l-Hasbe* ismini verdiği bu eser *De Variolis et Morbillis* ismiyle de Latinceye çevrilmiştir (22).

İbn-i Sînâ'nın Tokadı Mustafa Efendi tarafından yapılan *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi'nde "cüderî ve hasbeden her biri emrâd-ı vâfide cümlesindedir." [477a] dedikten sonra "ve cüderînin asnâfi ve elvâni vardır eb-yad ve asfer ve ahmer ve ahdar ve benefsecî olup sevâda mâil olur." [477a] şeklinde renklerine göre beyaz, sarı, kırmızı, yeşil ve menekşe olarak sınıflandırır (16b).*

Birinci ve ikinci dönem (14-17. yüzyıllar arası) Türkçe tıp yazmalarında '**çiçek**' tabiri genellikle '**çiçek hastalığı**' için kullanılsa da ayrıca her türlü döküntülü hastalıklar için de kullanılmaktadır. Bu hususta en güzel örneğimiz *Edviye-i Müfrededeki* şu başlıktır: "*hasbe ve cüderi ki çiçek çıkarmakdur" [255b] (23).*

Müntehâb-ı Şifâ'da otuz dokuzuncu bab'ın başlığında çiçek ile birlikte hasba ve kızamık bir arada kullanılmaktadır. "kurd eşeni ve hasba ve demregü ve çiçek ve kızamık çıkarmağında ve sebebinde ve 'ilacındadır" [131b]. Daha sonra kızılçuk ve kızamuk şeklinde daha hafif iki durumu bildirir. "kızılçuk dedükleri hasbanun zaifidür kızamuk dedükleri çiçeğün yeynisidür" [134b].

Yâdigâr'da ise cüderi tabiri kullanılmayıp çiçek denilmektedir. "çiçek ve hasbe ikisi dahı bir cinsdür" [162b]. Ancak konunun başlığında kullandığı "çiçekler" kelimesinden de yine de çiçek başlığını döküntülü hastalıklar için de kullandığını düşünebiliriz. "hasbe ve çiçekler 'ilacındadır" [162b] Daha sonra ise "ve

kızamıkda bir mücerreb nesne" [169b] şeklinde ayrıca kızamık tabiri kullanılmaktadır.

Yara (ياره) - Karha (قرحه) - Ceriha (جريحه) - Zahm (زحم)

Karha: (A) (C. Kuruh) Yara, ceriha, ülser. [Aslı "kurha" olduğu halde "karha" şeklinde yaygındır.] Yara, ülser, vücudun dış örtüsünde mukozada veya organların dış yüzeylerinde açık bir doku yarığı.

Edviye-i Müfredede isimli eserin sonunda *fasl-ı fi zikr-i esma-i emraz-ı bir ıstılah-ı lügat* başlıklı lügatçede Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları verilmektedir:

(A) *el-karhatü* - (F) *rîş* - (T) *baş*

Ceriha: (A) Yara. *Kamus-ı Türki'de* "yara ma'nasına lisanımızda kullanılıb, mecruh ma'nasıyla cerihadâr dahi diniliyorsa da 'arabide yaraya cimek zamıyla "cerh" ve "karha" diniliüb, "ceriha" lügatı aslen mesmu' degildir." şeklinde açıklanmaktadır (15).

Zahm: (A) Yara, ceriha. Her ne kadar lugalarda zahm için yara, ceriha karşılıkları veriliyorsa da *Müntehab-ı Şifa'da* kılıç ve bıçak yaraları için zahm tabiri kullanıldığı için zahmın karşılığını *kesi* şeklinde düşünebiliriz: "kılıç ve bıçak zahmına vursalar onulda" [143b].

Âkile (آكله) - Yinürbaş (ينورباش) [Yenirce] - Gangren (غانغرن)

Âkile: (A) Yenirce denilen yara. Kemirici ülser, yenirce, yinür baş, yinür renc, yinür maraz, kalbur çıbanı, kesme, göyündürme, kemirici yara.

Bazı lügatçelerde *âkile* için yanlış olarak "kanser, seretan, cancer, lupus exedens" karşılıkları verilmektedir (9,18).

Yinür baş: [yinür maraz, yinür renc, yenirce] Gittikçe oyulup derinleşen yara, yenir illeti, âkile, gangren (kangren)

"*Yenirce:* [yinürce] ağaçlarda hasıl olan bir nev'i karha ki bir parçanın çürümesinden 'ibaret olub gitdikce açılmağıla ağacı kurudur."

Edviye-i Müfredede'de söğüt maddesi anlatılırken, etkili olduğu âkile için şu karşılıklar verilmiştir: "arabca âkile dirler ve parsice hore dirler ve türkice kesme ve göyündürme dirler" [221b]

Gangren *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*'nin transkripsiyonunda "*gângarâyâ*" olarak yazılmaktadır: "Ve bu vücûh ile 'udvda zuhûr eden fesâd evvel-i zuhûrunda ve hissi

olan 'udvun kuvve-i hassâsesi henüz bâkiye olduğu vakte ona gangarâyâ tesmiye olunur husûsan o 'udv-ı fâsîdin hurâc ve veremi ibtidâ hâlinde filigamûniyye ola. Ammâ fesâd-ı 'udv müstahkem olup o 'udv-ı hassâsın hissi bâtil oldu ise ve lahm ve lahmı vely eden 'udv aslı hattâ 'azm fâside oldu ise gerek bu ahvâl ibtidâen veyâhûd 'akîb-i veremde hâdis olsun ona şikâkulûs tesmiye olunur." [495b]. Yine bu eserde "*şikâkulûs*" şeklinde okunan başka bir terimden de bahsedilmektedir (22).

Seretan (سرطان)

Seretan: (A) Kanser, Habis ur.

Kamus-ı Türki'de "ma'ruf bir tehlikeli çıban ki yengeç şeklinde bir lahm-ı za'id suretinde olub ma'de ve rahimde vesair ameliyatı müşkil yerlerde dahi çıkar, yinürce ki şîr pençeden küçükdür." şeklinde verilmektedir.

Edviye-i Müfredede'deki lügatçe için Mustafa Canpolat Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarını verdikten sonra kendi görüşünü 'kanser' olarak ilave etmiştir.

(A) *es-seratan* (F) *amâs-ı saht* (T) *katı şiş* [270a]

Fr: Cancer (25).

[Seretan Arapça'da Yengeç anlamına geldiği gibi Latince'de de Cancer (kanser) yine aynı anlama gelmektedir. Farsça'da "amâs-ı saht" katı şiş anlamına gelmektedir. Amâs=katı, Saht=şiş]

Âbile (آبلة)

Âbile: (F) Küçük çıban, sivilce, su kabarcığı. (D) Vücutta kaşınmak ve sıcak yüzünden çıkan kabartı, **Kabarcık:** [kabarcuk] Yanıkara, **Kabagan**

Nafata: (A) Vücutta çıkan sivilce, kabarcık.

Nefta : (Nifta) (C: Nefat) Çalışmaktan dolayı elde çıkan kabarcık.

en-neffâtatü: İçi su ile dolu el kabarcığı, içi cerahatlı sivilce.

Edviye-i Müfredede'nin sonunda yer alan Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği lügatçede şu şekilde vermektedir:

(A) *en-nafata* - (F) *âbile* - (T) *kabarcuk* [270a]

Cüzâm (جذام)

Cüzam: [cüdâm] (A) Cüzam, miskin illeti, Lepra.

Edviye-i Müfredé' nin sonundaki lügatçede Arapça "*el-cüzâm*" Farsça "*hûre*" ve Türkçe "*taşrağular renci*" karşılıkları verilmektedir.

Tervihü'l-Ervah' da ise aslan hastalığı anlamına gelen '*da'ü'l-esed*' adı verilir.

"çoh olduğün aslanda bu 'illet / adı da'ü'l-esed oldı hakikat" [332a]

Gerçi burada gerekçe olarak aslanlarda çok görüldüğü şeklinde belirtilmişse de aslında ileri safhalarda gelişen ve bugünkü tıpta da "*fasies leonin*" (aslanyüzü) olarak adlandırılan belirtisi dolayısıyla bu ismin verildiğini düşünüyoruz.

Demregü (دمرگو) [Temregi] - Temriye

(تمريه) [Temre] - Kûbâ' (قباة)

Demregü: [demregi] Temriye, kabarcıklarla ortaya çıkan bir deri hastalığı.

Batı dillerindeki karşılığı olarak "*Dermatose*" verilmektedir (24).

Kuba': *Tervihü'l-Ervah'* da *fi'l-kûbâi* başlıklı 24. Fasılda "*nedür kuba' adıyla demregüdür*" denilerek bir adının da kuba' olduğu belirtilir. *Yâdigâr'* da da **İbn-i Şerif** "*kuba demregüdür*" [179a] diye aynı hususu belirtir.

Bu konudaki en geniş açıklamayı **Şânîzâde'** de buluruz. Temre, Temregü, Kubai (fi'l-Kubai) **Şânîzâde** temregüyü tanıtırken, Latince'de herpes, Fransızca'da datro, İtalyanca'da erpati dendiğini yazar. "*Derinin üzerinde olan ufak kabartılı sathî bir şiş olan cilt hastalığıdır.*" Der (11).

Kamus-ı Türki' de de Kuba'ya verilen "*Tuzlu balgam, Dartre*" şeklindeki karşılık bu bilgiyi desteklemektedir (15).

Behak (بهق) - Baras (برص)

Behak: [Farsçası behek] (A) İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca bir renk meydana getiren bir çeşit hastalık.

Bu kelimeyi Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Haza'inüis-Sa'adat'* a hazırladığı lügatçesinde "*Abraşlık, Addison hastalığı, Maladie bronzé.*" şeklinde açıklamakta (26); "*Şair ve Hekim Ahmedî*" makalesinde ise "*bakak*" şeklinde okuduğu kelimeye "*vitiligo*" karşılığını vermektedir (27). Bazıları kelimeyi "*bahak*" olarak okumaktadırlar (22-24). Sadettin Özçelik "*abraşlık, sam*

lekesi, mantar hastalığı. [Stein 211]" (29); Abdi Özkök ise "*alacalık*" şeklinde bildirir (30).

Aslında abraşlık, vitiligo şeklindeki tanımlamalar baras için geçerlidir. Her iki hastalığın isimleri ve arazlarının birbirine yakın olması bu tür bir karışıklığın sıklıkla yapılmasına yol açmıştır.

Baras: (A) Abraşlık. Vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık. **Kamus-ı Türki'** de "*Abraşlık 'illeti. Bu 'illete mübtela olana abras dirler. ['illet-i mezkure, baras] şeklindedir* (15).

Edviye-i Müfredé' denin lügat kısmında Arapça *el-baras*, Farsça *pisti* (?) Türkçe *ala tenlik* olarak belirtilir. [270a]

Cerrahiyyetü'l-Haniyye' de 1. Babın 49. Faslıının başlığında **alalık renci** olarak adlandırılır. "*baras yani alalık rencinin dağımın tarikasin bildirir*" [47a]

Alaca illeti, alatenlik, ala tenlilik, alalık renci, alalık şeklinde benzer tanımlar yapılmaktadır. Günümüz kitaplarında da Ala (Vitiligo) şeklinde hastalık tanımla uyusmaktadır.

Birçok lügatte aynı şekilde yazılan ve "*beras*" olarak okunan kelimeye verilen karşılık hemen hemen aynıdır.

Beras: (A) Abraşlık. leke hastalığı, alatenlilik, vitiligo. [bkz. Lügat-ı Remzi]. (26)

Abraş: (A) Vücutunda bir cilt hastalığı neticesi lekeler teşekkül eden adam ve bu cilt hastalığı (13). Vücutunda sam lekeli bulunan [adam] (7). **Kamus-ı Türki'** de *Alaca benizli. Tügsüz (tüysüz) yerlerde uyuz gibi bir 'illeti olan* (15). **Tarama Sözlüğü'** nde *ala tenlü* karşılığı olarak abraş verilmektedir (31).

Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki **baras** karşılığı **vitiligo**'dur. **Abraşlık** ile **alalık** veya **ala tenlilik** gibi tanımlar da barasa uymaktadır.

Behak'ın ak (ebyaz) ve kara (esved) olarak iki tipi bulunmaktadır. **Müntehâb-ı Şifâ'** da bahak ile barasın ayrıncı tanısı verilir:

"*bahak-ı ebyaz ya'ni ak bahak aklıkdur ki benek gevdeye düşer sebebi balgam çoklıgıdır*" ... "*eger uvacık olup kızarursa kabil-i 'ilacdur kızarmazsa barasdur kabil-i 'ilac degüldür*" [127b].

"*bahak-ı esved ya'ni kara bahak kızılıkdur ki gevdede benek benek düşer kepek gibi uvacık nesneler dökülür yiri kızıl olup sebebi safra kan göyünüp sevda olmağdur*" [128a].

"*baras yavuz marazdur ahlat fasid olmakdan hasil olur ve dahı yaramaz gıdalardan olur*" [127b].

Menafi'ü'n-Nas' da baras ile ak bahak arasındaki fark şu şekilde verilir: Ak bahak tam beyaz olmaz, baras ise tam beyazdır. Ak bahakta derideki kıllar beyazlaşmaz. Bahak yüzeyseldir, baras derine nüfuz eder. Ancak bir ayrıntı daha vardır ki bahak tedavi edilmeyip ilerlerse barasa dönebilir.

Benzer şekilde *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi'* nde de behaklar ile baras arasındaki fark "iki behaklar ya'ni behak-ı esved ve behak-ı ebyad ile baras-ı ebyad-ı hakikînin farkı budur ki behaklar cilde 'arid olup bātına nüfûz eylemez ba 'dı kerre nüfûz eylerse cidden kalilen nüfûz eder amma baras cilde ve lahma 'azma varınca kadar nüfûz eder." [548b] şeklinde belirtilir (22).

ŞİŞLER (شیشلر)

Klasik dönem tıbbında vücudun dış yüzünde ya da içinde yer alan her türlü yumru şiş "*verem*"⁴ olarak adlandırılıp bunlar türlerine göre ayrıca adlandırılmakta olup oldukça karmaşık bir konudur. *Nemle*, *cemre*, *humre*, *ateş paresi*, *caversiye*, *beserat* gibi birbirine yakın ve çokça karıştırılan birçok deyim vardır.

Evrâm (اورام) – Bûsûr (بثور)

Evrâm: (A) (Veremin çoğulu) Veremler, vücutta hasil olan yumrular, şişler, urlar, tümörler.

Edviye-i Müfredede' denin sonundaki lütgate (A) *el-veremü* (F) *amâs* (T) şiş olarak vermektedir. [270a]

İbn-i Sînâ'nın el-Kânûn Fi't-Tıb adlı eserinin 4. Kitabının 3. Bölümünün başlığı "*Evrâm ve Bûsûr*"dur. *Tokadî Mustafa Efendi* tarafından yapılan *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi'* nde evrâm'ın veremin çoğulu olduğu organların şişmesi olarak tanımlanır: "*evrâm veremin cem'idir verem mevâddın 'udva insibâbı ve dökülmesi hasebiyle 'udv mikdâr-ı tabi'isinden ziyâde olup şişmek ile olur.*" [124b] şeklinde belirtilir (21).

Besre [Büsre, Besur, Bûsûr]: Pustule, Sivilceler. *Bûsûr-ı lebeniyye*: Yüzde ve diğer organlarda olan süt gibi beyaz sivilceler. *Bûsûr-ı sıgâr*: Küçük sivilceler (24).

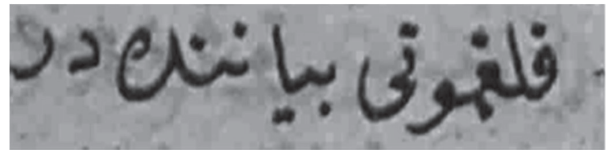
Tervîhü'l-Ervah' da nemlenin büsur yani sivilce olduğu belirtilir: "*bûsur olur nemle adı ey danâ*" [345b].

Beserât [Besre'nin çoğulu]: *Edviye-i Müfredede'* ye göre beserat, Arapça kulkas da denilen sivilcelerdir: "*beserât ya'ni sivilciler ki ademün gevedesinde olur dürtücek giderür ki arabca kulkas dirler*" [233b].

Flegmunî [Flegmoni]: (Yunanca) Flegmon, iltihap, yangı, abse.

Tuhfe-i Mubarizî' ye göre "*kandan olan şiş ana yunan dilince flegmuni dirler türk dilince ısırgu dirler*" [24b-da-yire]

İbn-i Sînâ'nın eserinin *Tokadî Mustafa Efendi* tarafından yapılan *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi'* nin transkripsiyonunu hazırlayan M. Koç ve E. Tanrıverdi kelimeyi yanlış olarak "*filigamunî*" olarak transkripte etmişlerdir (22). Aşağıdaki resimde görüldüğü üzere yazmada kelime harekesiz olarak yazılmış olup transkripsiyonu yapılan diğer eserlerde Yunanca aslına⁵ uygun olarak "*flegmoni*" ya da "*flegmûni*" ya da şeklinde transkripte edilmektedir.

Resim 1: Kanun Tercümesi Hamidiye 1015'te kayıtlı nüshadan

Maşera [Masera]: *Burhan-ı Katı'* da *Maşera* karşılığı olarak Verem-i demevi verilmiştir (27).

4 *Verem*'i bugün daha çok akciğerlerde görülen ateşli ve bulaşıcı Tüberküloz hastalığı için kullanılan verem ile karıştırmamak gerekiyor. Belki arasındaki ilişki Tüberküloz hastalıklarında da bazı bezlerin tutularak şişmesi dolayısıyla verem adı verilmiş olmasıdır. Burada kullanılan verem ya da çoğul hali ile evrâmdan kastedilen tüm şişlerdir. Tüberküloz için "İnce ağrı" terimi de kullanılır. İnce ağrı: Verem. *Kitabü'l-Mühimmat'* ta "ince ağrı dirler bir issilikdür tabi'ata düşer kamu gövdeye ulaşur yerleşür" şeklinde anlatılır. Ayrıca "*Humma-yı dikkî, öyken cenbi, sil.*" olarak da yer alır: "*sil renci ki öyken cenbidir*" "zat-ı ri'y'e ki öyken başıdır ve şişdür" "zatü'r-riy'e bir rencdür ki öyken şişer" (29).

5 Günümüz batı dillerinde "*flegmon*" olarak halen kullanılan "iltihap, yangı, abse" anlamına gelen bu terim Yunanca "φλεγμονή" olarak yazılır ve sadece sondaki "i" harfi uzatılarak "*flegmoni*" şeklinde okunur. İslam hekimleri ilk dönemlerden itibaren başta Yunanca olmak üzere diğer dillerden bazı tıp terimlerini ve yine bazı bitki adlarını alarak kullanmışlardır. Bu terimleri asıllarına uygun olarak telaffuz etmişler ya da kendi telaffuzlarına uyumlaştırarak kullanmışlardır. Bu itibarla *flegmoni* (ya da en fazla yazılıştaki vav ve ye harfleri olması ve Araplarda "o" harfinin olmaması dilayısıyla *flegmûni*) şeklinde telaffuz edilmesi mümkündür.

Tervihü'l-Ervah' dan *masera* tarifi:

verem ü maseradır adıyla ol / zuhuru yüzde alında olur bol

dutar başı yüzü dahi temamet / sebebi galeyân-ı dem ana 'alâmet (TE 348b)

Sivilcü (سولجو) - Sivilci (سولجی)

Sivilce [Sivilcü, sivilci]: Küçük, irinli deri kabarcığı.

Nemle (نمله)

Nemle: (A) Vücutta olan karıncalanmalar.

Bedii Şehsuvaroğlu'nun *Kamusu'l-'Arabi'* den aktardığına göre "*Nemle: [nemel] İnsanın cenbinde zuhur eden bir nevi yara; kezalik beden-i insaniye arız olan bir gûna ufak sivilceler. Evvela yanma, iltihab ve hafif şişle başlar. Bâde karınca gibi etrafa yürüyüb yayılır. Karınca ısırığı gibi acır. Türkçede buna "seyircek" ve "ısırga" derler. Eğer galiz ve had ise bir mahalli karınca uvası gibi oyub mütekarrih olur. Câversiyeye, sâiye ve ratbe gibi envayı vardır.*" [367-368] (27).

*Müntehâb-ı Şifâ'*ya göre nemle, birbiriyle birleşen küçük sivilcelerdir. Ayrıca nemle ve ateş pâresi demregü olarak tanımlanmıştır.

*el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi'*nde de iki farklı tanım mevcuttur. Bunlar; "*Nemle besre-i vâhîde veyâhûd büsür-i müte'addidedir ki onda verem-i yeşir olur ve sa'y eder ve ba'dı kerre tekarruh eder veyâhûd min-gayri tekarruhin tahallül eder.*" [494a]; "*Ve bi'l-cümle cildde olan verem ki sâ'î olup gavsı olmaz ona nemle derler.*" [494a] tanımlarıdır.

Ateş pâresi (آتشیپارسی) [Ateş-i farsî] [Nâr-ı fârisî]

Hepsinin aynı kökten gelmiş ve çeşitli değişiklikler almış deyim olduğu aşikardır. Farsça "ateş-i farsî" Türkçeleştirilirken "ateş paresi" olmuş, Arapça ateş karşılığı olan nar ile farsça bir terkip yapılarak "nar-ı farsî" şekline de dönüşmüştür. Lügatlerdeki karşılıkları şöyledir:

Ateş pâresi: (F) Kaşıntılı, allerjik bir cilt hastalığı (28). *Yâdigâr'*da "*ateş pâresi sulu kabarcıklar ola*" [174a] *Tervihü'l-Ervah'*da Nâr-ı fârisî: "*büsür ol ki adı nâr-ı fârisî / ider çıktıkda sür'atle tebâdür*" [347b] **Ateş-i farsî:** Baldırda çıkan çiban. "*incükde çıkan başı beyan ider ki ateş-i farsî dirler*"... "*incük çibanların beyan ider*

ki ateş-i farsî dirler" [36a] İncik : [incük] Diz kapağı ile topuk arası, baldır (29).

Cemre (جمره)

Cemre: (A) İltihaplı bir çiban, kara kabarcık. Kabarcıklar biçiminde beliren ateşli bir cilt hastalığı (28). *Yâdigâr'*da "*cemre cemile kabarcıklara dirler*" [174a] şeklinde tarif edilir. Nuran Yıldırım "*Nâr-ı fârisî, Nâr-ı pârisî, kara kabarcık, şarbon, ateş göynüğü, yanıkara, kabarcık, yılanlık, antrax, erysipelas, St. Antony's fire*" şeklinde birçok anlam vermiştir (24).

Câversiyeye (جاورسیه)

Câversî [Cavers]: (A) Bir darı tanesi büyüklüğünde olan kabarcık. Dâ-i caversî: Kabarcık hastalığı.

Câversiyeye: Mütekarrîh (cerahatli) bir çiban, nemle'nin ilerlemiş şekli (27).

*Tervihü'l-Ervah'*da "*ufak büsurat olur katı suzan / ider andan sadit med seyelan / olur üstü anun ebyaz altı ahmer / adı caversiyedir ey birader*" [346b].

*Müntehâb-ı Şifâ'*da soluk görünüşlü uşak (küçük) sivilceler için kullanılan gâverse deyimini de aslında caversiyeye'nin farsçaya dönüşmüş şeklidir: "*ve gaverse uşak beteratdür ki beniz atlas gibi ola*" [132b].

*el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi'*nde sarı renkli darı şeklinde noktalar için kullanılır ve "*Bu dahi hayyâtan bir cinstir, onun levni levni-i cavers gibi sarıdır ve onun les'inden les'-i efî gibi a'râd-ı rediyye 'ârid olur ve onun 'ilâcı dahi efâ'î 'ilâcı gibidir.*" [537b] şeklinde tanımlanır (22).

Humre (حمرة)

Humre [Humret]: Yılanlık, alazlama, nemle, erisipelle. Türkçede seyircek ve ısırga denir. Ağır ve şiddetli ise yara ve oyuk olur. Caversiyeye, saıye ve ratibe gibi çeşitleri vardır. (bkz. nemle) Ancak *Tervihü'l-Ervah'*da 345b varaktaki 24. fasılın başlığı *fi'n-nemleti ve 'ilacuha* şeklinde başlayıp nemleyi anlatırken, 346b varaktaki *fi'l-caversiyeti ve 'ilacuha* başlıklı 25. fasıldaki *fi'l-humreti* alt başlığıyla da humre anlatılmaktadır. Bu itibarla ikisini aynı hastalık olmayacağını söyleyebiliriz.

*el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi'*nde "*Humret ve Asnâf-ı Humret Beyanındadır*" başlıklı bölümde humreler ve sınıfları anlatılırken flegmonla arasındaki fark için flegmonun içinde kan bulunurken humrede kan yerine safra olduğu şeklinde bilgi verilir: "*Ve humretin*

filigamûniden vech-i imtiyâzı budur ki humret vereminin levninde humret olur ve humreti ensa' olur ve filigamûnide olan humret sevâda ve hudrete mâile olur ve deminin ekser-i levni gavrda kâmin olur." [494a]; *"Etıbbâ mâd-desi demeviyi-yi mahd olan vereme filigamûnî derler ve safrâvî-i mahda humret derler ve iki mâdde cem' olup ya'nî dem ve safrâdan hâdis olsa iki ismi cem' edip aglebi takdîm ederler."* [32b] Bir başka yerinde ise kan ve safra olduğu da ifade edilir: *"humret o veremdir ki onun mevâddi dem ile safrâ olur."* [317b]. Mütercim humrenin yazılışına dikkat çekerek "kızıl" anlamına gelen "hamrâ" ile benzer harfleri olmasına rağmen sonundaki farkı bildirerek etimolojik bir ayırım da yapar: *"humret hâ-i mühmele ile bir nev' veremin ismidir, kızılılık ma'nâsına değıldir diye 'Allâme tasrîh eder."* [59a] (22).

Başbert [baş bart] (باش برت) - Çıban (چبان)

Başbert: Baş bert, yara, bere.

Baş: Yara, bere, çıban. *"yaranın kabuklanmış olan yahut işleyen ağzı, baş veren çıban"* (32), *"tağ, zahm"* (29)

Tarama Sözlüğü'ne göre ise pek çok şekilde okunabilen başbert için şu karşılıklar verilmektedir. **Baş bart:** [bard baş, bart, bart baş, baş bört, baş ve bart] Yara bere, çıban, sivilce (31).

Müntehâb-ı Şifâ'da 40. babın *"dahıs ve başbert ve sivilciler ve çıbanlar ve sigiller ve kabarcuklar çıkarmakda ve sebebinde ve ilacındadır"* [136a] şeklindeki başlığından ve yine aynı bölümdeki *"müfredat ki çıbana ve sazagana ve ne ki bunlara benzer başbert varısa mualece olunur"* [136b-137a] alt başlığından çıbanların başbert genel başlığı altında bir bölüm olarak incelenmesi gerektiği sonucunu çıkartabiliriz.

Yâdigâr'da *"çıban kim arabca dümmel dirler"* [173b] şeklindeki açıklamasından da anlaşılacağı üzere Arapça dümmel veya dümel kelimesi de çıban anlamındadır.

Dümmel (دمل)

Dümmel: [dümel] (A) Büyük kan çıbanı, fronkül. (Çoğulu **Demamil**) **Tervihü'l-Ervah'**da *"çıban dümmeldir cem'i demamil"* şeklinde belirtilir [350a].

Arapça-Türkçe lügatlarda çıban olarak karşılanmaktadır. *ed-dümelü, ed-dümmelü: (c. demamil, demamil): Çıban* (17).

Şânîzâde'ye göre *"fi'd-demamil:* Dümel yani çıban, Latince'de 'firuncuk' manasına fronkulos, Frengi'de mismar manasına 'klo' derler. Küçük, iltihaplı, katı, ağrılı ve tepesi sivilceli bir şiştir ki bu sivilceli yerinde irin toplanır ve ondan koyu, yapışkan bir irin çıkar (11).

Müntehab-ı Şifa'da *"hıyarek ve çıbanlar tedbiri dahı bu tedbirdür"* [136b] şeklinde bir ifade göze çarpmaktadır. Hıyarek'in diğer çıbanlardan farkı olması gerekmektedir. Daha ilerdeki bir ifadede başbert ve çıban tabirlerinden sonra şiş ve hıyarek tabirlerini kullanması da bu görüşümüzü desteklemektedir: *"başbert ve çıban azmış ve çürümüş olsa üzerine uralar hoş ide ve eger şiş ve hıyarek gibi olsa gidere"* [136b].

"Kasık lenf bezlerinde meydana gelen iltihaplanma" şeklinde sözlüklerde yer alan **hıyarcık** tabiri, günümüzde de halen kullanılmaktadır.

Dübeyle (دبيله)

Çıbanların bir türü olan dübeyle için Bedii Şehsuvaroğlu'nun **Kamusu'l-Arabî'**den naklen şu karşılığı verildiğini görmekteyiz. *"Cevf-i insanda (karın boşluğu) sıracaya benzer mühlik (helak edici, öldürücü) bir çıban"* (21)

Tervihü'l-Ervah'da içinde parçacıkların bulunduğu büyük bir verem (şiş) olduğu belirtilir.

Bir de **Hurac** vardır ki bedeninin çeşitli yerlerinde çıkan çıbanlar için kullanılır. (Çoğulu **Hurracat**)

el-hurâcü: Sivilce, çıban (18).

Namık Kemal Kurt *"Sıcak şişlikler (Huraç) ve soğuk şişlikler (Dubeyle)"* şeklinde ayırım yapmıştır (11).

Hanazir (خانازير) - Tonuz başı (طونوز باشی) [Donuz başı]

Hanazir: Sıraca adı verilen bir tür çıban. Adenit, Skrofül. (Hanazir, hınzır yani domuzun çoğuludur.) Bazı eserlerde değişik kullanımları da vardır: *"Donuz başı denilen ve boyunda çıkan çıban."* (29) *"hanazir renci yani tonuz başı"* (33).

Edviye-i Müfredede'de Arapça **el-hanazir** Farsça **renci huk-ân** karşılıkları verilmiştir. [270a]

Hunam: (A) Bir tür yara. **Müntehab-ı Şifa'**da *"hunam ve taze ve eski cirahatlar"* [141b] ve **Yâdigâr'**da *"hanazir kim otın kesme dirler ve hunam dahı dirler"* [170a] şeklinde yer alır.

Kurdeşeni (قرداشنی) - Şerâ (شری) - Hasfe (Hasef) (حصفه)

Şerâ: (A) Kurdeşenin hafif şekli. eş-şerâ: Kurdeşen hastalığı.

Hasfe: [hasef, hasf] Kurdeşen, ürtiker. *el-hasefü*: Kuru uyuz.

Yâdigâr'da İbn-i Şerif bu hususta şöyle demektedir: "şera kim türkce eşeni dirler [174a] Burada kastedilen "eşeni" deyiminin de "kurd eşeni" (kurdeşen) kelimesi ile benzerliği dolayısıyla yakın veya aynı anlam- lı olduğunu düşünebiliriz.

Hasfe için *Yâdigâr*'da verilen "sıcaktan olan küçük, kırmızı, ağrılı sivilceler" şeklindeki tarif günümüz bilgilerine aynen uymaktadır.

Tervîhü'l-Ervah'da "nedir hasfe bu dilce kurdeşanı" [330b] şeklindeki beyt hasfe'nin kurdeşen olduğunu açıkça belirtir.

Müntehâb-ı Şifâ'da kurdeşen (ürtiker) için kırmızıya meyilli yassı kabarcıklar şeklinde tarif verir. Bazen iri olabileceği ve kaşındığı belirtilir.

el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi'nin transkripsiyonunda "hasaf" olarak yazılmıştır ve "hasaf o besreler ve sivilcilerdir ki darı gibi hurûc eder ve diken gibidir, sivri olur." [170a] olarak tanımlanır.

Uyuz (اویوز) - Giciyik (كجيك) - Cereb (جرب) - Hikke (حكك)

Cereb: Uyuz hastalığı.

Edviye-i Müfredede'nin sonunda lügatçede (A) *el-cerebü* (F) *ker (ger)* (T) *uyuz* şeklinde verilmektedir.

Kuru ve sulu olmak üzere iki çeşit uyuz vardır.

Sulu uyuz: Eczema (28). *el-hasefü*: Kuru uyuz (13). (bkz. Hasfe)

Sürük: (F) Domuz uyuzu, keçi uyuzu (28). *Cerrahiy-yetü'l-Haniyye*'de "bir dürlü uyuziçün ki sürük ola ana keçi uyuzı dirler" şeklindedir [129b].

Şirine: [şirinec] (F) Suluca, koyun uyuzu. Şehsuvaroğlu "konak, kışr-ı leben (croûte de lait)?" şeklinde bir açıklama yapmıştır (21). *Müntehab-ı Şifâ*'da; "eger rengi kızıl olup ve yaş olup andan saru saru sular akarsa ana şirinec dirler" [139b]. şeklinde bir açıklama mevcuttur (22). (bkz. Sa'fe)

Edviye-i Müfredede'de konu ile ilgili başlık şu şekilde- dir: "fi'l-hikketi ve'l-cereb" [255b].

Hikke: (A) (C. Hikek) Kaşıntı.

Şânizâde'nin konu ile ilgili yazdıkları etimolojik açı- dan harika bilgilerdir:

"fi zikri'l-cereb uyuza fariside feth-i kaf-ı acemi ile ger ve latinide iskabyos ve fransevide gal ve hikke ma'nasına ya'ni geçik (gicik) ma'nasınca demancüziin ve eski uyuz- za ranın zammı ve ahirde kaf-ı farisi ile rukve italyanide kaf-ı farisinin meddiyle roka derler" (11).

Giciyik: Çoğu yerde uyuz ve giciyik olarak bahsedil- mekte olduğundan uyuzdan farklı kaşıntı manasına alınmalıdır.

Tarama Sözlüğü'nde çok çeşitli yazılış ve okunuşları olan kaşıntı karşılığı vardır (31).

Giciyik (كجيك) -Giciyük (كجيوك) ya da (كجيوك)

Gicik (كجك) - Gicük (كجوك) - Gici (كجى)

Lügatlerde ve bazı eserlerin lügatçelerindeki farklı ya- zılış örneklerinden bazılarını verelim:

Gicik: [gici, giciyi, giciyik, giciyük, gicük] Kaşınma, kaşıntı, uyuz hastalığı.

Bazıları da fiil halinde kullanılır:

Gicik getürmek: Uyuza yakalanmak. Gicitmek: [gi- çitmek] Kaşındırmak.

Gicimek: [gicişmek, gircimek] Kaşınmak, devşinmek.

Sa'fe (سافه)

Sa'fe : (A) Saçkıran hastalığı, konak. "Yara çıkar, su- lanır, kabuk tutar, kepek gibi nesnelere dökülür." (bkz. Şirine)

Edviye-i Müfredede'denin sonundaki lügatte (A) *es-sa'fe* (F) *riş-i ser* (T) *baş başı* olarak verilir [270a].

Yâdigâr'da yer alan şu satırlar aslında sa'fe ile kelliğin aynı şey olmadığını açıklamaktadır.

"sa'fe ve şirine bu 'illet başda olur ekser yaş olur ve kurusu olur irinlenür birbirine ulaşur ziyade olub yaramaz olıcak kele yaklaşur oğlancuklarda çok olur ve yüzde dahı zahir olur sulanur irinlenür şişer" [177b]

Kelliğin tam karşılığı olan kelime "taz"dır. Bu husus *Kitabü'l-Mühimmat*'ta çok açık bir şekilde ifade edil- mektedir. "intişarü'ş-şaru ve'z-zal'u bu dahı bir rencdür

ki saç yalnız dökülür ve adam taz (dazlak, kel) kalur” [38a.12]⁶ (29).

Sehdî: (A) Kellik hastalığının bir türü. *Müntehab-ı Şifa*'dan; “*ve bu yaş sa'fadan bir nev'ına sehdî dirlir*” [140b].

SONUÇ

Osmanlı döneminde yazılmış olan tıbbi eserlerde dikkatimizi çeken en önemli hususlardan birinin hastalık isimlerinde Arapça, Farsça ya da diğer kadim dillerden geçen kelimelerin yerine konacak Türkçe karşılıklarda bir karmaşa yaşanmış olduğudur. Örneğin çiçek için cüderi ve çiçek, kızamık için hasbe ve kızamık gibi iki şekilde kullanılmış, aynı zamanda çiçek ve kızamık kelimeleri yakın ancak başka anlamlarda da kullanılmıştır. Çiçek, papüler döküntülü tüm hastalıklar, kızamık ise maküler döküntülü tüm hastalıklar için genel anlamda da kullanılmıştır. Ayrıca hastalık isimlerinde Türkçe isimlerle birlikte Arapça veya Farsça karşılıkları, bazen her ikisi de verilmiştir. Buradan hareketle tıp terminolojisinde bir konsensüs olmadığı söylenebilir.

Dönemin tıp anlayışı ile günümüz tıp anlayışı arasındaki farklılıklardan doğan hastalıkların sınıflandırılmasında oluşan karmaşa dolayısıyla günümüzdeki karşılıklarını tam bulmamız mümkün olamamaktadır. Elimizden geldiğince ayırım yapmaya çalışmışsak da bazı terimlerin farklı eserlerde farklı anlamlarda kullanılması dolayısıyla bu ayırım tam olarak yapılamamaktadır. Bu eserler doğru bir şekilde gün yüzüne çıkarıldıkça daha iyisinin yapılabileceğine olan inancımız tamdır.

Yazma Eserler Kurumu başta olmak üzere Kütüphanelerimizde bulunan Türkçe tıp yazmalarının transkripte edilmeleri çok önemlidir. Ancak yazma eserlerin özellikle tıp literatürüne hakim olamayan dilbilimciler tarafından transkripte edilmeleri ciddi yanlışlara sebep olabilmektedir. Bu değerli eserlerin sadece dilbilimciler tarafından transkripsiyonlarının yapılması yerine hem geçmişteki hem de günümüzdeki tıp literatürüne hakim tıp tarihçileri ile birlikte kritize edilerek transkripsiyonlarının yapılması arzumuzdur.

6 Dazlak kelimesinin aslı tazlak olup zamanla dazlak şekline dönüşmüştür. *İntişarü'ş-şar'ru ve'z-zal'* da kellik anlamındadır.

KAYNAKLAR

1. Uzluğ FN. Genel Tıp Tarihi, 1, Ankara, 1958.
2. Şehsuvaroğlu BN- Demirhan Erdemir A- Cantay Güreşsever G.; Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984
3. Bayat AH. Tıp Tarihi (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
4. Nasr SH. İslam ve İlim. Çev. İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
5. İhsanoğlu E. "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri". Osmanlı Medeniyeti Tarihi, 1. Cilt, İstanbul, 1999. s: 221-361.
6. Tokaç M. "İlk Dönem (XIV-XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri". Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Ayten Altıntaş), İstanbul: İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2000.
7. Tokaç M. "Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları". (Bölüm Yazarı) Osmanlılarda Sağlık (2 Cilt) / Makaleler, Araştırmalar / Arşiv Belgeleri. (Editörler: Necdet Yılmaz, Coşkun Yılmaz). ISBN: 9750099360. İstanbul, Biofarma Yayınları, 2006: 165-185.
8. Demir E. "Hezârfen Hüseyin B. Ca'fer İstânköyî'nin Fihrisü'l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları". Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2012; 46: 1-28.
9. Önler Z. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I Giriş-Metin, Ankara, T.D.K. yayınları 559, 1990.
10. İbn-i Şerif. Yâdigâr, Süleymaniye-Hamidiye, 1041.
11. Kurt NK. Şanizade Mehmed Atullah Efendi'nin Kanunü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi. (Doktora Tezi), İstanbul, 1999.
12. Devellioğlu F. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara 1974.
13. Doğan DM. Büyük Türkçe Sözlük, Ankara: Yazar Yayınları, 1996.
14. Özön MN. Osmanlıca / Türkçe Sözlük, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1979.
15. Şemseddin Sâmî; Kâmûs-ı Türkî, Dersaadet 1317'den tıpkı basım, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
16. Kitab-ı Kamilü's-Sinaa fi 'ilmü't-Tıbb. İ.Ü. İst. Tıp Fak. Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kütüphanesi, No: 4480
17. Sarı M. "el-Mevarid" Arapça-Türkçe Lügat, İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 1982.
18. Topaloğlu B - Karaman H. Arapça-Türkçe Yeni Kamus, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1966.
19. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini "Endeks", Çev. Besim Atalay, Cilt IV, Ankara, Türk Dil Kurumu, yayın no: 524, 1999.
20. Ahmedi, Tervihü'l-Ervah. Topkapı-Revân, 1681.
21. Şehsuvaroğlu BN, Demirhan Erdemir A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa, 1984.
22. İbn-i Sina, (Mütercim: Tokadı Mustafa Efendi), Tahbizü'l-Mathûn "el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi", (Haz.: M. Koç, E. Tanrıverdi), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
23. Geredeli İshak b. Murad. Edviye-i Müfrede Süleymaniye Pertevniyal 744/2.
24. Yıldırım N. XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1983.
25. Canpolat M. "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede", Türkoloji Dergisi, C. 5, S. 1, Ankara, 1973, s: 21-47.
26. Eşref b.Muhammed; Hazâ'inü's-Sa'âdât 1460 (H. 864), Haz. Şehsuvaroğlu BN. TTK Yayınları, Ankara, 1961.
27. Şehsuvaroğlu BN. "Şair ve Hekim Ahmedi (Hayatı ve Eserleri)", İst. Ü. Tıp Fak. Mecm. C:16 S:4 (1954).
28. Önler Z. Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa, II, Sözlük, İstanbul 1999.
29. Özçelik S. Kaya H.; "15. yy'da Yazılmış Bir Tıp Kitabında Geçen Tıbbi Terimler" Tıp Tarihi Araştırmaları 6, İstanbul, 1997.
30. Nasrullah Bin Salih; "Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan" (İnsan Sağlığını Koruma Yöntemleri), II. Kitap, Haz: Abdi Özkök, Ankara, 1992.
31. Türk Dil Kurumu, Yeni Tarama Sözlüğü, yayın no: 503, Düz. Cem Dilçin, Ankara 1983.
32. Arif H. Yunus Emre (Divanı ve Hayatı), İstanbul, 1977.
33. Aşıcıoğlu Ö. "Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i Haniyye Adlı Kitabında Dermatoloji" Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) 14 Mart 1985, Kayseri, Erciyes Üniv., Şerafeddin Sabuncuoğlu Kongresi Tebliğleri, s: 133-141.

Nil Sarı çizimli 17 yy. temsili minyatür,Edirne
Prof. Dr. Nil SARI, Osmanlılarda Tıp Ahlakı, ss.108

BİR ANADOLU EFSANESİ: AMASYALI SABUNCUOĞLU

İlter UZEL¹

ÖZET

Fatih Sultan Mehmed Devri (1451-1481) bilim ve kültür tarihi açısından büyük önem taşır. Bu dönemde Batıda Rönesans henüz başlamamıştı ve Osmanlı dünyasında dönemin en ileri düzeyinde bir tıp söz konusu idi. Şerefeddin Sabuncuoğlu böyle bir ortamda bir bilim ve kültür merkezi olan Amasya'da 1386 yılında doğdu, orada yetişti ve orada yaşadı. Devrinin tıbbını çok iyi bilen bir klinikçi, usta bir cerrah, aynı zamanda iyi bir ressam ve hattat idi. Etiğe saygılı bir hekim ve öğretmendi. Sadece bilgili, ünlü ve saygıdeğer bir hekim olarak yalnız hasta tedavi etmekle kalmadı. Kalıcı ve orijinal nitelikte eserler verdi. Verdiği bu eserler onun ileri görüşlü, sistem sahibi ve titiz bir yazar olduğunu da gösterir. Gerçekten de ilk çeviri eseri olan Akrahadin (Farmakope) hasta tedavisi alanında o dönemin en önemli başvuru kaynağı idi. Hastalıkların ilaçla tedavisi daha doğru deyişle tıbbi tedaviye yönelikti. Ardından 1465 yılında hazırladığı ve dünya tıp tarihine mal olmuş Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ise dünya cerrahi tarihinin baş yapıtlarından birisi olmayı hak etmiştir. Bu resimli kitabı aynı zamanda iyi bir ressam olan Sabuncuoğlu kendi el yazısı ile hazırlamış ve "onun katında bilimden başka şey yoktur" dediği Fatih Sultan Mehmet'e armağan etmiştir. Bu eserin yapılan tıbbi-cerrahi müdahaleleri açıklayan iki nüshasının resimlerini de o hazırlamıştır. Onun diğer bir meziyeti de yazdığı eserlerde devrinin diğer bilim dillerini kullanmayıp bilinçli olarak ana dili Türkçeyi tercih etmesi ve Türkçenin bilim dili olması ve halkının bilimden ana diliyle yararlanmasını sağlamış olmasıdır.

Bu yazıda Sabuncuoğlu'nun yaşam öyküsüne ve bilinen tıbbi eserlerine ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bunun yanında 85 yaşında iken yazdığı ve bizzat kendisinin hazırlayıp hayvanlarda veya kendi üzerinde başarıyla denedikten sonra hastalarına uyguladığı ilaç formüllerinden oluşan son eseri Mücerreb-Nâme'nin Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp araştırma ve uygulamalarına katkısı olabileceği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler; Şerefeddin Sabuncuoğlu, Tıp Tarihi, Tıbbi İllüstrasyon, 15. Yüzyıl Tıbbı

¹Prof. Dr., Emekli, Çukurova Üniversitesi, Adana-Türkiye.

ORCID No: 0000-0002-1876-9809

e-mail: dr.ilteruzel@gmail.com

Geliş Tarihi: 19/10/2021

Kabul Tarihi: 20/12/2021

GİRİŞ

Anadolu'ya 10. yüzyılın sonunda gelerek yerleşmeye başlayan Türkler daha 1090'lı yıllarda Niksar'da Yağlıbasan Külliyesi'nde ilk sağlık tesislerini kurmuşlardır. 12.yüzyılın sonlarında da ana dillerinde tıp eserleri yazmaya başlamışlardır. Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu'da kaleme alınan ilk Türkçe tıp eseri 1110'lu yıllarda Danişmend Oğulları adına Hekim Bereket (?-?) tarafından Amasya'da yazılmış Tühfe-i Mubârizî (Lubâbü'n-Nuhâb Tercümesi) dir.

Osmanlı Çağında yazıldığı bilinen ilk Türkçe tıp eseri ise Edviye-i Müfredé'dir. Geredé'de Arkıt Dağında İshak bin Murad tarafından 1396 yılında yazılmıştır. Fatih Devri (1451-1481) sonuna kadar yetişen hekimler arasında Konyalı Hacı Paşa (1334-1424?), Ahmedî (1334-1413), Ahmedî Dâî (15.yüzyıl sonu), Sinoplu Mümin bin Mukbil de (15.yüzyıl) Türkçe tıp kitapları yazmışlardır. Kaleme alınan 25 kadar ilk Türkçe tıp eseri arasında İshak bin Murad'ın Edviye-i Müfredé'sinin yanında Ahmedî'nin 10.010 beyitten oluşan manzum Tervihü'l-Ervâh'ını (1403-1408), Konyalı Hacı Paşa'nın Teshilü's-Şifa (1408) ve Müntehab-ı Şifa'sını, Sinoplu Mümin bin Mukbil'in Zahire-i Muradiyye ve göz hekimliği ile ilgili Miiftahü'n-nur ve Hazainü's- Sürur'unu sayabiliriz (1). Bunlar arasında efsaneleşmiş diğer bir Türk hekimi de verdiği eserler ve uyguladığı hekimlik mesleği ile yalnız Anadolu-Türk Tıp Tarihinde değil; Türk-İslam Tıp Tarihi, hatta tüm dünya tıp tarihinde önemli yeri olan Amasyalı Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1468?) dur.

ŞEREFEDDİN SABUNCUOĞLU'NUN HAYATI

Şerefeddin Sabuncuoğlu 1385 yılında, bir bilim ve kültür kenti olan Amasya'da doğmuştur (2,3).

Sabuncuoğlu'nun 14 yıl çalıştığı Darüşşifa ayakta-
dır ve Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Müzesi olarak ziyarete açıktır.

Kitaplarında soy kütüğünü "Şerefeddin bin Ali bin el Hac-İlyas Sabuncu Oğlu" olarak verir. Babasının adı Ali, dedesi de Hacı İlyas'tır. Kendisi hekimler ve bilginler yetiştiren bir aileye mensuptu (4).

Sabuncuoğlu'nun düzenli bir eğitim görüp görmediği hakkında kesin bilgi yoktur. Belki de devrinin ilk (veya orta) okulunu bitirmiş, 17 yaşından itibaren

RESİM 1a • Amasya, Yeşilirmak'ın sol tarafı. (Bozoklu Şakir'in eserinden değiştirilerek İlter Uzel kompozisyonu).

ren zamanın geleneklerine göre usta çırak usulüyle tabiliğe başlamıştır.

Bu durum onun medrese eğitimi yapmadığı görüşünü kuvvetlendirmekteyse de Cerrâhiyyetü'l Hâniyye'de "biz çok oğlancıklar gördük kim okulda böyle yaparlardı" sözü onun bir okul yaşamı olduğunu kanıtlar (5). Sabuncuoğlu'nun eğitim çağında, Amasya

RESİM 1b • Amasya Yeşilirmak'ın sağ tarafı. Sabuncuoğlu'nun 14 yıl çalıştığı Darüşşifa ayakta-
dır ve Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Müzesi olarak ziyarete açıktır. (Bozoklu Şakir'in eserinden değiştirilerek İlter Uzel kompozisyonu)...

RESİM 2 • Sabuncuoğlu'nun çizimiyle Fatih Millet nüshasından derlenmiş hekimin dikkat ve özenini anımsatan dokuz ayrıntı.

Darüşşifasının ünlü hekimlerinden Nahcivani'den tıp öğrendiği sanılmaktadır (2).

Cerrâhiyyetü'l – Hâniyye'deki:

"... amma ol nesnelere kim biz istifade idinüb ahval-i kudemaya tettebbu idüb çok kitablara okumaklığıyla bu sınaatın esrarına vakıf olup bu fennun dakik amellerinin tecribesine mültirim olub..." sözleri onun usta-çırak usulüyle öğrendiği tıp bilgisini okuduğu kitaplar ve yaptığı gözlemlerle derinleştirdiğinin kanıtıdır (2). Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun hayatıyla ilgili diğer bilgileri yazdığı kitaplarında verdiği bilgilerden öğreniyoruz:

- Amasya Darüşşifasında on dört yıl hekimlik yapmış ve öğrenci yetiştirmiştir. Hastane hekimliğinden ve öğrenci yetiştirmiş olmaktan eserlerinde övünçle söz eder (3).
- Anadolu'da mesleki geziler yapmış mesela Candaroğlu İsfendiyar Bey (1385-1440) zamanında Kastamonu'ya gitmiştir: "Kastamonu'da iken, İsfendiyar Bey zamanında. Saray da bir nakkaş vardı. Bir gece boza içip yatmış, ertesi sağ eli rase (tremor) olmuş..." (3) Sözleri onun Kastamonu'ya hekimlik amacıyla gittiğini gösterir.

- Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi sunmak için İstanbul'a gitmiş, dönüşünde Bolu, Gerede ve Tosya'ya uğramıştır (3). İstanbul'da:

"Olgun ve erdemli hükümdarın katında bilim dışında geçerli şey yoktur" diye övgüyle söz ettiği Fatih Sultan Mehmet'ten (1451-1481) beklediği ilgiyi görüp görmediği hakkında eserlerinde fazla bir şey söylemiyorsa da Ünver, onun Sultandan- belki de çevresinin etkisiyle- gereken ilgiyi görmediği kanısındadır. Zaten bunu kendisi de son eseri olan Mücerreb-Nâme'de "Padişah katında umduğunu bulamadığını" kibarca dile getirmiştir (3).

Sabuncuoğlu'nun iyi derecede Arapça ve Farsça bildiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Kılıçoğlu, Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'deki "...ona Yunanca Bayram derler" cümlesine dayanarak Yunanca'yı bildiğini öne sürmüştür (5). Oysa aynı ifadeler Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin ana kaynağı Ebulkasım'ın (936-1013) et-Tasrif (1006) eserinde de vardır. Bunun yerine başka bir kanıt, Mücerreb-Nâme'deki "... ben bu bilgiyi Yunanca bir kitaptan aldım ..." sözleri, onun bu dili bildiğine kanıt olabilir. Bilindiği gibi Sabuncuoğlu'nun yaşadığı dönemde Amasya'da Türk çoğunluk dışında Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler mevcuttu ve eserlerindeki kayıtlara göre Sabuncuoğlu onların da tedavisiyle meşgul olmuştur.

Son eseri olan Mücerreb-Nâme'yi 85 yaşında iken yazdığına göre 1468'den sonra ölmüştür. Mezarı kayıptır.

Görüldüğü gibi Sabuncuoğlu'nun o dönemde moda olan tüm bilimlerle ve sanatla uğraşmak yerine tamamen hekimlik sınırları içinde kalan, hasta tedavisi, öğrenci yetiştirme ve yayın yapmaktan ibaret olan bir yaşantısı olmuştur.

ŞEREFEDDİN SABUNCUOĞLU'NUN ESERLERİ

Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun üç tıbbi eseri bilinmektedir:

SABUNCUOĞLU'NUN FARMAKOLOJİK ESERİ: AKRABADİN ÇEVİRİSİ

Sözlük anlamı "Farmakope" olan Akrabadin, ilaç hazırlanması, o dönemde tıpta hastalık patogenezi açıklayan "Ahlat-ı Erba'a = Dört Humor Teorisi" kapsamına giren basit ilaçlar, kompoze ilaçlar, macunlar, tabletler, tozlar, şuruplar, jel'ler, gargaralar, yağlar ve merhemlerin yapıları ve kullanıldığı yerler... gibi

konuları içermektedir. Eser, II.Bayezid'in (1481-1512) Amasya Valiliği sırasında özel hekimi Şeyh Mehmed bin Ahmed Mutetabbib el-Mardini'nin ricası üzerine 1444 yılında Farsça'dan çevrilmiştir. Sabuncuoğlu o zamana kadar bilinen bütün Akraadinleri tarayarak Zeyneddin bin Cürcani'nin (ölm.1136) Farsça kaleme alınmış ve İbni Sina'nın Kanun'u düzeyinde kapsamlı bir eser olan Zahire-i Harzemşahi'nin son bölümü olan Akraadin'i seçmiş ve onu tercüme etmiştir.

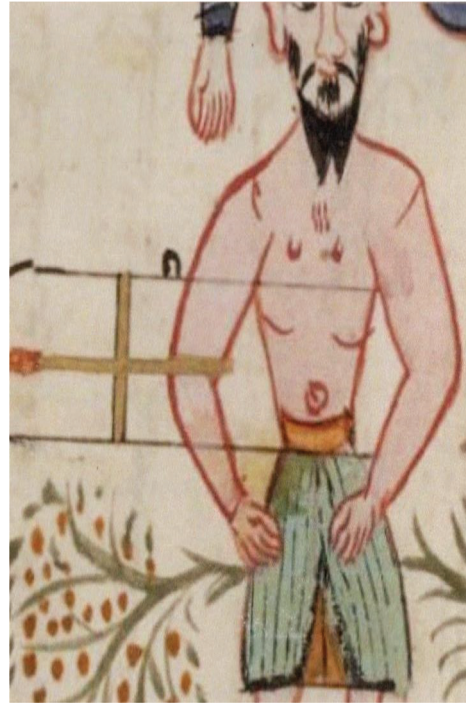
Aslı 31 bölüm olan bu esere, kendisi de iki bölüm eklemiş ve 33 bölüm halinde hazırlamıştır. Ayrıca bunun yanında Sabuncuoğlu, çeviride eklediği ilaçların etki sürelerini ve formüllere giren maddelerin miktarlarını (dozaj) da vermiştir. Eklenen 33. Bölümde ise Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük yer almaktadır. Akraadin'in Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kit.No: 3536... gibi kopyaları bilinmektedir (6).

SABUNCUOĞLU'NUN CERRAHİ ESERİ: CERRÂHIYYETÜ'L-HÂNIYYE

Sabuncuoğlu'nun en tanınmış eseridir. 11. yüzyılda yaşamış ünlü Endülüslü İslam hekimi Ebulkasım Zehravî'nin (936-1013) et-Tasrif adındaki Arapça ansiklopedik eserinin cerrahiye ayrılan son bölümü esas alınarak hazırlanmıştır. İçinde cerrahi girişim resmi (medikal illüstrasyon) bulunmayan bu yapıtı Sabuncuoğlu sistematik resimli bir cerrahi eser haline koymuş, kişisel gözlemlerini de katarak zenginleştirmiş ve adeta orijinal bir yapıt haline getirmiştir. Bu yönüyle Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, İslam aleminin öğretim amaçlı resim (medikal illüstrasyon) içeren tek tıp eseridir. Bilinen üç kopyasının özellikleri ve içindekiler ayrıntılı olarak aşağıda verilmiştir.

a. Fatih Millet Kütüphanesi Nüshası (FM)

Kılıçoğlu Sabuncuoğlu'nun bu nüshayı yanında alıkoymak için hazırladığı kanısındadır (5). İstanbul'da Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emiri kitapları arasında (No:79)'da kayıtlıdır. Kitapsever Ali Emiri Efendi (1857-1924) tarafından bulunarak Fatih Millet Kütüphanesine bağışlanmıştır (7,8). Bu nüshanın yazım tarihi 1465, yazım yeri Amasya'dır ve Sabuncuoğlu'nun el yazısı iledir. Birçok bölümün (fasıl) sonunda cerrahi müdahaleyi açıklayan resimler, metin içinde alet ve girişim resimleri vardır (8). Ancak aynı cerrahi müdahale için yapılan resimlerde aşağıda değineceğimiz ikinci saray nüshasından farklılıklar vardır.

RESİM 3 • Kan alma (Hacamat) (Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye Paris nüshası s. 165a).

RESİM 4 • Sulu Uyuz'un dağlama yöntemiyle tedavisi (Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, Paris nüshası s.51b).

RESİM 5 • Üstte: cam vantuz, altta: sülük çekme (Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, Paris nüshası s.166a).

b. Paris Nüshası (BN)

Saray nüshasıdır. Paris Bibliotheque National'de saklanmaktadır (Suppl. Turc. No:693). Eser, Aralık 1869 da Meclis-i Tanzimat azasından Yasincizade Mehmet İlmi Efendi (?) tarafından "Tabip Mösyo Bergeron"a hediye edilmiş (!) ve o da 9 Haziran 1871'de o zamanki adı Bibliotheque Impérial olan Bibliotheque National'e vermiştir.

Bilindiği gibi 1869 yılı, Fransız İmparatoriçesi Eugeni'nin Süveyş Kanalının açılışına katıldıktan

sonra Sultan Abdülaziz (1856-1876) tarafından Beylerbeyi Sarayında ağırlandığı yıldır. Dr.Bergeron'un İmparatoriçeyle gelen heyete dahil olup olmadığı bilinmemektedir. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ile ilgili bir araştırma yapan Huard ve Grmek, Fransız hekimi Bergeron'un eseri nasıl hediye aldığı ve nasıl Bibliotheque National'a malettiği hakkında hiçbir kayıt bulunmadığını söylemektedirler (9). Hatta adı biyografik kayıtlarda Parisli Doktor Etienne Jules Bergeron (1817-1900) olarak geçen bu hekimin ölümünden sonra yazılanlarda da ne Türkiye, ne de Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ile ilgisini konu eden bir satır yoktur.

Acaba Doktor Bergeron eserin kıymetini fark edemediğinden üzerinde durmaya gerek mi görmedi? Grmek ve Huard'ın öğretim üyesi niteliği de bulunan Bergeron'un bu konuda hiçbir şey yazmadığını bildirmeleri buna bir delil olabilir (9). Çeşitli konularda en küçük ayrıntıyı bile kağıda geçiren Fransız araştırmacılarının bu eseri gözden kaçırmaları, onun uzun süre meçhul kalması, ancak Süheyl Ünver'in 1931'de kitabın İstanbul'da bulunan öteki nüshasını tanıttıktan sonra üzerinde durulmaya başlanması da değerinin geç anlaşıldığını göstermektedir. Fakat 1936'da yayınlanan Laignel Lavastin'in Histoire de la Médecine de Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin resimleri yer almış ve bundan sonra batı dillerinde yazılan hemen bütün tıp tarihi kitaplarında Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'ye yer verilmiştir (10).

Bu arada Bibliotheque Nationaldeki Türkçe yazmaların kataloğunu hazırlayan Emil Blochet hiçbir belge ve kanıt göstermeden Sabuncuoğlu'nun bu eseri "İran Mogolları zamanında yazılan resimli bir Zehravi tercümesini aktardığını" yazmıştır (11). Ancak bugüne kadar ne böyle bir Farsça nüsha ele geçmiş, ne de başka bir bibliyografik kayda rastlanmıştır. Bilimde "ilk"leri belirleme ve öncelik yarışının olduğu çağımızda özellikle İranlı araştırmacıların veya İslam tıp tarihiyle ilgilenenlerin böyle bir eseri -eğer varsa- 90 yıldır çoktan ortaya çıkarmaları gerekirdi. Oysa böyle bir durum yoktur. Ancak burada üzücü olan kopya-yapıştır yapan Batılı tıp tarihçilerinin Sabuncuoğlunu okuyup anlamadan bu kaydı bilinçsizce tekrarlamaları, daha da acı olan kimi Türk tıp tarihçilerinin de "Sabuncuoğlu'nun bu kitabı Farsça Zehravi tercümesinden aktardığını iddialarınıdır. Oysa ilerideki satırların onun nitelikleriyle bir "Anadolu Efsanesi" kişiliği taşıdığını apaçık ortaya koyacağı kanısındayız.

Bu nüshanın yazım tarihi Hicri 867/ M1465, yazım yeri Amasya'dır ve yazarın kendi el yazısıdır (otograf). Fatih Sultan Mehmet'e armağan edilmiş olup baş ve son yaprakta bu nüshanın saraya girdi-

ğini gösteren II. Bayezid'in tuğralı vakıf mührü vardır. 205 varaktır. Birçok bölümün sonunda cerrahi girişimi açıklayan resimler, metin içinde de alet çizimleri vardır.

57 bölüm olan I. Kitapta (Fasıl) 54 tedavi ve ameliyat resmi; 7 alet ve 4 insizyon resmi vardır. 98 bölüm olan II. kitapta (Fasıl) 58 ameliyat ve tedavi resmi, 131 alet ve 10 müdahale resmi vardır. 36 bölüm olan III. kitapta (Fasıl) 24 resim ve alet resmi vardır. Bu resimler Fatih Millet nüshasından farklıdır.

Bu kopyanın üçüncü kitabından ((Bap) 16, 17, 18, 19, 21, 22 bölümleri (Fasıl) kaybolmuştur. Kaybolan bu bölümler İstanbul'daki Fatih Millet nüshasında mevcuttur.

c. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Nüshası

Prof. Dr. Besim Ömer Akalın'ın (1862-1940) özel kitaplığında iken diğer kitaplarıyla beraber İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesine geçmiştir. (No:35)'de kayıtlıdır. Eksik bir kopyadır. Kopya edildiği tarih ve yazım yeri yazılmamış veya o sayfa kaybolmuştur. Fakat geç nüsha olması muhtemeldir.

d. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ile İlgili ilk Çalışmalar

Eserin Türk kamuoyuna ilk tanıtımı Ali Canip Yöntem'in (1887-1967) 1927 yılında Hayat Mecmuasında Fatih Millet nüshasını tanıtmasıyla yapılmıştır (12,13). Bundan sonra tanıtıcı yayınlar ve monografiler hazırlanmıştır. Nihayet iki otograf kopyası üzerine çalışılarak karşılaştırmalı tıpkı basımı tarafımızdan hazırlanmış ve Türk Tarih Kurumunca 1993 yılında birinci, 2020 yılında ise ikinci baskısı yapılmıştır.

İlk defa eksiksiz, karşılaştırmalı metin ve tıpkı basımlı olarak iki cilt halinde hazırlanan bu çalışma yalnız tıp tarihçileri veya Eski Türk Dili Edebiyatçıları değil hekim yazarlar tarafından da ilgiyle karşılanmış; hakkında oftalmoloji, üroloji, göğüs cerrahisi, jinekoloji-obstetrik, kulak-burun-boğaz hastalıkları, pediatrik cerrahi, ortopedi, diş hekimliği, akupunktur gibi alanlarda ulusal ve uluslararası yayınlar yapılmıştır (14,19-30). Buna Amasya Darüşşifasının kuruluşunun 800.yıldönümü nedeniyle 15-18 Ekim 2008 tarihinde Amasya'da yapılan Uluslararası "Anadolu-Türk Darüşşifaları ve Sabuncuoğlu Kongresi"ne sunulan bildiriler de eklenebilir (31).

CERRÂHIYYETÜ'L-HÂNIYYE İLE İLGİLİ TARTIŞMALAR

Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ile ilgili tartışmalar eserin adı, resimleri, ana kaynağı et-Tasrif ile ilişkisi gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Hakkındaki tüm tereddütleri gidermek amacıyla bu konuları tekrar ele almayı ve başlıklar halinde bir nihai değerlendirme yapmayı uygun buluyoruz.

a. Zehravi'ye Atfedilen Türkçe Et-Tasrif Tercümeleri

Bugün için bilinen tek Türkçe et-Tasrif çevirisi Manisa İl Halk Kütüphanesi 1845 numarada kayıtlıdır. Bu tek nüshası bilinen yazmanın baş yaprağında "Zehravi ve İlm-i Cerrah" kaydı vardır. 15.yüzyıl Türkçesiyle yazılmış yazarı bilinmeyen bir et-Tasrif tercümesidir. Bu yazma tarafımızdan incelenip tanıtılmıştır (32). Bu yazımın incelenmesinden de görüleceği gibi bu tercüme Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'ye göre çok yüzeyseldir, systemsizdir, alet çizimleri muğlaktır, eksiktir, muhtemelen usta-çırak usulü yetişmiş mühtedi bir ordu cerrahi tarafından yapılmıştır.

b. Sabuncuoğlu Neden Et-Tasrif'in Sınıflandırmasını Kullandı?

Antik Mısırdan itibaren Antik Yunanda, Antik Roma ve Orta Çağ İslam tıp literatüründe hastalıklar hep "baştan-ayağa" = "de capite ad calcem" sıra ile yazılırdı. Sabuncuoğlu'nun ana kaynağı olan 10 yüzyıl Endülüs İslam yazarı ve cerrahi Ebulkasım Zehravi'nin et-Tasrif'inde de bu sınıflama aynen kullanılmıştır. Sabuncuoğlu da Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi, kaleme alırken (üç orijinal bölüm ve gözlemler hariç) et-Tasrif'teki bu sınıflandırmayı benimseyerek o kitabı âdeta "tercüme etmiştir". Bu davranışı iki nedenden dolayıdır ve aşağıda tekrar vurgulayacağımız gibi eseri sıradan bir tercüme çalışması olarak nitelendirmek bizce çok yanlıştır:

1. **Birinci neden** o zamanlar İslam dünyasında hatta Batı tıp literatüründe Fransız Guy de Chauliac'ın (1300-1363) Latince Chirurgicalia Magna'sı da dahil cerrahide et-Tasrif ayarında örnek alınacak başka sistematik bir eser zaten olmamasıdır (33).

2. **İkinci neden** Sabuncuoğlu Türkçeden başka dil bilmeyen ve başka dilde okuyamayan Anadolu halkının cerrahlarına kendi ana dillerinde bir cerrahi eser sunma gereği duymuş, zeki ve öngörülü bir tutumla mevcutlar arasında en mükemmelini seçmiş ve bu eseri ileri yaşında, olgunluk çağında yazmış olmasıdır.

Esasen Zehravi'nin otuz ciltlik eseri olan et-Tasrif ve bu ansiklopedik eserin son bölümü olan cerrahi de bütünüyle orijinal bir çalışma değildi. Çünkü o da 7. yüzyıl Bizans hekimi Paulus Aegineta'nın(625-690) kitabından (Epitome) ve sınıflamasından büyük ölçüde yararlanmıştı.(34) Fakat Zehravi, Paulus'un eserine alet resimleri, ve diğer eklemeleri yaparak et-Tasrif'in cerrahiye ayrılan ve çok popüler olan bu son 30. bölümünü ortaya çıkarmış, Sabuncuoğlu ise yaptığı pek çok ilavelerle onu daha da aşmış, geliştirmiş ve mükemmelleştirmiştir.

c. Cerrâhiyyetül-Hâniyye Resimleri ve Antik Batı Tıp Literatüründeki Diğer Resimli Cerrahi Eserler

Erken Dönem Batı cerrahi literatürü ve bu eserlerdeki illüstrasyonlar Pierre Huard ve Mirko Grmek tarafından araştırılmış, sonuçlar "Mille ans de Chirurgie en Occident: V-XV Siecles. Ed. Roger Dacosta 1966" eserinde ortaya konmuştur (35). Buna göre 12. yüzyıldan itibaren cerrahi müdahale resmi içeren Latince, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Felemenkçe eserler mevcuttur. Bu resimlerin hiçbirinde Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'deki gibi sistematik düzenleme yoktur, hatta bunlardan bazıları tıbbi eser bile olmayıp dini eserlerdir. En çok resim içeren Fransızca Rogérin'de bile sistematik olmayan 35 illüstrasyon mevcuttur (35).

Sabuncuoğlu'nun bir üstünlüğü de kitabını hazırlarken benimsediği bu sistematik davranışdır. O "... suret-i üstadı ve şekl-i aleti ve suret-i alili musavver idüb şol yirlerde kim tasvir gerekdür yazdum ve şol yirlerde kim ehem değildi yazmadım" diyerek eseri bilinçli olarak resimlediğini söylemiştir. Ayrıca bu resimlerinde iki veya bazen de üç yardımcı ile ekip çalışmasını da somutlaştırmıştır. Çünkü o kitabını süslemek için değil, anlaşılır olması için resimlemiştir.

Sabuncuoğlu'nun başka bir üstünlüğünü de iki nüshanın karşılaştırıldığında görülecek olan resim farklarında, başka deyişle onun aşama gösterdiğinde aramak gerekir. Çünkü İstanbul'daki Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emiri kitapları arasındaki otograf nüshayı Kılıcoğlu'na göre Sabuncuoğlu kendi yanında alikoymak için kaleme almıştı (5). Aynı konu ile ilgili resimlerde iki nüshada sayı ve nitelik açısından farklılık vardır (12,13).

Paris nüshasındaki resimler şablonludur. Fatih Millet nüshasındaki bazı sayfalarda resim için hazırlanmış fakat boş bırakılmış yerler olduğu halde, Paris Bibliotheque National'deki nüshada Sabuncuoğlu'nun minyatürleri şablon kullanılarak, üstün

işçilikle ve ince bir fırçayla titiz olarak hazırladığını, hatta yer yer altın da kullandığını tespit ettik. Kısaca, eserin mükemmel saray nüshası İstanbul Fatih Millet nüshasına göre çok daha özenlidir.

d. Cerrâhiyyetül-Haniyye'nin Üç Kopyasından İki Otograf Nüshalardır

Yazma eserlerin bilimsel değerlendirilmesinde bizzat yazarının kendi kaleminden çıkması nedeniyle çok değerli olan müellif nüshaları, Türk-İslam tıp tarihinde bir elin parmaklarını geçmez. Antik Çağ'la ilgili Batı tıp literatüründe ise bildiğimiz kadarıyla-Hollandalı Jan Yperman (1280-1331) veya Fransız Guy de Chauliac (1300-1368) gibi erken dönem yazarları dahil hemen hiç birisinin müellif nüshası kopyalar elimizde yoktur (33). Zaten matbaanın icadından sonra artık kitaplar yazılarak çoğaltılmamış, hepsinin baskısı yapılmıştır. Oysa Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin mevcut üç kopyasından ikisi otograf, bizzat Sabuncuoğlu'nun kaleminden çıkmış "müellif hattı" nüshalardır.

e. Sabuncuoğlu'nun Ana Dilini Tercih

Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin anlatımı çok temiz bir 15. yüzyıl Anadolu Türkçesiyedir. O, "...bu kitabı türki yazdum, türki yazdugum şol ecilden oldı kim kavmi rum türki dilin söylerler, bu asrun cerrahları ekseri ümmilerdir, ohuyanları da türki kitaplar ohurlar" (2) diyerek neden ana dilinde yazdığına açıklık getirmiştir. Eser aynı zamanda Türkçenin bilim dili olarak gelişmesine katkı amacıyla yazılmış ve aynı zamanda titiz bir hattat olan hekimin kaleminden çıkmıştır. Türkçenin bilim dili olarak gelişmesine katkıları ilk defa 1956 yılında Vecihe Kılıcoğlu (Hatipoğlu)'nun (1917-1996) "Cerrahiye-i İlhaniye" eserinde ele alınmıştır (5). Kılıcoğlu'na göre eser, 15. yüzyıl Anadolu Türkçesinin referans yazmalarından başlıcası olarak kabul edilmektedir.

f. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye Kopyalarının Azlığının Nedeni

Yalnız Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin değil, başka İslam tıp literatüründe ve Batıda cerrahnamelerin fazla yazılmaması iki nedene bağlanabilir:

1. Birinci neden, tüm dünyada cerrahinin gelişmesini geciktiren üç majör faktör olan ameliyat sırasında ve sonrasında yaşanan ağrı, kanama ve enfeksiyon sorunlarının giderilmesinin gecikmesidir. Bu üç ana sorunun ortadan kaldırılması ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında; anestezinin keşfi, hemostatik penslerin geliştirilmesi, mikroorganizmalar dünyasının

tanınması ve cerrahide önce antisepsi sonra asepsi anlayışının benimsenmesi ile mümkün olabilmıştır. İşte cerrahinin bu majör problemleri veya riskleri nedeniyle hekimler ve hekim-yazarlar cerrahiden genellikle uzak durmuşlardır. Bu nedenle İslam tıp literatüründe de medikal tedaviye yer veren yüzlerce eser olduğu halde cerrahi tedaviye yönelik cerrahnameler çok azdır.

2. İkinci neden ise Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'nin yazıldığı dönemde hakkettiği ilgiyi görememiş; büyük olasılıkla görmesinin engellenmiş olmasıdır. Sabuncuoğlu son eseri olan Mücerreb-Nâme'de Amasya'dan İstanbul'a "padişah kapısındaki maslahatını görmek için" gelip Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi Fatih'e sunduğunu kaydeder. Sultanın çevresindeki hekim zincirinin oluşturduğu bariyer büyük ihtimalle onu "bir taşralı hekim" olarak düşünmüş; ekibe katılır kuşkusıyla padişaha yaklaştırmamış; muhtemelen huzura kabul edilmemiştir ki o bu hususu son eseri Mücerreb-Nâme'de nazik bir üslupla vurgulamaktadır. Bununla birlikte baş ve son sayfalarında II. Bayezid'in vakıf mührü olduğuna göre kitap saraya girmiş, 1869 da saraydan bir şekilde çıkarılarak (!) yukarıda değindiğimiz Mösyö Berjuvan (?) adında bir Fransız doktora Meclis-i Tanzimat Azası İlmî Efendi (?) tarafından armağan edilmiş (!), o da şimdiki adı Bibliotheque National olan Bibliotheque Impériale'e 1871 yılında vermiştir (9).

g. 83 Yaşındaki Saygıdeğer Üstad Cerrah-Hekimin İntihal Yapması İddiası

Aşağıda değineceğimiz nedenle yazarın eseri yazdığı dönemdeki yaşının bilinmesinin önem taşıdığına inanıyoruz. Sabuncuoğlu Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi 83 yaşında iken (870 H / 1465 M) yılında yazmıştır (on yedi yaşından heşt-ad üç yaşa değin, BN, 166a, FM, 158b). Dolayısıyla kitap onun olgunluk çağının eseridir. Zaten son eseri olan Mücerreb-Nâme'yi 85 yaşında iken (873 H / 1468 M)' de yazdığını "... ömrüm heşt - ad' ü penç olmuşdu" diyerek vurgular (2,3).

Bazı yazarlar, Sabuncuoğlu'nun Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi kaleme alırken et-Tasrif'ten yararlandığını, fakat onun tercümesinden ibaret olmadığını ve eserin pek çok orijinalitesi olduğunu iddia etmemizi yanlış yorumlayarak Sabuncuoğlu'na intihal yakıştırdığımızı sanmışlardır. Eserlerindeki otobiyografisinden onun 17 yaşından itibaren Amasya darüşşifasında hekimlik yapmaya başladığını öğreniyoruz. 83 yaşında yazdığı Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'ye gelinceye kadar tam 66 yıl tıp ve cerrahi ile uğraşmış, hasta tedavi etmiş, bu arada Orta Çağ İslam Tıbbının referans kitaplarından Zeyneddin bin İsmail Cürcani'nin

Zâhire-i Harzemşâhi'sinin farmakopesini (Akrabazın) (850 H / 1446 M) yılında Farsçadan Türkçeye çevirmişti. Öyleyse bu eseri Farsçadan Türkçeye çevirdiğini ön sözünde açıkça beyan eden, üstelik eserin sonuna bir de sözlük ilave eden Sabuncuoğlu neden Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'de böyle bir beyanda bulunmadı. Çünkü bizce büyük ihtimalle 65 yıllık meslek yaşamının önemli bir bölümünde bu cerrahi eseri hep bir başucu kitabı olarak yanında bulundurdu. Tanıda ve tedavilerde ondan yararlandı, hatta giderek tamamını ezberledi, hafızasına kazıdı. Sayısız cerrahi müdahaleyi bu eser yardımıyla yaptı, bir yandan da onun doğru bilgilerinden yararlanırken, Zehravi'de gördüğü yanlışları ve eksikleri de tespit etti. Kitabını kaleme alırken birçok yere kendi kişisel gözlem ve önerilerini "müellifi-i kitab Şerefeddin eydür" diyerek belirtti, ayrıca esere üç yeni bölüm ile günümüzde yayımlanan yerli-yabancı tıp tarihi kitaplarının hemen hepsinde bir herhangi bir vesile ile yer verilen 138 minyatür tarzında tıbbi illüstrasyon ile 11'i kendi buluşu olan 168 alet çizimi ekledi. Çok açık deyişle bu eseriyle et-Tasrif'in önüne geçti ve onu aştı.

83 yaşındaki şöhretli ve saygıdeğer bir hekim neden intihal yapsın ki? Buna ihtiyacı olmayacağı açıktır, o kadar açıktır ki son eseri olan Mücerreb-Nâme'yi, Amasya'nın bilim ve kültür çevresinin ricası üzerine yazmıştı, fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi o dönemde hem İslam bilim dünyasında hem de Batıda örnek alınabilecek başka nitelikli eser zaten yoktu.

Kaldı ki, diğer çok önemli bir husus da eseri çoğu okur-yazarlığı kıt olan ve Türkçeden başka dil bilmeyen Anadolu cerrahlar için kaleme aldığını ön sözünde açıkça belirtmesidir. Onlara duyduğu mesleki sevgi ve etik tutumu böyle mükemmel bir eser ortaya koyarak göstermiş olmasını takdirle karşılamak gerekirken, ilk defa 1949 da Fransızca olarak yayımlanan Osmanlı Türklerinde İlim yazarı Adnan Adıvar da dahil olmak üzere et-Tasrif'i "satır satır, aynen" çevirdiğini öne sürerek onu küçümsemeye kalkan bazı yazarlar, eserinin içeriğini, yazım amacını ve üstünlüklerini kavrayamayan ve yüzeysel araştırmalarla yetinenlerdir (37). Kaldı ki Sabuncuoğlu Zehravi'den yer yer "eş-Şeyhü's-Zehravi" olarak söz eder ve Endülüs İslam hekimlerini de yeri geldikçe "etubba-yı enülüs" olarak anar ve kitabında onlara yer verir.

h. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye Bir Başyapıttır

Bu konuda yaklaşık yarım yüzyıldır Antik Çağ cerrahisine odaklanan ve tıp tarihi ile ilgilenen bir araştırmacı olarak, Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye eserinin dünya bilim ve kültür tarihinin başyapıtlardan birisi olduğunda ısrar ediyorum.

CERRAHİYETÜ'L-HANİYYE'NİN BÖLÜMLERİ

Cerrahiyetü'l-Haniye üç kitaptan oluşur. I. Kitap (fasıl) (57) bölümdür (bab). II.Kitap (fasıl) (98) bölümdür(bab). III.Kitap(fasıl) (35) bölümdür(bab). Bu kitaplar içinde (bab) yer alan bölümler (fasıl) (Tablo I, Tablo II ve Tablo III)'de gösterilmiştir.

Bölümler verilirken Paris kopyasının (P) varak numarası veya çok az olarak Fatih Millet nüshası da yer alır. Burada (a) recto, (b) verso; (M) Millet kopyası için de varak numarası (a) recto,(b) verso'yu gösterir.

Tablo I.: Koterizasyon (dağlama) Yöntemleri	
1. Başta rutubet ve soğuk humorların üstünlüğünden olan ağrılar için dağlama yapılması, P16a -17a	30. Dalak hastalığının dağlanması, P34a-34b
2. Kronik baş ağrılarında dağlama, P17a-17b	31. Hidropsis'de dağlama, P34b-35a
3. Akut migren'de dağlama, P18a-18b	32. Ayakta ödemin dağlanması, P35a-35b
4. Kronik migren'de dağlama, P19a-19b	33. Diarrhea'de dağlama, P35b-36a
5. Soğuk humor üstünlüğünden olan kulak ağrılarında dağlama, P20a	34. Hemorroid'in dağlanması, P36a-36b
6. Yüz felcinde dağlama, P20a-P20b	35. Verru'de dağlama, P37a
7. Paraliz jeneral ve apopleksi'de dağlama, P21a	36. Anal fissürün dağlanması, P37a-37b
8. Letarji'de (balgam humoru üstünlüğünden olan unutkanlık) dağlama, P21b	37. Böbrek hastalıklarında dağlama, P38a
9. Felçler ve beden gevşekliğinde dağlama, P22a	38. Vesikal gevşeme ve idrar inkontinansı'nda dağlama, P38a-38b
10. Epilepsi'de dağlama, Hemipleji'de dağlama, P22b	39. Uterus'un rutubet ve soğuk üstünlüğünden olan hastalığında dağlama, P22b
11. Depresyon'da dağlama, P23a	40. Kalça çıkığında dağlama, P39a-39b
12. Katarakt veya hypopion'un dağlanması, P23b	41. Siyatikte dağlama, P39b-42b
13. Kronik göz yaşarmasında dağlama, P24a-24b	42. Sırt ağrısının dağlanması, P42b
14. Ozena'da dağlama, P24b	43. Gibbosité'de dağlama, P42b-43a
15. Ptosis'de dağlama, P24b-25a	44. Gut ve artrit'de dağlama, P43a-43b
16. Kirpik eğilmesinin dağlanması, P26a-26b	45. Herni'de dağlama, P43b-45a
17. Lakrimal fistül'ün dağlanması, P26b-27a	46. Mafsalları yırtılmasında dağlama, P45a-45b
18. Dudak fistürleri'nin dağlanması, P27b-28a	47. Lepra'da dağlama, P46a-46b
19. Ağız içi fistülü'nün dağlanması, P27b-28a	48. Parestezi ve parezi'de dağlama, P46b-47a
20. Periodontal hastalıklı diş etinin dağlanması, P27a-28b	49. Vitiligo'da dağlama, P47a-47b
21. Diş ağrısında dağlama, P28b-29a	50. Kanserde dağlama, P47b-48a
22. Skrofül'ün dağlanması, P29b	51. Absede dağlama, P48a-48b
23. Dispne ve afoni'nin dağlanması, P29b-30a	52. Gangrende dağlama, P48b-49a
24. Akciğer hastalığında ve öksürükte dağlama, P30a-30b	53. Kallus ve verrü'nün dağlanması, P40a-49b
25. Rutubet ve soğuk humorların üstünlüğünden olan humerus çıkığının dağlanması, P30b-31a	54. Ürperme, titremede dağlama, P50a
26. Mide hastalığında dağlama, P31b-32a	55. Furonkül'ün dağlanması, P50a-50b, P50b-51a
27. Rutubet ve soğuk humorların üstünlüğünden olan karaciğer hastalığının dağlanması, P32a-32b	56. Arteriyel kanamanın dağlanması,
28. Karaciğer absesini çökmek için dağlama, P32b-33a	57. Ekzemannın dağlanması, P51b
29. Plörezi'de dağlama, P33a-33b	(57. bölüm Ebulkasım'ın et-Tasrif eserinde yoktur. Sabuncuoğlu tarafından yazılmıştır)

Tablo II.: Cerrahati yarma, Deşme ve Yara Bakım Yöntemleri	
1. Çocukların başındaki likidin boşaltılması (Hidrocefali'nin tedavisi), P52b	50. Sinir burulmasından olan şişlerin tedavisi, P90b-91a
2. Retro-oriküler flebotomi (?) P52b-53b	51. Karın derisindeki mantarimsı bütümlerin (?) tedavisi, P91a-91b
3. Temporal arter insizyonu, P54a-55a	52. Ombikal herni tedavisi, P91b-03a
4. Damarlardan göze inen sıcak humor'un tedavisi,	53. Kanser tedavisi, P93a-93b
5. Başta göze inen sıcak humor'un tedavisi, P56a-56b	54. Abdominal parasentez, P93b-95a
6. Kulaktan yabancı cismin çıkarılması, P57a-59a	55. Hipospadias, epispadias ve external mead darlığı tedavisi, P95a-96a
7. Kulak yolu obstrüksiyonu tedavisi, P59a-59b	56. Glans ve preputteki hiton (?) veya peniste yapışıklığın tedavisi, P96a-97a
8. Göz kapağındaki bütümlerin tedavisi, P59b-60a	57. Çocukları şümet etmek, P97a-98a
9. Epikantus tedavisi, P60a-60b	58. Üriner retansiyon tedavisi, P98a-99a
10. Gözde ankiste fibro-adipöz tümör'ün tedavisi, P61a-61b	59. Vesikal lavaj aleti ve tedavisi, P99a-100a
11. Göz kapağını kesip dikmek, M57b-59a	60. Litotripsi ve mesaneden taşın çıkarılması, P100a-102b
12. Kirpik dikmek, P62a-62b	61. Kadınlarda olan taşın çıkarılması, P102b-103b
13. Üst göz kapağı kısıklığı tedavisi, P62b	62. Hidroselin insizyonu, P103b-105b
14. Alt göz kapağı kısıklığı tedavisi, P62b-63a	63. Yumuşak doku fitim yarmak, P105b-106b
15. Kapak göze yapıştırsa tedavisi, P63a-63b	64. Varikosel tedavisi, P106b-107a 65
16. Pterygium tedavisi, P63b-64a	65. İntestinal herni'nin tedavisi, P107a-108b
17. Konjunktivada kemozisin tedavisi, P64b-65a	66. Pnömetesel tedavisi, P108b-109a
18. Panikül tedavisi, P65a-65b	67. İnguinal herni tedavisi, P109a-109b
19. Burundaki vejetasyon'un tedavisi, P65b-66b	68. Hidrosel tedavisi, P109b-110a
20. Eksofalminin tedavisi, P66b-67a	69. Kastrasyon veya emaskülasyonu, P110a,
21. Stafilonun tedavisi, P67a-67b	70. Hemafraditizm tedavisi, P110b
22. Gözde hyopion tedavisi, P68a	71. Kadınlarda klitoris'in kesilmesi, P110b-111a
23. Katarakt (?) tedavisi, P68a-69b	72. Vajinası kapalı veya atrezik olanların tedavisi P111a-112a
24. Burun polipinin tedavisi, P69b-70b	73. Vulva kondilomunun tedavisi, P111a-112a
25. Burun siğillerinin kesilmesi, P70b-71a	74. Vajinadaki fibroid dokunun eksizyonu, P112b-113b
26. Kulak, burun ve dudak yaralarının dikmek, P71a-71b	75. Doğum yaptırmak, P113b-116a
27. Dudaktan tümör çıkarılması, P71b-72a	76. Ölü fetus'un çıkarılması, P116a-117b
28. Hipertrofik diş etinin kesilmesi, P72a-72b	77. Ana rahminde ölen çocuğu çıkarmak, P118a-119b
29. Diş taşlarının kazınması, P72b-73a	78. Plasantanın çıkartılması, P119b-120b
30. Diş çekimi, P73a-73b	79. Konjenital amüs atrezisinin tedavisi, P120b-122b
31. Artı (Stürtümerer) diş çekimi, P74b	80. Anal fissür tedavisi, P121b-122b
32. Sallanan dişlerin ligatürle bağlanması, P75a-75b	81. Kanamalı hemorroidin bağlanması ve ekstirpasyonu, P123a-123b
33. Kısa dil frenilununun kesilmesi, P75b-76a	82. Kallus ve kuru veruların tedavisi, P123b-125a
34. Kısa dil frenilununun kesilmesi, P75b-76a	83. Lavmanda kullanılan aletler, P125a-126b
35. Ranula eksizyonu, P76a-76b	84. Cerrahatleri kurutucu ilaçlar, P126b-130a
36. Dil ve boğaz şişi tedavisi, P76b-77a	85. Karın derisi ve bağırsak yaralarının dikilmesi, P130a-134b
37. Uvula şişini kesmek, P77a-78a	86. Nasır ve eski cerrahatın ilacı, P134b-138a
38. Boğaza kaçan kemik veya yabancı cismin çıkartılması, P79a-79b	87. El ve ayak amptütasyonu, tekniği, P138b-139a
39. Şişlerin insizyonu, ve eksizyonu, P79b-80b	88. Derin stütürasyonlar ve fistüllerin tedavisi, P139a-142a
40. Şişlerin perforasyonu ve eksizyonu, P80b-82a	89. Stürtümerer pamakların amptütasyonu ve sindaktili'de interdigital yapışıklığın tedavisi, P142a-143b
41. Başta olan şişlerin yanılması, P82a-82b	90. Varis tedavisi, P143a-145a
42. Boyundaki skrofül'ün yanılması, P82a-83b	91. İnkmedeni'nin tedavisi P145a-145b
43. Larinks şişinin yanılması, P84a-85a,	92. Deri altı kurduunun tedavisi, P146a-145b
44. Boğaz şişinin (guat) yanılması, P85a-86a	93. Ürperme tedavisi, P146b-147a,
45. Uraları insizyon ve eksizyon tekniği, P85b-86b	94. Ok çıkarma tekniği, P147a-151b
46. İnsizyon ve eksizyon aletlerinin resimleri, 87b-88b	95. Kan alacak damarlar (Flebotomi), P151b-160a
47. İnekomasti tedavisi, P88b-89a	96. Hacamat etmek, P160b-165a
48. Koltuk altı abselerinin tedavisi, P89a-89b	97. Stülük çekme, P165a-166a
49. Arter veya vena iltihabına bağlı abselerin tedavisi, P89b-90b	98. Herpes circiné'nin (?) (Kızıl demregü) tedavisi P166a-166b
(98. Bölüm, Ebulkasım'ın et-Tasrif eserinde yoktur. Sabuncuoğlu tarafından yazılmıştır.)	

Tablo III: Kırık-Çıkıklar, Tedavileri ve Farmakope	
1. Kemik kırıklarının tedavisi,P168a-172a	19. Enfekte kırıkların tedavisi,M179b-181a
2. Baş kemiği kırıklarının tedavisi,P172a-176a	20. Kırıkta kallus teşekkülü,M181a-181b
3. Burun kemiği kırığının tedavisi,P176a-176b	21. Kırık kaydıktan sonraki atrofimin tedavisi,M181b-182a
4. Alt çene kırığının tedavisi,P176b-178a	22. Yanlış kaynamanın tedavisi,P189b
5. Klavikula kırığının tedavisi,P178a-179b	23. Çıkıkların tedavisi,P189a-189b
6. Scapula kırığının tedavisi,P179a-180a	24. Alt çene lüksasyonunun redüksiyonu,P189b-190a
7. Sternum kemiği kırığının tedavisi,P180a-181a	25. Köprücük kemiği ve humerus başı çıkığının redüksiyonu,P190b
8. Kot kırığının tedavisi,P181a-181b	26. Omuz lüksasyonunun redüksiyonu,P191b-194a
9. Vertebra kırığının tedavisi,P182a-183a	27. Dirsek çıkığının tedavisi,P194a-195a
10. Akromion kırığının tedavisi,P183a	28. El, ayak çıkığının tedavisi,P195a-195b
11. Humerus kırığının tedavisi,P183b-185a	29. Parmak çıkığının tedavisi,P195b
12. Kol kemikleri kırığı redüksiyonu,P185a-185b	30. Vertebral kolon lüksasyonu tedavisi,P195b-197b
13. El ve parmak kemiklerinin redüksiyonu,P186b-187a	31. Trokanter çıkığının tedavisi,P197b-199b
14. Femur kırığının tedavisi,P187a-188a	32. Diz çıkığı redüksiyonu,P199b-200a
15. Diz eklemi kırığının tedavisi,P188a	33. Topuk çıkığı redüksiyonu,P200b-201a
16. Tibia (?) Fibula (?) (baldır, incik kemiği) kırığının tedavisi,M177b-178b	34. Ayak parmakları çıkığının tedavisi,P201a-201b
17. Ayak ve ayak parmakları kırığının tedavisi,M178b-179a	35. Enfekte olan veya kırıkla beraber olan çıkıkların tedavisi,P202a
18. Kadınlarda ferc ve kasık kemiği (pelvis) erkeklerde penis kırığının tedavisi,M179a-179b	36. Cerrahi tedavide kullanılan ilaçlarla ilgili farmakope, P202a-206b.
36. Bölüm Ebulkasım Zehravi'nin et- Tasrif eserinde yoktur. Sabuncuoğlu tarafından yazılmıştır.	

SABUNCUOĞLU'NUN GELENEKSEL TAMAMLAYICI VE FONKSİYONEL TIP YÖNÜNDEN ÖNEMLİ ESERİ

Mücerreb-Nâme

Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun 1468 de yılında yazdığı telif eseridir ve ön sözünde Amasya'daki hekim çevresinin arzusuna uyarak kaleme aldığını belirtmiştir (12). Sabuncuoğlu'nun bu eseri diğerlerine göre daha tanınmış ve yayılmıştır.

Mücerreb-Nâme'de, yazarın hayvanlar ve insanlar üzerinde veya bizzat kendi üzerinde denediği ilaçların kullanılışı açıklanırken, bugünkü tıp literatüründeki olgu sunumlarına benzer ifadeler yer alır. Böylece Sabuncuoğlu hasta tedavisi sırasında başından geçen olayları naklederek ilaçların kullanılışı üzerindeki tereddütleri gidermeyi amaçlamış ve meslektaşlarına yol göstermiştir. Bu deneyini "tıryak" denilen içinde yirmiden fazla drog bulunan ve o dönemin tabiriyle "baştan ayağa her türlü hastalığa iyi gelen" bir ilacın tarifini verirken anlatmıştır.

RESİM 6 • Mücerreb-Nâme'nin yeni bulunan bir nadir nüshasındaki tıryak bölümü (s.1b.)

Deney kısaca şöyledir:

"Bir gün bir yılancı Sabuncuoğlu'na gelip zehirli bir yılancı olduğunu söyler ve getirir. Sabuncuoğlu sol elinin işaret parmağını bu yılana ısırır. Kendisi daha önce bu tıryaktan almış ayrıca ilacı parmağına da bağlamıştır. Yılanın zehiri ne parmağını şişirmiş ne de vücuduna zarar vermiştir."

Sabuncuoğlu'nun başka bir uygulaması da "bir Tatar Hoca da'dan gördüğünü" beyan ettiği Otohemoterapi'yi (hastanın kendi kanını alıp tekrar nak-

RESİM 7 • Sabuncuoğlu'nun eserlerinde tanımladığı hastaya kendi kanını nakletme (otohemoterapi) ve kullandığı akupunktur noktaları.

RESİM 8 • Sabuncuoğlu'nun hazırladığı tiryakın etkisini kanıtlamak amacıyla kendi üzerinde yaptığı yılan deneyi. (Mücerreb-Nâme'deki tanıma göre Dr. İlter Uzel kompozisyonu, İlter Uzel Tıp ve Diş Hekimliği Müzesi-Adana).

letme) hem Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'ye hem de Mücerreb-Nâme'ye yazmasıdır (2,3,38).

Görüldüğü gibi bu ilaç zehirlenmelere karşı bir antidottur.

RESİM 9 • Sabuncuoğlu'nun kendi hazırladığı tiryakın etkisini kanıtlamak için yaptığı hayvan deneyi (Mücerreb-Nâme'deki tanıma göre Dr.İlter Uzel kompozisyonu, İlter Uzel Tıp ve Diş Hekimliği Müzesi-Adana).

Sabuncuoğlu bu tiryakı Mücerreb-Nâme'de görülünü erdiği "Tiryak-ı Faruk" yerine de kullanmış ve aynı özellikleri taşıdığını ifade etmiştir.

Onun önemli deneyi bir hayvan deneyidir ve yine bu ilacın tarifi içinde anlatılmıştır:

"Bir gün zehirli bir yılanı olduğunu söyleyen bir yılançı gelmiş. Sabuncuoğlu gene o yılanı getirterek bir horozu yakalayıp bir butunun tüylerini yolarak yılanı üç kere ısırttırmış. Sonra hazırladığı tiryaktan horozu yutturmuş ve kümese salıvermiş. Daha sonra gelip horozu yutturmuş ve kümese salıvermiş. Daha sonra gelip horozu kontrol etmiş ve onun zehirlenmediğini görmüş. Ertesi gün horoz tamamen iyileşmiş."

Böylece hazırladığı ilacın etkisinden emin olarak onu eserine yazmış Bu deneyler Türk tıp tarihinin bilinen ilk deneysel tıp çalışmalarındandır. Mücerreb-Nâme tarafımızdan tıpkı basım ve çeviri yazılı olarak hazırlanmıştır (38). Eser 17 bölümdür.

Mücerreb-Name'deki Droglar

Mücerreb-Nâme nüshalarındaki formüllerde kullanılan droglar taranarak hazırlanan bu listede Sabuncuoğlu aynı drogun bazen Türkçe, bazen Arapça veya Farsça adlarını kullandığından aşağıdaki listeye bu droglar aynen aktarılmıştır. Bu nedenle tekrarlar vardır.

Tablo IV.: Mücerreb-Name'nin Bölümleri
1. Tiryaklar, (Antidotlar)
2. Macunlar,
3. Diarreikler ve toz ilaçlar,
4. Yakı ve yakı türü ilaçlar,
5. Astrenjan ilaçlar ve fumigasyon ilaçları,
6. Fitol ve Ovüller,
7. Şuruplar ve Gargaralar,
8. Göz hastalıklarında kullanılan ilaçlar,
9. Tablet ve Pastiller,
10. Cerahat giderici ilaçlar,
11. Merhemler, yağlar,
12. Lavmanlar,
13. Kusturucular,
14. Burun kanamasını dindirici ilaçlar,
15. Tabletler,
16. Ağız, boğaz, diş ve dudak ilaçları,
17. Suutlar (Enfiye) ve kuturlar(Kulak ilaçları)

Listede önce drogun Mücerreb-Nâme'de geçen adı yer alır. Parantez içinde Latincesi ile günümüzde kullanılan adı (veya adları) alfabe sırasıyla verilmiştir.

Yaklaşık olarak 375 bitkisel, 14 hayvansal ve 19 madensel drog saymış bulunmaktayız. Bitkisel drog-ların kökü, yaprağı, gövdesi, çiçeği, meyvesi veya tohumu kullanılmıştır.

Tablo V.: Mücerreb-Name'deki Droglar	
A	Bezr-i kutum =Pamuk tohumu
Afsentin (Artemisia abstrum, Acı pelin)	Bezr-i nil (Semen Ipomoeahederaceae,Mavi gece sefası tohumu)
Afyon (Papaver somniferum,Afyon)	Bezr-i reşa (Semen lapidium sativum,Adi su teresi,Tere)
Akakiya (Acacia, Akakya,Arap zamkı),	Bezr-i tere =Bezr-i reşa
Ak benc (Hyosyamus albus,Beyaz ban otu),	Birin k(Embelie ribes,Barank,Birink kabulü),
Ak fülül (Piperis album,Beyaz biber),	Bugday unu (Triticum vulgare,Bugday unu),
Akırkarha (Anacyclus pyrethum,Nezle otu),	Burçak unu (Vicia ervilia,Burçak),
Ak sandal (Santalum album,Beyaz sandal,Cinden ağacı),	Bure armeni (Natrii boras,Boraks),
Ak süsen (Lilium condium,Ak süsen,Beyaz zambak),	Bure hulv (Alumini sulphas,Alüminyum sülfat),
Amlac (Phyllanthus emblica,Emlaç),	Buyan dibi=Arki'l-sus (Radix Glycyrrhiza glabra, Meyan kökü),
Ancura (Urtica pilulifera,Isırğan otu, Encure),	C
Anison (Pimpinella anisum,Anason),	Co'da (Teucrium polium,Koyun yavşanı,Yer meşesi)
Anzarut (Sarcocolla, Anzarut, Göz otu),	Cavşir (Opoponax chironium,Cavşir otu,Oğlan aşısı),
Arki'l-süs (Radix Glycyrrhiza glabra,Meyan kökü),	Ceblahenk (Xanthiloxolon? Sarı ağaç?),
Arku's-safr = Maminan cini (Chelidonium majus,Kırlangıç otu,Maminan),	Cevz-i buvva=Besbase (Küçük hindistan cevizi),
Arpa unu (Hordeum vulgare,Arpa unu),	Cevz-i rumi (Fructus rugla regia,Ceviz),
Asarun (Asarun europeum, Asarun, Çoban düdüğü,Kedi otu)	Cintiyane (Gentiana lutea,Centiyan,Kuşat,Eşek turpu)
Asel (Mel,Bal),	Çubuk (Vitis vinifera,Asma çubuğu)
Asel-i ham = Ud-i hindi (Aloeexylon agollachum,Yalancı öd ağacı,Hind öd ağacı),	Cullar=Maverd (Gül suyu)
Asel-i musaffa (Mel depuratum,Süzme bal),	Cülнар (Flos Punica granatum,Nar çiçeği)
Asfur=Usfur (Cardamus tincturum,Asfur,Kuş yemi,Yalan safran),	Cünd-i bidester(Castoreum testis fibrinus (Kunduz taşı)
Asl-i süs (Astragalus glycyphylas,Yabani meyan kökü),	Ç
Ayı ödü (Ursar sabura,Ayı ödü,Ayı safrası)	Çadır (Dorema ammoniacum,Çadır uşığı,Şak ağacı)
Ayva çekirdeği=Habbü's-sefercel (Semen cydonia vulgaris,Ayva çekirdeği),	Çam sakızı (Resine pinead orientalis,Çam ağacı reçinesi,sakızı)
B	Çeşmizac = Çörek otu
Babadya (Artemisia nobilis, Sarı papatya,Öküz gözü)	Çörek otu (Nigella sativa,Çörek otu,Karamuk, Şehmiz)
Babunç (Atremis tinctoria;Sarı papatya)	Çükündür (Beta vulgaris,Pancar)
Badem-i mukasser (Semen Prunus amygdalus,Soyulmuş badem çekirdeği)	D
Badranuçbua (Melissa officinalis, Melisa otu, Oğul, Faba, Bakla unu)	Darcını (Cinnamomum seylanicum,Tarçın,Seylan tarçını,Kurfı)
Balilac (Terminaliabellerica roxberry, Balilec, Belile, Mirobalan)	Dar-u ahmer (Sarglum vulgaris,Darı,Cavers)
Ban otu (Hyosyamus niger,Siyah ban otu,Benc)	Dar-i fülül (Piper longum,Biber)
Basalu'l-unsul (Scillamaritima,Ada soğanı,Ansel,Unsul,Yaban soğan)	Dar-u hınna = Kına
Başmakçı girişi (Asphodelus aestivus,Ayakkabıcı zamkı)	Demü'l-ahveyn (Racema araco,İki kardeş kani,Karındaş ağacı)
Behmen(Stalice limonium,Kuduz otu,Kırmızı behmen)	Dühni'l-belesan = Belesan yağı
Belesanyağı(Camphora opobalsamum,Belesan ağacı,Mekke pelesengi,Balsam ağacı)	Dühni'l-kari (Pavonia arabica,Göz ağacı yağı)

Tablo V.: Mücerreb-Name'deki Droglar	
Bellut(Quercus ilex,Meşe,Palamut,Pernar,Sindan ağacı)	E
Benc-i kebir=Ban otu(Hyosyamus niger,Siyah ban otu,Benc)	Ebegümecci (Malva silvestris,Ebegümecci)
Benefşe(Viola odorata,menekşe,Benefşe)	Efriyun = Ferfiyun
Besbase(Myristica fragrans,Küçük hindistan cevizi),	Eftimon(Cuscuta epithimum,Kuskut,Cinsaçı,Şeytansaçı,Eftimon)
Bezr-i bassal(Semen alium cepa,Soğan tohumu)	Egir (Acorus clamus,Egir kökü)
Bezr-i benc=Ban otu tohumu,	Emlac = Amlac
Bezr-i cezer(Semen Daucus carota,Havuç tohumu)	Encure =Ancura
Bezr-i fiel(Semen Raphanus sativus,Ufak Turp tohumu)	Erik besi (Fructus prunus domestica,Erik pestili)
Bezr-i kardam = Kardamana	Esfidac (Plumbum carbonicum,Üstübeç)
Bezr-i kendene (Semen allium roceum,Kenden tohumu,Kurat,Küçük pırasa)	Esras (Asphodelus ramosus,Çiriş otu)
Bezr-i kerfis = Kereviz tohumu	Esved-i sımşim (Semen sesamum indicum, Susam, Güncid)
Emek unu (Farina panis,Ekmek unu)	Helilec kabulü (Terminalia chebula Kabulü helile)
Evelikün taşra (Rumex hydrolaptum,Labada)	Helyun (Herba asparagus,Kuşkonmaz,Halyun),
Eyari-i fikara (Sakız,safran,balsam ağacı,sünbül,kedi otu,yalancı tarçın,dar-ü fülül,azak ayrığı,sabr-i sokutru vb. gibi drog-lar bulunan formül)	Hınna = Kınna
Ezrak (Aqua distillata,Saf su)	Hıyar-ı şenber (Cassia fistula,Hıyarşenber)
F	Hıyar tohumu (Echinocystis lobata,Hıyar, Yabani hıyar)
Fersayun (Marrubium alysson,Ferasyun)	Horasani (Artemisiaantonium,Horasani, Vermut,Acı pelin)
Ferfiyun (Euphoria,Sütöğen,Ferbiyon,Şebrem),	Humus-u büyük = Nohut
Fetrasalyum (Herba athamanta macedonica,Makedonya maydanozu,Kamaşır) Fındık (Corylus colurna,Fındık)	Hurma (Phoenix dactylifera,Hurma)
Fıstık (Arachis hypogaea,Fıstık,Yer fıstığı)	Husyetü's-saleb = Buzidan
Füful (Fructus arecha catechu,Fufal ağacı,Hurma,Arek hurması)	I
Fuvve (Radix rubia tinctorium,Kök boya,Kızıl boya,Fuvve)	İrasa (Iris florentina,Su zanbağı,Floransa süseni)
Fülül-ü ebyaz =Ak fülül	İtrfal (Menyanthes trifoliata,Su yoncası,İtrfal)
Fülül-ü esved (Fructus piperis nigrum,Karabiber)	İ
Futeneç (Herba mentha plegium,Yarpuz,Avşan otu,Harbak)	İbrşim(Alyssum maritimum, Kozalık,yeşil ibri,Sahil,Kuduz otu)
G	İkli'l-melik (Melilotus officinalis, Kakule,Sarı yonca,Muflun,Koç boynuzu)
Garikon (Agaricus diliciousud,Polyporus officinalis, Garikon,Çayır mantarı)	İncir (Frutus ficus carica,İncir,Yemiş)
Gelenkübin = Terenkübin	İncir-i şami = İncir,Şam inciri
Gügercin b.ku (Columbea ficus,güvercin pislığı)	İncu (Margarita,İnci)
Güherçile (Kalii nitras,Güherçile,Potasyum nitrat)	İncubar kabı (Polyganum bistorta,Yılan otu,Kurt pençesi,Çıyanlık,Liflafa)
Gülbeşeker (Gül şeker karışımı)	İsmed (Stibium,Antimon,Sürme taşı, Sürme-i isfehane)
Gül yağı (Oleum rosa, gül yağı)	İt pahu (Canis fimus,Köpek pislığı)
Güncid=Esved-i sımşim(Susam)	J
H	İncar(Carbonas cupricus,Bakır çalığı,Bakır hidro karbonat)
Habbetü's-sevda = Çörek otu	Jüve(Hygrarium,Cıva)
Habbü'l-belesan = Belesan yağı	Jüvedür = Jüve
Habbü'l-gar (Laurus nobilis,Defne)	K
Habbü'l-nil =Bezr-i nil	Kabak tohumu (Semen Cucurbita pepo,Kabak çekirdeği)
Habbü's-sefercel (Semencydoniavulgaris,Ayva, Ayva çekirdeği)	Kablüssülük = Helezon,Sümüklü böcek
Habbü's zelâm (Cyperusesculantus,Abdülaziz, Şehvet otu)	Kabuli = Birink
Hacer-i ermeni (Alumini silicasi,Alüminyum silikat),	Kafur (Camphora,Kafur)

Tablo V.: Müccereb-Name'deki Droglar	
Hacılar kibriti = Kibrit	Kakene (Physalis alkekengi, Kakınc, Fener çiçeği, Gelin otu)
Halibi (Aster tripolium, Sahil asteri, Yıldız çiçeği)	Kakule = Hamame
Haliyetit (Ferula assa foetida Hilit, Şeytan b.ku, kasni)	Kalye = Deniz bitkilerinin yakılmasıyla elde edilen tuz, Soda)
Hamame (Amomum racemosum, Hamama)	Kanbil (Mallatus philippinensis; Kanbil otu, Kamale)
Harbak (Helleborus niger, Çöpleme, kış gülü, siyah boynuz otu),	Kantaryon (Centaurea cyanus, Kantaryon, Peygamber çiçeği)
Hardal-ı ebyaz (Sinapis alba, Beyaz hardal),	Kara boya (Acidum, Sülfrik asit),
Hardal tohumu = Hardal-ı ebyaz,	Kara haşhaş (Papaver somniferum, Kara haşhaş)
Harir-i ham (Bombyx crudus, Ham ipek),	Kara helile (Terminalia citrina, Kara helile)
Harnub (Ceratonic silique, Keçi boynuzu, Harnup)	Karanfil (Caryophyllus aromaticu, Karanfil ağacı)
Haşhaş = Afyon	Kara sakız = Zift Karpuz (Citrus vulgaris, Karpuz)
Hatmi (Althaea officinalis, Hatmi, gül hatmi)	Kardamana (Lagoecia cuminoides, Yabani kimyon, Karaviya)
Havlican (Alphina officinalum, Havlican, Galanga)	Karşarun =? Karşun (Othonna cheirifolia, Yılan başı, Karşun)
Hay-ı buvva (Amomum melequeta, Afrika kakulesi)	Kasni (Cichorium endivia, Kasni, Hindiba)
Hayufarikun (Hypericum perforatum, Sarı kantaryon, Mayası otu, Kılıç otu, Koyun kiran)	Kavızban suyu (Aqua Anchusa officinalis, Sığirdili bitkisi suyu)
Hazaz (Berberis lycium, Anberparis, Kadın tuzluğu)	
Helezon (Helix pomatis, Kabuklu sümüklü böcek, Salyangoz)	Kavun kökü (Radix cucumis mela, Kavun kökü)
Helile = Balilac	Kebabe (Fructus piper cubabe, Kebabe, Hint biberi, Kuyruklu biber)
Keber (Capparis spinosa, Keber)	Mastika (Resina pistachia lentiscis, Damla sakızı)
Keçi bikiği (Capri renes, Keçi böbreği)	Maverd (Aqua rosa, Gül suyu)
Keçinin sağ boynuzu (Cornu dextrum cornu, Keçinin sağ boynuzu)	Mazaryon (Herba daphne mezereum, Defne, Mezeryon, Gulapa)
Kehriba bussed (Curalium flavum, Sarı mercan)	Mazu (Thuja orientalis, Mazi)
Keklik ödü (Perdicis saburra, Keklik ödü)	Merare-i bakar (Pecoris saburra, Sığır ödü, Sığır safrası)
Kemaderyus (Teucrium chamaedry, Yer meşesi, Kısa mahmur Dalak otu, Kemedris)	Mercimek (Lens esculanta, Mercimek)
Kemun (Fuctus carum carvi, Kimyon, Frenk kimyonu, Karaman kimyonu)	Mersin yaprağı (Folia Myrtus communis, Mersin yaprağı)
Kendene (Allium roseum, Küçük piras, Kurat)	Mevizaç (Delphinium staphisagria, Bit otu, Yabani üzüm, Dağ üzümü, Mezevek)
Kendir (Cannabis sativa, Kendir, kenevir)	Meviz menakı = Mevzec
Kendis = Kundus	Mia (Strax officinalis, Günlük, Siğla ağacı, Buhur, Lebni, Abher, Kara günlük)
Kereviya = Kardamana	Mia sayal (Acacia seyal, Kiter ağacı, Sayal, Sant ağacı)
Kerfis (Apium graveolens, Kereviz)	Miya'-ı yabise = Mia
Kınna (Lawsonia inermis, Kına ağacı, Hınna)	Milh-i hindi (Kalii nitras, Hint güherçilesi, Potasyum nitrat)
Kıssa el himar (Ecbalium eletarium, Eşek hiyan, Karga düleği, Acı dülek)	Milh naftı = Milh-i hindi
Kısr-ı rumman = Nar kabı	Misk (Moschus, Misk)
Kızıl boya (Polygonum hydropiper, Su biberi, Frenk biberi)	Mukl (Comniphora opobalsamum, Mukl, Belesan, Mekke pelesengi, Balasan)
Kızıl behmen = Behmen, Kızıl kuduz otu	Mum (Candela, Mum)
Kızıl gül (Rosa gallica, Kırmızı gül, Frenk gülü)	Mürr (Comniphora myrrha, Mür, Hakiki mür)
Kızıl sandal (Pterocarpus santalinus, Kızıl sandal)	Mürr-ü safi = Mür
Kızıl üzüm (Vitis vinifera rubrum, Kızıl üzüm, Kırmızı üzüm)	Mürdasenk (Lytagryum, Oxydum Plumbicum fusum, Mürdasenk, Kurşun di oksit)
Kibrit (Sulphur, Kükürt)	N
Kil-i armeni = Tin-i Armeni	Nana (Herba mentha sativa, Nane)
Kişir = Küzbere	Nanavah (Fructus carum copticum, Mısır anasonu)
Kıttan (Semen linum usitatissimum, Keten)	Nar kabı (Cortex punica granatum, Nar kabuğu)
Kökner-ı asli (Abies, Köknar)	Narmusk (Mesua ferrea, Hint narı)

Tablo V.: Müccereb-Name'deki Droglar	
Kundus (Gypsophyla stratum, Voynik otu)	Nevre (Kireç kaymağı ve zeytinyağı ile hazırlanmış bir çeşit merhem)
Kurkum = Zerdecube	Nilüfer (Nymphaea, Nilüfer, Göl süseni)
Kurs-u ef'a (Vipera, Engerek yılanı zehiri)	Nişa = Nişaste (Amylum triticum, Nişasta, Buğday nişastası)
Kurt bağı (Passerina hirsuta, Kurt bağı)	Nohud (Cicer arietinum, Nohud)
Kust (Costus speciosus, Kist)	Nuşadur (Ammonii chloridum, Nişadır, Amonyum klorür)
Küzbere (Fructus coriandrum sativum, Kişniş)	P
L	Panbuk (Grossypum, Pamuk, Penbe)
Laciverd (Lapis lazuli)	Pazu (Herba beta vulgaris var cicia, Pazi)
Ladin (Picea orientalis, Ladin)	Pelid = Bellut
Leblebi unu = Nohud	Persiyavuşan (Adiantum capillus veneris, Baldırkara, Kimulcede)
Levz-i mukasser = Badem-i mukasser	R
Levz-i mürr = Mürr	Rabb'l-süs = Süs
Limon (Fructus citrus limonum, Limon)	Rasihat (Sulphat cupricum, Bakır sülfat)
Lisanü'l-asafir (Fraxinus axcelser, Dişbudak, Asfur)	Raşen (İnula thelenium, İnduz otu, Anduz otu, Kanes, Raşen)
Lisanü's-sevr = Kavızban duyu (Sığır dili) Lubbu Fındık = Fındık içi	Ratnc = Çam sakızı
M	Raziyan (Semen foenicunum vulgare, Rezene, Raziyanec, Raziyanec)
Magara (Aş olarak belirtilmiştir.)	Reyhan tohumu (Semen ocimum bacillium, Reyhan tohumu)
Ma'il-i cebin (Keçi sütünden sirke ve incir yaprağı ile sütün kestirilmesiyle yapılan peynir)	Rivend (Rheum officinale, Ravend, İşgin)
Mahmude (Convolvulus scammonia, Mahmude otu, Yer pelidi)	Rivend-i cini = Rivend Rubbin (Süzme yoğurt, Suyu alınmış yoğurt)
Mamirancini (Chelidonium majus, Mamiran, Kırilangçe otu, Büyük helile)	S
Mamişa (Glaucium corniculatum, Kırmızı boynuzlu gelincik, Kırilangçe otu)	Sabir (Aloe, Sarı sabir, Öd, Ud),
Sabr-ı mamişa = Mamişa	Şarab-ı hummaz (Aqua rumex acetosa, Kuzukulağı Şerbeti)
Sabr-ı sandal = Ak sandal	Şerab-ı reyhan (Misket tüzümünden yapılmış tüzüm suyu)
Sabr-ı sokutri = Sabir	Şerab-ı santra = ?
Sadic-i hindi (Melastoma, Kara ağız, Melastoma)	Şıblağ (Alumen, Şap, Alüminyum sülfat)
Sakamonya (Convolvulus scammonia, Mahmue, Sakamonya),	Şibit (Herba anethum graveolens, Dere otu, Turak otu, Samut otu, Köti kokulu rezene)
Sakbinec (Ferrula scowitziana, Sekbeni),	Şiric (Oleum zea mays, Mısır yağı, Darı yağı)
Sakr (Lac aereum, ekş, miş stür),	Şirigon = Esved-i simsim (Susamyağı, Şırlagan, Şırgan)
Sandarun (Callistris quadrivalis, Ziyet servi, Sandalus, Santrak),	Şir-i hışt (Ecanora esculanta, Men, Manna)
Sarımsak (Tubera alium sativum, Sarımsak),	Şitarac (Herba lepidium latifolium, Circir, Yabani eruka, Bahçe teresi, Horozuk)
Saru helile (Terminalia citrina, Sarı helile),	Şiyh (Artemisia arborescens, Pelin ağacı)
Saru kükürd = Kibrit, Saru zırnık (Arsenk ve kükürt karışımı),	T
Say yağı (Butyrum, Tere yağı),	Tatlu badem yağı = Badem-i mukasser,
Sebestan (Cordia myxa, Sebestan, Mısır nabkı),	Tabaşir (Bambusa arundinaceae, Hint kamışı, Tebeşir, Hezeran)
Seliha (Cortex cinnamomum cassia, Yalan tarçını, Saliha),	Temir hindi (Tamarundus indica, Demirhindi, Hint hurması)
Senavber (Pinus silvestris, Çam, Sarı çam, çam fistiği ağacı),	Terengubin (Manna frxinus ormus, Kudret helvası, Muzahar, Dişbudağı)
Serhas (Dryopteris filix nas, Eğrelti otu, Serhas),	Tezek yuvalayan kır böceği (Brachinus crepitans, Hanfa, Teşbih böceği, Osuruk böceği, Mayıs böceği, Tezek böceği)
Ruta graveolens, Sedef otu, Sazab otu),	Tezek külü
Sığır ödü = Merare-i bakar	Tin-i armeni (Terra armenica, Kil ermeni, Rumeli kili, Tin-i rumi)
Sığır yağı = Say yağ	Tin-i mahdum (Terra sigillata, Kil-i mahdum)
Silamesti bure = Bure armeni	Tohumkan (Portulacca oleracea, Semiz otu, Hurfah)
Simsim = Esved-i simsim	

Tablo V.: Mücerreb-Name'deki Droglar	
Sinameki (Cassia acutifolia, Sinameki)	Tuderin (Sisimbrium officinale, Bülbül otu, Çalgıcı otu, Yabani hardal)
Sinkar = Jenkar,	Turak otu = Şibit
Siriş = Başmakçı çirişi	Turb tohumu = Bez-i ficl
Sirke (Acetum, Sirke, Üzümlü sirkesi)	Turma ödü (Crus cinerea, Turma ödü, Turma safrası)
Sirkengubin (100 dirhem şeker veya bal ve 50 dirhem sirke ve biraz su katıp sirke uçuncaya kadar kaynatılarak elde edilen sıvı)	Turunc (Citrus aurantium amara, Turunc)
Siyaf-ı mamişa = Mamişa	Turmus (Lupinus termis, Acı bakla, Yahudi baklası, Mısır baklası)
Siyar = Seyyar kuşu yağı (Oleum corvix corax, Kuzgun kuşu yağı)	Tutya germani (Pollanthes tuberosa, Tutya çiçeği)
Sumak (Folia rhus coroaria, Sumak, Somak)	Tuz (Natrii chloridum, Tuz, Sodyum klorür)
Sumak-ı arabi = Sumak	Türbit (Ipomea turpethum, Türbit)
Suruncan (Tubera, Herba Colchicum automnale, Çiğdem, Suruncan)	U
Süs = Arki'l-süs	Udü's-salib (Herba padus officinalis, Ayı gülü, Şakayık, Famanya)
Su'ud (Cyperus longus, Kırık boğum, Uzun sad)	Ud-i ham = Ud-i hindi
Sünbül (Hyacinthus, Sünbül)	Ud-i hindi (Aloexylon agollachum, Yalancı öd ağacı, Hind öd ağacı, Nasr ağacı)
Sünbül-ü hindi (Andropogon nardus, Hint sünbülü)	Ud-i kameri (Herba micromarisbiflora, Güvercin otu)
Sünbül-ü t-nb=Sünbül-ü hindi	Ud-i zaferan = Zaferan
Ş	Unnab (Zizyphus sativa, Unnab)
Şabut ödü (Piscis saburra, Şabut balığı, safrası)	Usare-i afsentin = Afsentin
Şahm-ı hanzal (Citrullus colocynthus, Ebu cehil karpuzu, Hanzal, Acı elma)	Usare-i gafet-i kundusi=Cünd-i bidester
Şahtere (Herba fumaria officinalis, Şahtere, Şahterec)	Uşfur (Cartamus tinctorum, Asfür, Kuş yemi, Kartam, Yalın safran)
Şalgam tohumu (Semen brassica rapa, Şalgam tohumu)	Uskordiyon (Teucurium scordium, Su sarımsağı, Yılan otu)
Şabb-ı yemani = Şap	Uşşak = Çadır
Şeftali yeriği (Prunus persica, Şeftali)	Ü
Şekakul (Pastinaca schakskul, Yabani havuç)	Üstühüdüs (Lavandula stoechas, Lavanta çiçeği, Yerekan, Keşiş otu, Karabaş otu)
Şeker-i tebrizi (Saccarose, Tebriz şekeri)	Üşne (Muscus arboreus, Ağaç yosunu, Yosun, Ketencik)
Şem-i musaffa (Ceraflava, Süzülüş balmumu)	V
Şenciyyar (Anchuza tinctoria, Havaciva, Eşek marulu, Kırmızı siğirdili)	Varak-ı as = Mersin yaprağı
Varakü'l-gar = Habbü'l gar	Zencebil (Zingiber officinale, Zencefil),
Varakü'l-hayal (Caanabis sativa, Kendir, Kenevir)	Zengar = Jenkar
Verd-i ahmer (Rosa gallica, Kırmızı frenk gülü)	Zeravend (Aristolochia longa, Zeravend, Lohusa otu, Boru elması),
Y	Zerdali çekirdeği (Semen Prunus pseudoarmenica, Zerdali çekirdeği),
Yılan başı buncuku? (Arisarum vulgare, Yılan bucağı, Yılan yastığı),	Zerdeçube (Curcuma longa, Zerdeçöp, Kurkum, Hint safranı),
Yoğurt (Yoğurt)	Zerneb (Libanois montana, Libaniye, Deve kökü),
Yonca tohumu (Trifolium arvense, Yonca, tırfıl),	Zeyt yağı (Olive olea, zeytin yağı),
Yumurda kabı (Carbonicum calcium, Yumurta kabuğu, Kalsiyum karbonat)	Zıbak = Jüve
Yüzerlik dink kabı (Peganum harmala, Üzerlik otu, Mahmur çiçeği, Harmel)	Zift (Resinum, Zift, Katran, Reçine),
Z	Zire-i müdebbir (Eupatorium cannabinum, Yabani keten, Gafal, Koyun butrağı),
Zac (Sulphurum cupricum, Göztaşı, Bakır sülfat)	Zırrver (Sphaeranthus indicus, Zırrver),
Zac-ı kibrisi (Ferrosi sulfas, Ferro sülfat),	Züfa (Hysopus officinalis, Züfa, Zübra, Çürdük otu, Davud soğanı),
Za'fera (Crocus sativus, Safran),	Zürünbad (Zingibar, Zerunbet, Yabani zencefil, Zernebat)
Zamg-ı arabi (Acacia arabica, Arap zamkı, Mısırsant ağacı),	

(980-1037) tıbbi görüşlerini yansıtan Yunanca ve ya Süryanice yazılmış bu eser, Cerrah İbrahim bin Abdullah tarafından Türkçe'ye çevrilerek "Alâim-i Cerrahîn" adı verilmiştir. Cerrah İbrahim, kitabının nüvesini oluşturan bu çeviriye 14-15. yüzyılın ünlü Türk hekimlerinden Konyalı Hacı Paşa, Akşemseddin, Beşir Çelebi, Hekim Şirvani ve Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun eserlerinden de alıntılar yapmıştır. Ayrıca kitabın sonuna kendi kişisel deneylerini, benimsediği ilaç ve metodları da eklemiştir." (39).

Cerrah İbrahim'in eserinde hekim ve kitap eserleri verilmektedir. Bunlar arasında Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun da adı geçmektedir ve Jinekolojide kullanılan bir supposituvarla ilgili bilgiler, Sabuncuoğlu'dan almıştır. Gerçekten de Sabuncuoğlu'nun kişisel deneylerine dayanarak 1468 yılında yazdığı Mücerreb-Name'de bu formül yer almaktadır (38).

ŞEREFEDDİN SABUNCUOĞLU'NUN BİLİMSEL ŞAHSİYETİ

Yukarıda verdiğimiz bilgiler yanında Sabuncuoğlu'nun bilimsel değerini sekiz başlıkta irdeleyeceğiz:

ESKİ KAYNAKLARIN SABUNCUOĞLU'DAN BAHSETMEYİŞLERİNİN NEDENLERİ

Sabuncuoğlu'nun bilimsel şahsiyetine değinmeden önce, eski kaynakların Sabuncuoğlu'dan bahsetmeyişlerinin nedenlerini kısaca irdelemek yerinde olacaktır. Birçok meziyetlerine rağmen Sabuncuoğlu'nun Osmanlı-Türk bilim dünyasında az tanındığı ve eserlerinin kopyasının da az olduğu görülür. Bibliyografik kaynaklar da ondan ancak 20. Yüzyılın başında söz etmeye başlamışlardır. Bu çelişki nasıl açıklanabilir?

Son araştırmalar Sabuncuoğlu'dan ilk defa söz eden kaynağın 15.yüzyılda cerrah İbrahim bin Abdullah tarafından yazılmış, Alâim-i Cerrahîn isimli Türkçe cerrahi eser olduğunu ortaya koymuştur. Bu cerrahnameyle ilgili bir araştırma yapan Yıldırım şu bilgileri vermektedir:

"II.Bayezid'in (1483-1508) 1498'de başlayıp 1502 yılında biten Mora Seferi sırasında 1500 yılında fethedilen Modon kalesinde Çindar isimli bir tıp kitabı bulunmuştur. O devir de adet olduğu üzere Platon (M.Ö.427-347), Galenos (131-200), Hippokrates (M.Ö.460-377) ve İbn-i Sina'nın Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında saray hekimi olan Musa bin Hamun'un 16.yüzyılda yazdığı diş

hekimliği eserinde dağlama ve cerrahi ile ilgili kısımlar Sabuncuoğlu'nunkilere çok benzemektedir (40). Dolayısıyla ondan alınmış olması ihtimali çok kuvvetli ise de bu kesin olarak ortaya konamamıştır. Bu iki atıftan başka, Sabuncuoğlu ile ilgili eski bir kayıt yoktur.

Öyle anlaşılıyor ki zamanında ikinci lokman hekimi (Lokman-ı Sani) sayılan Akşemseddin (1390-1459), Altunizade (?-?) ve Ahi Çelebi (1436-1524) gibi saray ünlüleri arasında Sabuncuoğlu taşralı bir hekim olarak düşünülmüş; layık olduğu ilgiyi bulamamış; şöhreti de Amasya ve çevresinin sınırlarını pek aşamamıştır.

Sabuncuoğlu'nun zamanındaki hekimlerle rekabet edemeyip tarihi kaynaklara geçemeyişinin bir sebebi de zamanın öteki bilim dallarına ilgisiz kalıp çalışmasını yalnız tıp alanında yoğunlaştırmış olmasıdır. Oysa, o dönemin bilinen tanınmış hekimlerinin hemen hepsi aynı zamanda birer sanat ve din adamı idiler.

Sabuncuoğlu'ndan yeteri kadar söz edilememesinin diğer önemli nedeni de o devirde bilimsel eserlerin büyük çoğunlukla Arapça yazılmasıdır. Halbuki o, bütün eserlerini Türkçe yazmıştır. Vecihe Kılıçoğlu "Cerrahiye-i İlhaniye" adlı çalışmasında bu konuyu şöyle yorumlamaktadır:

"Görülüyor ki daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Arapça'nın bilim dili, Farsça'nın edebiyat dili olarak kullanılması geleneği bu devirde de bütün kuvvetiyle yaşamaktadır. Bu şartlar altında bir hekimin bilimsel eserlerini Türkçe yazışı, kendisinin tarihi kaynaklara geçmesini gerektirecek ciddi bir ilgi uyandıramaz." (5).

Sabuncuoğlu eser verirken yukarıda da değindiğimiz gibi devrinin tanınmış tıp eserlerini seçmiş ve yararlanmış. Mesela Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi hazırlarken yararlandığı Ebulkasım'ın et-Tasrif'i, Batıda ve Doğuda 400 yıl klasik bir eser olarak kalmış, hatta İsviçreli ünlü hekim ve filozof Alfred von Haller'in (1708-1777) *Artis Medicae Principae* (1769-1774) koleksiyonu için bile başvuru kaynağı niteliğini korumuştur (42). Cerrahide kaynak eser olarak böyle bir yapıtı seçmesi onun bilimsel niteliğini ortaya koyar.

SABUNCUOĞLU CİDDİ BİR ARAŞTIRICI VE DENEYCİDİR

Anadili dışında Arapça, Farsçayı çok iyi bilen ve Rumca'yı da bilen Sabuncuoğlu, yukarıda da değinildiği gibi dönemi öncesi yazılmış bilimsel eserleri araştırıp tarayarak kendi bilgi birikimini sağlamıştır.

nildiği gibi dönemi öncesi yazılmış bilimsel eserleri araştırıp tarayarak kendi bilgi birikimini sağlamıştır.

TÜRK TIP TARİHİNDE İLK DENEYSEL TIP ESERİ ONUN TARAFINDAN YAZILMIŞTIR

Türk Tıp Tarihinde kendi denediği ilaç ve tedavi metodlarını içeren ilk monografi olan Mücerreb-Nâme onun tarafından yazılmıştır. Kullandığı ilaç ve tedavi metodlarını defalarca deneyerek sonucundan emin olduktan sonra eserlerine almıştır. Tiryak hazırlarken kendi üzerinde ve deney hayvanında yaptığı deneysel çalışma onun araştırmacı ve deneyici niteliğinin tipik örneğidir (38).

SABUNCUOĞLU İYİ BİR KLİNİSYENDİR

Amasya Darüşşifası'nda 14 yıl çalışması bu niteliğinin kanıtıdır. Eserlerinde tedavi metodlarını en ince ayrıntılarına kadar vermesi, cerrahi teknikleri çok açık bir dille herkesin anlayacağı şekilde anlatması, bunu yetersiz bulup açıklamalarını resimlerle takviye etmesi önemlidir. Bu titizliğini ilaçların hazırlanmasında ve dozaj konusunda da göstermiştir. Eserinden anlaşıldığına göre Anadolu'dan ve uzak yerlerden bile kendisine ameliyat ve tedavi için hastalar müracaat etmiş, bunlardan önemli gördüğünü kitaplarına yazmıştır.

SABUNCUOĞLU İYİ BİR EĞİTİCİDİR

O, yukarıda da belirttiğimiz gibi bilgi birikimi ve tecrübesi olan bir hekimdir. Titizlikle seçerek hazırladığı Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye yukarıda da değinildiği gibi yaşadığı devir için üstünlüğü tartışılmaz bir eserdir. Eserinde verdiği ameliyat tekniği ile ilgili alet ve resimler okuyan için ayrıca görerek eğitim sağlıyordu (6,8). Mücerreb-Nâme ise daha önce yazılmış eserlerden derlenen ve kendi bulduğu formüllerle genişletilmiş bir eserdir. Bu kitap da sonraki dönemler için bir kaynak eser olmuştur. Eser yazabilen öğrenciler yetiştirmesi ve öğrencilerinin kendisinden iftiharla bahsetmesi onun öğretici ve eğitici özelliğinin kanıtıdır (38). Öğrencisi Muhiddin Mehi, Nazmü't-Teshil (Müfid) adı verilen manzum tıbbi eserini yazıya geçiren hocası Sabuncuoğlu'nu şu dizelerle över:

Şöhreti Sabuncu-Oglu dimeğ iledür bugün

Nice tıb ehli gelüb elin ayağın öper

Vacib oldı anı ben şeyh idünüb olam mürid

Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye eserinde sadece okumakla cerrahi girişimlerin yapılamayacağını, yapmak isteyenlerin bunları görmelerini ve hatta eğitici uzmanların kontrolünde uygulama yapmalarını söyler. Tavsiye edilen bir metod veya ilacın fenalığını görünce derhal "terketmelidir" der. Rivayetlerle iş görmeyi şiddetle reddeder. Cahil hekimlerden daima şikayet eder, tecrübeli ve hazık hekimlere güven duyar (6).

SABUNCUOĞLU TÜRKÇEYİ İYİ BİLEN VE KULLANAN BİR YAZARDIR

Yazmış olduğu üç bilimsel eser de o yüzyılda konuşulan ve kullanılan Türkçe ile kaleme alınmıştır. Arapça, Farsça bildiği halde eserlerini Türkçe yazması, Arapça ve Farsça'dan bilerek ve isteyerek ayrılmış olması, yazdığı eserlerin kolayca anlaşılabilmesi için yaşayan halk dilini kullanması bugün bile özlenen bir durumdur (2). Akraadin'in ön sözünde: "Tıp biliminin kitapları Arapça ve Farsça yazılmıştır. Anadolu halkı Arapça ve Farsça'yı bilmediklerinden yetersiz kalmışlardı" diyerek eserlerinin Türkçe oluşunun zorunluluğu konusunda açıklık getirir (6). Bu zorunluluk Sabuncuoğlu'nun zamanına göre övgüye değer bir ilim dili yaratmasını, kitaptan kitaba aktarılan Arapça ve Farsça kökenli zor kelimelerden kurtulmasını ve halkın dilinde yaşayan sözcük ve terimlerin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Görüldüğü gibi eğer, hekimlik dilinin Türkçeleşmesi için onun başlattığı süreç devam etseydi, tıp dilimiz bugün bir çıkmaz içine girmeyecekti.

Sabuncuoğlu'nun eserlerine genel olarak bakıldığında kendisinden önce Anadolu'da yazılmış Türkçe tıbbi eserlerden de faydalandığı anlaşılır. Eserlerinde kullandığı Türkçe terimler daha önce yazılmış kitaplarda (Konyalı Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifa'sı ve Teshil'i; İshak bin Murad'ın Edviye-i Müfredesi... gibi) da görülmektedir. Kısaca, Sabuncuoğlu'nun kullandığı dilin akıcı ve güncel oluşu, kullandığı yazının itinalı bir şekilde harekelenmiş oluşu, eserin yazıldığı devirde kullanılan dilin bütün özelliklerinin bugüne yansımaları sağlamış ve Eski Anadolu Türkçesi araştırmacıları için de çok değerli bir kaynak eser haline gelmiştir. Dil bilimci Vecihe Kılıçoğlu onun Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye eseri için şöyle demektedir;

"Bunun için Cerrahiye-i İlhâniye ilk günkü durumunu hiç bozulmadan, devirleri aşır günümüze kadar gelen, kopya nüshaları incelerken karanlıklarda kalan dilbilimcisine sönmez ışığı ile yol gösteren ve bu suretle de kendinden önce hatta daha sonraki devirlerin kopya nüshalarının dilini değerlendirmekte

bulunmaz bir ölçü olan, gerçeğin ve ilmin heyecanı ile dolu şüpheleri giderici aydınlatıcı bir eserdir." (5).

SABUNCUOĞLU BİR HATTAT VE RESSAMDIR

Şerefeddin'in kendi el yazısı ile yazdığı (otograf) eserleri kütüphanelerde mevcut olduğu için onu hat ve resim sanatı açısından değerlendirebilmekteyiz. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye eserinde Sabuncuoğlu dünyada ilk defa ilk defa bir cerrahi tekniği açıklamak amacıyla eserinde resim sanatını kullanmış ve ameliyat tekniklerini başarılı bir şekilde ve sistematik olarak resimlemiştir. Resimler yüksek bir artistik değer taşımaz, fakat teknik açıdan değerlidir.

Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun aynı zamanda bir hattat olduğu belirtilmiştir. Bu özelliğinden dolayı kendine ait olanlar dışında eserler de kopya etmiştir. Örneğin, çağdaşı Amasyalı hekim ve şair Halimi'nin Farsça Gülşen-i Dibâ adındaki manzum tıbbi eserini yazıya geçirmiş; öğrencisi Muhiddin Mehi'nin Müfid (Nazmü't-Teshil) adındaki manzum tıp eserini de yine o kopya etmiştir (41,42).

Sabuncuoğlu'nun yazdığı eserlerinden ve öğrencilerinin eserlerini kaleme almasından hat sanatını iyi bildiğini ve güzel yazı yazmada usta olduğunu öğreniyoruz. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'deki "... Bir talib-i ilm benden yazı yazmak öğrenirdi. Sağ yanağında bir yumurta büyüklüğünde bir uru var idi, ol uru yardım..." sözleri bunu kanıtlar (2).

SABUNCUOĞLU TIP ETİĞİNE SAYGILI BİR HEKİMDİR

O, mesleğine içten duygularla bağlı, hastalarına karşı sevecen ve ilgili, ayrıca deontolojik kurallara saygı duyan örnek bir hekimdir. Bu özelliklerini kendi sözleriyle aktaralım:

Yaptığı tedavilerden sonra hastasını takip eder:

"Bağladum gidüm, akşam durdum, gördüm kim ..." (2)

Verdiği ilaçların dozajını belirler:

"... kavi kişilere yarım miskaldir. Zayıf kişilere ve oğlancıklara çeyrek miskaldir..." (2)

Dikkatsiz hekimlere söyle der:

"...dağlagu (koter) göze çarparsa göze fesad olur. Adın tabib-i cahil olur..." (22).

Hekimlere şöyle deontolojik öğüt verir:

"... bir işi hor görüb adını yavuz itmeyesün. Aki-beti mahmud olmayan hastaya el urmayasun. Dünyana tamah idüp kendini halk katunda aziz iken hor itmeyesün. İnsafın rağbetinden ve hırsından fazla olmalıdır..." (2)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yukarıdaki bölümlerde Sabuncuoğlu'nun bir bilim adamı ve bir hekim olarak Türk ve dünya tıbbına katkıları vurgulanmaya çalıştık. Yabancı dilde yazılmış çeşitli tıp tarihlerinde ve ders kitaplarının tarihçe bölümlerinde onun adına ve Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'den resimlere rastlamak mümkündür. Türk tıp tarihçileri de onu yeteri kadar tanıtıcı yayın yapmışlardır. Bu modern düşünce sahibi hekimi günümüzde tanıtma ve yaşatmanın yolu (hakkında temel çalışmalar yapıldığına göre) şimdi, eserlerini bütünüyle

bugünkü dile çevirerek tıp dünyamıza tanıtmak yoluyla olacaktır. Biz bu düşünceyle

Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye ve Mücerreb-Nâme'yi karşılaştırmalı ve açıklamalı olarak yayınlanmış bulunmaktayız. Böylece, Akraadin'i, Mücerreb-Nâme'yi ya da Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye'yi okuyan günümüz hekimi onu daha iyi anlayabilecek, yapacağı bilimsel yayınlarda, vereceği ders ve konferanslarda, birçok tıbbi girişimi Türkiye'de hatta dünyada ilk yapan ve yayınlayan kişi olarak meslektaşlarına ve öğrencilerine tanıtılabilecek, bu 15. yüzyıl Osmanlı Dünyasının saygıdeğer hekimini hakettiği yere erdirtirebilecektir.

Ayrıca günümüz tıp dünyasında güncellik kazanan Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp çalışmalarında onun Mücerreb-Nâme eserine hem bilimsel açıdan hem de mediko-historik açıdan mutlaka yer verilmelidir.

KAYNAKLAR

1. Uzel İ. İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi. İst. Üniv. İst. Tıp Fak. Doktora Tezi No: 26 1979.
2. Sabuncuoğlu Ş. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye. Türkçe Yazma, Paris Bibl. Nat. Suppl. Turc. No: 693 1465.
3. Sabuncuoğlu Ş. Mücerreb-Nâme. Türkçe Yazma, Süleymaniye Küt. Ayasofya Kit. No: 2619 1468.
4. Hüseyin Hüsameddin. Amasya Tarihi. C: I-III İstanbul Necmistanbul Mat. (1329-32) 1914-16.
5. Kılıçoğlu V. Cerrahiye-i İlhaniye. Ankara T.T.K. Basımevi 1956.
6. Sabuncuoğlu S. Akraadin. Türkçe Yazma, Süleymaniye Küt. Fatih Kit. No: 3536 15.yüzyıl.
7. Tevfikoğlu M. Ali Emiri Efendi. Türk Kültürü 1970; 88(8): 244-270.
8. Sabuncuoğlu Ş. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye. Türkçe Yazma, İstanbul Fatih Millet Küt. Ali Emiri Kit. No 79 1465.
9. Huard P, Grmek M. Le Premier Manuscrit Chirurgical Turc. Paris Ed. Roger Dacosta 1962.
10. Lavastin L. Histoire Générale de la Médecine. Paris Albin Michel Ed. 1946.
11. Blochet E. Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliotheque National. Paris Bibl. Nat. Ed. 1933.
12. Uzel İ. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye. Cilt:1-II Ankara Türk Tarih Kurumu 1992.
13. Uzel İ. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye. 2. Baskı Cilt:1-II Ankara Türk Tarih Kurumu, 2020.
14. Acar HV. Yazılışının 550 yılında Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye hakkında SCI-1 kapsamındaki dergilerde yayınlanan Türkiye kaynaklı makaleler. Lokman Hekim 2015,5(2):37-44.
15. Uzel I. Dental chapters of Şerefeddin Sabuncuoğlu's illustrated surgical book "Cerrahiyyetü'l-Haniyye". J. Hist of Dentistry 1997; 45 (3): 107-112.
16. Uzel I, Memişoğlu H, Uzun S. Zwei Dermatologische Original-Kapitel in Cerrahiyyetü'l-Haniyye. Zeit.für Haut Krankheiten 1998; 10 (73): 689-692.
17. Baturel HF, Yüksel M. Thoracic Surgery techniques of Şerefeddin Sabuncuoğlu in the fifteenth century. Ann Thorac Surg 1997; 63: 575-577.
18. Acar HV. Acupuncture points in the book of Şerefeddin Sabuncuoğlu. A Turkish 15th century physician. Acupunct Med 2016; 33:72-76. doi:10.1136/acupmed-2014-010637.
19. Numanoğlu I. Cerrahiye-i İlhaniye: The earliest known book containing pediatric surgical procedures. J Pediatr Surg 1973;8(3):547-8.
20. Kaya ŞÖ ve ark. Were pneumothorax and its management known in the 15th century Anatolia. Tex Heart Inst J 2009; 36(2):152-3.

21. Oguz H. History of ophtalmology: A distinguished or extinguished field of scholarly activity? *Acta Ophtalmol* 2009; 87(3): 359.
22. Sarban S ve ark. Orthopoeedic techniques of Sabuncuoğlu in the 15th century Ottoman period. *Clin Orthop Relat Res* 2005; 439: 253-9.
23. Verit A ve ark. Urologic techniques of Serefeddin Sabuncuoğlu in the 15th century Ottoman period. *Urology* 2003; 62(4): 776-8.
24. Elçioglu O ve ark. Urinary bladder stone extraction and instruments compared in the textbooks Abul-Qasım Khalaf ibn Alzahra (Albucasis) (930-1013) and Serefeddin Sabuncuoğlu (1385-1470). *Endourol* 2010; 24(9): 1463-8.
25. Elmacı İ. Color illustrations and neurochirurgical techniques of Şerefeddin Sabuncuoğlu in the 15th century. *Neurosurgery* 2000; 47(4): 951-4.
26. Koc A, Erginoğlu U, Karaarslan O. Otorhinolaryngological procedures in the fifteenth century in Anatolia. *Ann Oto Rhinol Laryngol* 2004; 113(5): 414-7.
27. Uzel İ. Ottoman Turkish Dentistry. In: Kemal Çiçek editör. *The Great Ottoman-Turkish Civilisation. Volume-3 Ankara Yeni Türkiye: 2000 pp:455-70.*
28. Doğan T, Bayramicli M, Numanoğlu A A. Plastic surgical techniques in the fifteenth century by Şerefeddin Sabuncuoğlu. *Plast Reconst Surg* 1997; 99(6): 1775-9.
29. Kadioğlu NS, Ögenler O, Uzel İ. Şerefeddin Sabuncuoğlu's drawings in the gynecologic-obstetric instruments. *Turk J Med Sci* 2011; 41(1):1-5.
30. Wilson GA. An eye on the past. *Clin experiment Ophtalmol* 2004; 32(2): 12-2.
31. Kadioğlu S, Kadioğlu F, Uzel İ. Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Darüşşifaları ve Sabuncuoğlu Kongresi. Ankara Amasya Üniv.Yay.2011.
32. Uzel İ. A newly discovered translation of At-Tasrif "Zahra ve 'İlm-i Cerrah". *Belleter* 1998;52(203):453-460.
33. Guy de Chauliac. *The Major Surgery 1363.* (Çev. L. De Rosenman) 2005.
34. Yperman J. *Surgery 1320.* (Çev. A. De Mets) Paris 1936.
35. Adams F. *The Seven Books of Paulus Aegineta.* 3 vols London 1844-47.
36. Huard P, Grmek MD. *Mille Ans de Chirurgie en Occident de V-XVe Siecle.* Paris Ed. Roger da Costa 1966.
37. Adivar A. *Osmanlı Türklerinde İlim.* 4.Baskı İstanbul Remzi Kit. 1982.
38. Uzel İ, Suveren K. *Mücerreb-Nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Kitabı).* Ankara Atatürk Kültür Merk. Yay.2000.
39. Cerrah İbrahim. *Alaim-i Cerrahin.* Türkçe Yazma, Süleymaniye Küt. Hekimoğlu Ali Paşa Kit. No: 568 1504.
40. Terzioğlu A. *Moses Hamon Kompendium der Zahnheilkunde.* München 1977.
41. Halimi. *Gülşen-i Diba.* Farsça yazma. Süleymaniye Küt. Fatih Kit. No: 3659 1467.
42. Haller A. *Biblioteca Chirurgica.* Bern 1774-1777.
43. Muhiddin Mehi. *Müfid (Nazmü't-Teshil).* Türkçe yazma. Ankara Adnan Ötügen Küt. No: İ/60. 1467.

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA TIP

Erdoğan MERÇİL¹

ÖZET

Bu makalede "Türkiye Selçukluları'nda Meslekler" kitabındaki Tıpla ilgili bölümler ele alınmıştır. Bu dönemdeki mesleklerin incelenmesi bu konudaki bilgilerin çok kısıtlı olması sebebiyle ufak hacimli olmuştur. Bu makalede; doktor, cerrâh ve eczacı (Devâ-sâz) meslekleri incelenmiştir. Ayrıca eczacıların kullandıkları önemli ilaçlar hakkında bilgi verilmiş ve Türkiye Selçukluları idaresinde Anadolu'da bulunan doktorlar listesi ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Selçuklular, Tıp tarihi, Selçuklu doktorları

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye, Emekli, Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi.

*Bu makale yazarın "Türkiye Selçuklularında Meslekler" adlı Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 2000 kitabında yer alır.

Geliş Tarihi: 02/10/2021

Kabul Tarihi: 25/12/2021

GİRİŞ

Doktor

Türkiye Selçukluları denince bu meslek unvanı için üç kelime; Tabip, Hekim, Cerrah kullanılmaktadır.

Belki de cerrahı ameliyat uzmanı olarak ayrıca söz konusu etmek gerekecektir. Doktorluk konusunda bu sahanın uzmanlarının birçok çalışmaları mevcuttur. Yine de doktorluk hakkında kaynaklarda tespit etiklerimizi aktarmaya çalışacağız. Mesnevide şöyle yazar;

“Bir doktor, hastanın yanına geldiği zaman, onun iç doktoruna sorar. Senin içinde bir doktorun vardır ve bu da senin mizacıdır. Bir şeyi ya kabul eder yahut etmez. Bunun için dışardan gelen doktor, “Falan şeyi yediğin zaman nasıl oldun? Kendini hafif mi, ağır mı hissettin? Uykun nasıldı?” diye ondan sorup, içindeki doktorun verdiği bilgiye göre, bir teşhis kor. İşte bunun için esas olan o iç doktorudur. Yani insanın mizacıdır. Bu doktor zayıflayıp mizaç bozulunca, zayıftan birçok şeyleri tamamen aksine görür ve yanlış âraz gösterir. Şekere acı, sirkeye tatlı der. Bu bakımdan hasta kendisine (iç hekimine) yardım etmesi ve mizacının evvelki hâline gelmesi için, harici bir doktora muhtaç olmuştur. Bundan sonra, o kendini yine kendi doktoruna gösterir ve ondan direktif alır. Bir hastanın akli da kendisini doktora götürünceye kadar iyidir, faydalıdır; götürdükten sonra o artık bir rol oynamaz. Hastanın kendisini doktora teslim etmesi lâzım gelir.

Doktorun gelip hastanın nabzını tutması soru, damarın atması cevaptır.

Gaita (insan dışkısı) ya bakması soru (onun), rengi vesaire konuşmadan verilen cevaptır”

“Doktor tababetini icra etmek için herkesin hastalığını ister. Çünkü onun doktorluğu, halkın hastalığı ile vücut bulabilir. Fakat halkın hastalığına da razı olmaz. Eğer bunlara razı olsaydı onları iyi etmezdi”.

“Bir doktor, safra derdini, öteki doktor kuluncu, başka bir doktor sersamı, bir diğeri sıtma veya verem yahut zatülcenp hastalığını iyileştirse, bu doktorlar başka hastalıkları iyileştiremezler, demek doğru olmaz. Bunlar bu hastalıklara tutulmuş hastalarla karşılaşmışlar, tesadüfen bu hastalıkların tedavisi ellerine düşmüş ve bunları tedavi emişlerdir.” Gene Mesnevide denir ki;

“Hekimler bir padişahın hastalanan halayığı için canımızı feda edelim. Beraberce düşünüp beraberce

tedavi edelim. Bizim her birimiz bir âlem Mesihidir, elimizde her hastalığa bir ilaç vardır» dediler.

Ancak Mevlânâ'ya göre, “kibirlerinden Allah isterse (İnşallah) demediler. Allah da onlara insanların acizliğini gösterdi.” Bir başka yerde de şöyle yazar.

“...Hekim, hastanın yüzünü görüp, nabzını sayıp, idrarını muayene etti. Hastalığın ârazını ve sebeplerini de dinledi... inlemesinden gördü ki, (halayık) gönül hastasıdır. Daha sonra oda boşaldı, hekim ile hastadan başka kimsecikler kalmadı. Hekim tatlılıkla, yumuşak yumuşak sorular sordu. Bu arada kızın anlamasına kulak vermekte, nabzına ve nabzının atmasına dikkat etmekteydi. Hekim Semerkant'ı sorunca kızın nabzı attı çehresi kızardı, sarardı. Çünkü o, Semerkant'lı bir kuyumcudan ayrılmıştı. Böylece o hekim, hastadan bu sırrı elde edip o dert ve belanın aslına erişti” Mevlâna Mesnevide şöyle yazar;

“Bu beden doktorları pek bilgilidirler senin hastalıklarını senden daha iyi bilirler. İdrara bakıp ahvalini anlar ...sonra nabızdan, benizden, kandan da her türlü hastalığın kokusunu alırlar... Nabızdan da gözünden de benzinin renginden de sende derhal yüzlerce hastalık bulur, anlarlar. Beden doktorları... hastalığı teşhis için idrara vesaireye muhtaçtır. Hekim, hastanın nabzını tutup iyileşme ümidi olmadığını anladığı zaman, gönlün ne dilerse onu yap, hatırına ne gelirse yap, geri durma da sabır ve perhiz sana eziyet vermesin, diyebiliyordu. Ayrıca doktor hastaya perhiz verebiliyordu. Söz gelişi doktor hastanın başı ucuna gelip de ilâçları içmekten bıkip boza istediğini görse, hasta için de iyi olsun diye ilâçları boza testisi içine kordu.”

Doktorlar idrarın (ürenin) rengi, kokusu ve teşekkülünün yanı sıra tadına bakarak da hastalık teşhis edebiliyorlardı.

Bazı hastalıklarda zaman zaman başka ülkelerden de doktorlar istenmekteydi. Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus hastalandığı (verem) zaman doğu ve batının usta doktorlarını onu tedavi etmek için çağırıldılar. Sultanı muayene eden doktorlar bu hastalığa Fırat suyunun iyi geleceğini söylediler. Böylece sultan Malatya yakınında Viranşehir'e götürüldü. Her gün Fırat suyundan Şarabhâneye taze su getiriliyordu. Ancak bu bir fayda sağlamamış ve Sultan I. İzzeddin Keykavus vefat etmişti (616 Şevval/10 Aralık 1219-7 Ocak 1220).

Urfalı doktor Hasnon da Türkiye Selçukluları devlet adamlarından Emîr-i Ahur Seyfeddin ile İhtiyâreddin Hasan'ı tedavi etmişti (1227)

Sahib Fahreddin Ali Moğollar'ın baskısı karşısında ne yapacağını şaşırıp kalmış, üzüntüsünden ishal olmuştu. Bir günde elli defa ayak yoluna gitti yaşı da ilerlemişti. Doktor (Tabip) tedavisinde âciz kaldı, Sahib Ata 25 Şevvâl 687/22 Kasım 1288 tarihinde öldü

Bir tıbbî tayin vesikasında bir hastane tabipliğine tayin edilen doktorun neler yapması gerektiği açıkça belirtilmektedir. Bu tayin vesikasına göre, doktor hastaları tedavide, ilâç ve meşrubatın terkibine, pastil, dane (habb) ve müşhillerin eskilerin kitaplarında yazılandan fazla olmamasına dikkat edecek, fakir ve zengin arasında fark gözetmeyecek, hastanelerde tıp ilmi öğrenen öğrencilerin müşkül meselelerini açık delillerle aydınlayacaktır.

Hekimlerin mesleklerini icra ettikleri dükkânları (muayene-haneleri) vardı.

CERRAH

Sultan Rükneddin II. Süleymanşâh'ın (1197-1204) gönlünde yer tutmuş olan (Ayaz) isimdeki gulâmı bir gün av esnasında susamış iken, ihtiyar bir kadının elindeki yoğurt kâsesini kaparak içindekini yemiş ve parasını da ödememişti. Yaşlı kadın ise saraya kadar giderek sultana gulâmdan şikâyetçi oldu. Daha sonra gulâm ortaya çıktı.

Sultan II. Süleymanşâh kimin haklı olduğunu anlamak için derhal cerrah getirilmesini ve gulâmın karnının yarılmasını emretmişti. Cerrah bu emre uyarak gulâmın karnını açmış, mide ve bağırsaklarının yoğurt ile dolu olduğu görülmüştü.

Sultan I. İzzeddin Keykavus'un Halep seferi sırasında Selçuklu öncü kuvveti, Eyyubi hükümdarı Melik Eşref karşısında mağlûp olmuştu (1218). Bu sırada Emîr-i Meclis Mubarrizeddin Behramşâh Eyyubilere esir düşmüştü. Melik Eşref onu iyi karşılamış, cerrahlar çağırılarak yaraları sarılmıştı.

Sultan I. Alâeddin Keykubad Eyyubi hükümdarı

Melik Adil'in kızı Gaziye Hâtun ile evlenmek üzere Malatya'ya gitmişti. Ancak bu yolculuk sırasında sultanın boynunda bir çıban çıkmış ve ağır hastalanmıştı. Ferideddin Muhammed Câcermî, Bedreddin b. Harîrî, İzzeddin b. Hubel Mavsîlî, Takıyeddin Tabip ve Safiyeddevle Nasranî gibi devrin önde gelen doktorları sultanın tedavisiyle meşgul oldular. Ancak onlar çıbana neşter dokunursa büyük tehlike oluşacağını, pansuman ve ilâçlarla çıbanın tedavisinin mümkün olacağını ümit ediyorlardı. Sultan bir gün Cerrâh Vasil'i çağırmasını emretti. Vasil çıbanın istenilen olgunluğa ulaştığını görünce neşteri yaraya

sapladı, derhal cerrah ve sarı sular boşanmağa başladı. Bu sırada Emîr-i Taşdâr Celâleddin Karatay da görevi icabı, leğeni hazırlamıştı. Cerrah aktıkça sultan rahata kavuştu.

Çıban tamamıyla temizlenince uykuya dalmış ve geceyi istirahatle geçirmişti. Sultan uyanınca tekrar cerrahı istedi. Vasil Sultanın yarasını pamuklarla dolurarak daha fazla rahatlamasını sağladı.

Mevlana cerrahın çalışmasıyla ilgili bir örnek vererek şöyle diyor, "birinin elini kesseler veya kırsalar, onu eğri olarak sarıp boynuna assalar cerrah (operatör) onu düzeltir ve eski haline yerleştirir, getirir".

Türkiye Selçukluları devrinde hekimler çürük dişleri de çekip çıkarıyorlardı, "Sevgilinin ağrıdan, hastalık-tan kurtulması için hekim, çürük dişi çekip çıkarır".

Burgazi, cerrahlara da fütüvvet demeyeceğini, çünkü cerrahın daima yara ve ağrı düşündüğünü, gece-gündüz halkın yaralı olmasını istediğini, gönlünün de taştan katı olduğunu ileri sürüyor.

Türkiye Selçukluları devrinde doktorluk iddiasında bulunan bir şahsın tabip olmadığı hakkındaki şikâyetler kadınlara yapılmaktaydı.

Cerrahlar da bir arada çalışmakta idiler ve Kırşehir'de buna örnek olarak gösterebileceğimiz bir cerrahlar çarşısı vardı.

Devâ-sâz: Eczacı/Apothecary, a chemist, a druggist.

Türkiye Selçukluları devrinde kullanılan ilâçları hazırlayan eczacılık mesleği de tespit edilebilmektedir. Muhtemelen bunların macun ve şerbetler hazırlayıp dâruhânelerde (eczahâne) sattıkları anlaşılıyor.

TEDAVİ VE KULLANILAN İLÂÇLAR

Sirkengübün (veya sirkencübün/iskencübip); bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen bir şerbet. Ancak metinden anlaşıldığına göre, fazla kullanılırsa safrayı arttırırdı. Badem yağ fazla kullanıldığında kuruluk tesirini göstermeğe başlıyordu.

Helile (هليلة) tohumları ilâç olarak kullanılan bir bitkidir. Develioğlu bu konuda "tohumları müşhil olarak kullanılan bir nebat, kara helile" demektedir. Ancak metinde "kara helileyle kabız oldu, ferahlığı gitti" olarak geçmektedir. Buna mukabil Steingass (s. 1507), üç çeşit helile zikrediyor; helile-i zerd, helile-i siyah (kara) ve helile-i Kâbulî. Gölpinarlı'nın (*Dîvân-ı Kebir*, I, s. 418) açıklamalarına göre, kelimenin aslı halîla'dır, halk dilinde helile olmuştur, karası mülayimlik verir, sarısı ishali kesmek için kullanılırdı,

Latincesi terminalia'dır. Redhouse'un tarifi ise "Debagat ve boya işlerinde kullanılan helile ağacı meyvası" şeklindedir. Mevlânâ daima ağzında sarı helile bulundururdu. Bunun sebebi "nefsine tat vermemek için helilenin acılığı ile ağzını acılaştırmak ister" şeklinde açıklanmıştır.

Öte yandan beden hastasına şifalar veren **macunlar** hazırlanıyordu.

Sultan Rükneddîn (IV. Kılıç Arslan) Erzincanlı Alâeddîn Tabipten Erzincan'da bulunduğu sırada kendisi için birtakım macunlar hazırlamasını rica etti. Alâeddîn Tabip de bunun için üç bin dirhem-i sultanî harcayarak macunların hepsini hazırlamıştı. Ayrıca Mevlânâ şöyle diyor, «hastaları iyileştirmek için ilâçlar getirdim, macunlar getirdim». Sultan Veled'e göre (*Mesnevi*, s. 103) İlâçların ve macunların bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerinden dolayı onları isterler, satın alırlar ve kıymetlerini ona göre artırır.

Doktorlar köklerden ('Akakîr) de yararlanıyorlardı.

Gözlere de iyi görmesi için sürme sürülmekte idi, "Hekim... sürmeyi getir bana... ve (hastaya) gözün her yanmış şeyi görseydi, yanmış ekme yemezdim a yarın kör dedi" Peygamber de her gece uyurken gözlerini sürme taşı Antimuvan/antimony-rastuk taşı ile sürmelerdi.

Hazırlanan ilâçlardan biri de **müşhil** ilâçtır. Tıp tahsili de yapmış olan Ebu Bekr İbn el-Zekî, Karahisar-ı Devle emiri Nusreteddîn Hasan'a müşhil ilâcı hazırlamış ve bunu içmesi dolayısıyla bir mektup yazmıştır. Öte yandan Mevlânâ'nın muhitindeki dostlardan on sekizi (on yedisi) için müşhile ihtiyaç hasıl olmuştu. Ekmeleddîn Tabip bunlar için gerekli ilâcı hazırlamıştı. Bu dönemde zikri geçen ilâçlardan biri de beliledir. (مليلب) Bu helileye benzer Hindistan'da yetişen bir ağacın meyvesi olup, derisi tıpta kullanılmaktadır.

Ayrıca yaralı bir kişiyi, vücudundan temreni (ok ucu) çıkarabilmek için afyon vererek uyuturlardı.

Kaynaklarda zikri geçen ilâçlardan biri de **Absint-he'dir** (Efsintin, efsenteyn). Eski tıpta hastalıktan dolayı oluşan titremelerde ciğeri kuvvetlendirmek, felç, sara ve mide hastalıklarında ilâç olarak kullanılmakta idi. Mevlânâ bu ilâç için şunları söylüyor "...ansızın bir seher çağı can hekimini bir küp dolusu efsintin getirdi de şu hasta bedenim, şu ağlayıp inleyen gönlüm dirildi, çevikleşti, başını yastuktan kaldırdı".

Yine bu dönemde kullanılan ilâçlardan biri de **mahmude** denilen bingöz otudur. Mevlânâ'nın müritle-

rinden bir genç Mısır'a gitmek için Antakya'dan gemiye binmiş ve yolda Frenklerin eline esir düşmüştü. Bu genç, Tanrı'nın ilhamıyla, yedi çeşit meyveden lezzetle içilebilen bir ilâç hazırlayıp içine biraz mahmude koymuş ve hasta olan Frenklerin reisini iyileştirmişti. Bu sayede de esaretten kurtulmuştu.

Gözü ağrıyanlara sürülen ilâçlardan biri **tutiya** zikredilmektedir, tutiya gözü kuruluktan koruyan bir ilâçtır. Mevlânâ da bu ilâçtan bahsediyor; "...ey gözlerimizi sürmeliyen, ey can gözümüze tutya olan güzel"

"İşin sonunda o veli-nimet, gözünü açtı da tutyayı gördün.

Zikri geçen ilâçlardan biri **galiye**dir. Galiye; çok güzel kokulu bir ilâç olup, eski tıpta kullanılıyordu. Terkibi; misk, amber vesaire kokulardan meydana gelmekteydi, dimağ ve kalbi takviye ile, baş ağrısı ve ağız çarpılması için kullanılıyordu.

Zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı ve panzehir olarak kullanılan **tiryakın** terkiibini Tâc Bulgarî adındaki bir şahıs yapmıştı. Tâc Bulgarî aynı zamanda Selçuklu hükümeti tarafından Bağdat'a elçi gönderilmişti. "Bana panzehir ver diye doktorunun önüne baş koy, yalvar ona; çünkü... ben ne zehirler yuttum ne zehirler içtim". Ayrıca *Dîvân-ı Kebir'de*, (II, s. 530 not. 3) zikri geçen ilâçlardan biri tebeşir ve bambudan yapılmaktadır.

Mevlânâ da zaman zaman hastaların iyileşmesi hususunda kuvvet ve kudretini göstermekte ve onları sağlıklarına kavuşturmak için önerilerde bulunmakta idi. Onun dostlarından Fahreddîn-i Sivasî yüksek ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanmış ve bir süre yatalak olmuş, bütün doktorlar tedavisinde âciz kalmışlardı. Mevlânâ kendisini ziyarete gittiğinde, onu bu hâlde görünce sarımsak taneleri tedarik etmeleri ve onları dövüp hastaya yedirmelerini buyurdu. Hasta hemen o gece terleyip iyileşmişti. Doktorlar, «Bu tedavi Mevlânâ'nın kudret elinin yaptığı bir tedavidir. Yoksa bunun tıp kaidelerinde ve hikmet kanunlarında yeri yoktur» dediler.

Yine müritlerden Celâleddîn Feridun, Mevlânâ'ya uykusunun çokluğundan şikâyetçi olmuştu. Mevlânâ ona haşhaşın sütünü emretti. Müritlerden Bahâeddîn Bahrî ılıcada fena hâlde hastalanmış ve hayatından ümit kesilmişti. Mevlânâ'nın buyruğuyla onu döşegiyle birlikte kaldırıp Ilıcanın hamamına götürdüler ve Dagdağı havuzuna soktular. Mevlânâ onu sıcak suyun içine sayılamayacak kadar batırıp çıkardı. Herkes usta bir doktorun hiçbir hastaya yapmadığı ve kimsenin görmediği bu garip tedavi karşısında şaşırılmışlardı... Mevlânâ, Bahâeddîn'i sudan çıkardı, bir

süre dinlenmesini buyurdu. Hasta kalkar kalkmaz yemek istedi ve aniden iyileşti.

Yine Mevlânâ, "Doktorlar şekerin safra yaptığını söylerlerse de buna kulak verme" demektedir.

Mevlânâ hastalandığı zaman Ekmeleddîn Tabip ve Gazanfer tedaviyle meşgul oldular. Her seferinde birlikte Mevlânâ'nın nabızlarını tutup, bir teşhis koymak için tıp kitaplarına başvurdular. Tekrar tekrar nabız yokladılarsa da her seferinde nabızı başka bir şekilde gördüler. Sonunda bu hastalığı teşhisten âciz kaldılar. Mevlânâ 5 Cuma'da II 672 (7 Aralık 1273) tarihinde vefat etti.

Emîr Arif Çelebi de idrarını tutamamak hastalığına müptelâ olan Ahi Muhammed Divâne'yi iyileştirmişti. Arif Çelebi kendisi de seyahatte bulunduğu sırada Amasya'ya gelmişti. Ancak Çelebi hazretlerine hava su değişmesinden ötürü bir rahatsızlık geldi, mübarek mizacı bozuldu. Bunun üzerine şehrin bütün doktorları onun mizacının düzelmesi için su ile karışmış şarap içmesini tavsiye etmişti.

Şeyh Evhadeddîn Kirmanî de Kayseri'de gözlerinden rahatsızlanmış ve onu kehhalan (göz doktorları) ve tabipler tedavi etmeğe çalışmışlardı. Ancak şeyh müritlerinden Kâmil Tebrizî'nin yemiş ve daha sonra da gözlerini karpuz parçasıyla bağlamıştı. Bir süre sonra gözlerini açtığında iki ay süren hastalığın geçtiği görülmüştü.

Tutmaç denilen yemeğin de şarap içip başı ağrıyanlara iyi geldiği anlaşılıyor. Selçuklu beylerinden Hatıroğlu Şeref, Emir Taceddîn Hüseyin'e, «Dün akşam içtiğimiz şaraptan başım ağrıyor. Ben kulunuzun evinde bir-iki sahan tutmaç var. Eğer siz efendimiz andan yemek için kendinize zahmet verir de baş ağrısını giderirseniz, bu kadim kulunuzu sevindirirsiniz» demişti. Öte yandan Reşideddîn Tabip Anadolu valisi olan oğlu Celâleddîn'den Tebriz' e kurduğu hastane için Rum ilâçları istemişti. Ayrıca ilâçların isimlerini ve miktarlarını da yazmıştı. Buna göre ilâçlar

Revgan-ı Efsentin-i Tokadi	5 men
Revgan-ı Mastakîy-i Efrencî	10 men
Revgan-ı Kundus-ı Kiri (katran)	10 men
Revgan-ı Laden-i Kubrusî	5 men
Süsen-i Antaki	10 men
Ustu-hudus	10 men

Sivas Darüşşifasının vakfiyesinde mütevellî; doktor, göz hekimleri (kehhal) ve cerrahların tahsisatını tak-

dir emekte tek yetkilidir. Öte yandan II. İzzeddin Keykavus'un mülknâmesinin şahitlerinden biri tabiptir.

Türkiye Selçukları idaresinde Anadolu'da bulunan tespit ettiğimiz doktorlara gelince;

1. Melik el-Hükema ve ettiba Ekmeleddîn Tabip
2. Ebu Bekr İbn el-Zeki
3. Gazanferî Tebrizî
4. Alâeddîn-i Erzincanî
5. Urfalı Tabip İsa,
6. Rıdvan b. Ali
7. Cerrâh Vasil
8. Urfalı Hasnon
9. Ferideddîn Muhammed Câcermî
10. Bedreddîn b. Harirî
11. İzzeddîn b. Hubel Masilî
12. Takıyyeddîn Tabib (Ebu Bekr Yusuf),
13. Safiyeddevle Nasranî
14. Burhaneddin İbrahim b. Abdurrahman b. Ebû Bekr, Hekim
15. Nakib
16. Tabip Şerefeddîn el-Antakî Ya'kubî
17. Ebû Sâlim en-Nasmhî el-Ya'kubî, Kureba
18. el-Hekim Şem'un el-Harputî
19. Harun Tabip (Ebu'l-Ferec'in babası)
20. Ebu'l-Ferec,
21. Ali Sivasî (Ebû Abdullah Ali b. Muhammed b. Ali el-Sivasî),
22. Kutbeddîn Şirazî
23. Fahreddin Ahlaü
24. Şeyh Nureddîn-i Bimaristanî
25. İbn el-Baytar
26. Şucaeddîn Ali b. Ebî Tâhir
27. Muhammed b. Ebi'l-Fezâil el-Mütetabbib el-Nahcuvanî
28. Mevlânâ Emîr Hasan-ı Tabip
29. Muzaffer Kurşî
30. Sa'deddîn Mes'ûd
31. Zeyneddîn
32. Alâeddîn b. El-Kehhâl Ali b. Abdülkerim b. es-Safedî
33. Cemâleddîn Ebu'l-Ferec b. Ali b. Muhammed b. El-Cevzî
34. Hubeys (Huseyn) b. İbrahim et-Tiflîsî

Tıp Tarihi konusunda araştırma yapanlar başka doktor isimleri de zikrediyorlar, söz gelişi: Bedreddîn Tebrizî, Necmeddîn Nahcuvanî, Kemâleddin Karatay ve Abdüllâtif Bağdadî gibi. Ancak bunlardan Bedreddîn Tebrizî mimarlıktan başka astronomi, aritmetik, simya ve kimya, narincat ve sihir ilimleri bildirdi, doktor değildi. Necmeddîn Nahcuvanî de filozoftu. Süheyl Ünver'in Kemâleddîn Karatay'ı doktor zan-

netmesinin yanlış olduğu ileri sürülüyordu. Abdül-lâtif Bağdadî ise, Erzincan'da tabî ilimlere büyük bir rağbet gösteren Mengüçlü 'Alâeddin Dâvûdşâh'ın (1225-1228) hizmetinde çalışmıştır. Bizim tespit ettiğimiz doktorlar ise genelde Türkiye Selçuklularının hizmetinde çalışmış olanlar ile sultanları ve devlet

adamlarını tedavi edenlerdir. Tıp tarihçilerinin zikrettiği bir kısım doktorlar da Eyyubilerin hizmetinde görev yapmışlardır. Yine Selçuklular devrinde Urfa'da yaşamış, fakat onlarla münasebeti tespite edilemeyen büyük bir tabip de Gabriel idi.

KAYNAKLAR

1. Mevlânâ Celâleddin , Divân-ı Kebir, I-VII, Hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı Kültür bakanlığı Yayını 1992.
2. Mevlânâ Celâleddin, Fihi Mâfih, çevr.M.Ü.Anbarcıoğlu. İstanbul 1969.
3. Mevlânâ Celâleddin Mesnevî -Tercümesi ve Şerhi.I-VI, çevr. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983.
4. İbn-i Bibî (Tıpkıbasım), Trk.trc. I, s. 312-313. Krş. Turan, Türkiye.
5. Mevlânâ Celâleddin Mesnevî -Tercümesi ve Şerhi.I-VI, çevr. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983.
6. Mevlânâ Celâleddin, Divân-ı Kebir, I-VII, Hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı Kültür bakanlığı Yayını 1992.
7. Mevlânâ Celâleddin, Fihi Mâfih, çevr. M.Ü.Anbarcıoğlu. İstanbul 1969.

ANADOLU'NUN ŞIFALI DEĞERLERİ

İbrahim Adnan SARAÇOĞLU¹

ÖZET

Tüm canlılar (insan, hayvan ve bitki) tohumdan çoğalır. İnsan da ana rahmine düştüğünde tohumdur. Toprak, içeriğindeki (fil ard) mikrobiyolojik, vitamin, mineral ve enzim çeşitliliği ile bir bütün olarak tohumu korur, besler ve büyütür yani tohumların ana rahmidir. Tohum bir zaman kapsülüdür. Geçmişten gelenleri korurken, bir yandan da onları geleceğe aktarır. Tohumu kaybetmek hem beslenme kültürünü hem de geleceğini kaybetmektir. Tohumları korumak ve çoğaltmak gelecekteki nesillerimizin de üzerimizdeki haklarıdır.

Anadolu Tıbbı eski zamanlarda yaşamış tüm kültürlerin hastalıklardan korunabilmek veya tedavi edebilmek için uzun yıllar boyunca deneme yanılma yoluyla buldukları şifalı reçeteleri içermektedir. Ulaşılabilen en eski tıbbi kayıtlar MÖ 3000-5000 yılları arasında yaşamış olan Sümerler tarafından kil tabletler üzerine yazılmıştır. Sümer tabletlerinden anlaşıldığı üzere hastalıkları anladıklarını ve bitkileri kullanarak sağlıklarını koruduklarını ve iyileşme sağladıkları ve uyguladıkları tıbbın bitkilerin kullanılmasına dayanmaktadır (1). Sümerlere kadar uzanan Anadolu Tıbbı içerisindeki uygulamardan birisi olan bitkilerle tedavi yöntemi olan fitoterapinin etkinliği Anadolu'nun zengin tıbbi ve aromatik bitkilerine dayanmaktadır. Tıbbi ve aromatik bitkilerin içeriğindeki etkin maddelerin keşfi ile modern tıbbın tedavi ajanları da gelişerek artış göstermektedir.

Tıbbi ve aromatik bitkiler sadece fitoterapi alanına katkı sağlamakla kalmayıp modern tıbbın tedavide kullandığı sentetik ilaçların de çeşitlenmesinde fonksiyonel rol almaktadır. Geçmiş yüzyıllarda tıbbi ve aromatik bitkilerimizin çeşitliliği çok daha fazlayken günümüzde sayıları giderek azalmaktadır. Tıbbi ve aromatik bitkilerin Anadolu Tıbbı'nın hastalıklara karşı koruyucu ve tedavi edici gücünü günümüzden geleceğe taşıyabilmek için tohumlarını doğal habitatında doğal yetiştirme teknikleriyle çoğaltarak sahip çıkmalıyız. Sunulan derlemede Anadolu tıbbi içerisinde ata tohumlarının önemi, ata tohumlarının çoğaltılması ve korunabilmesi için son yıllarda bürokside yapılan yeniliklerden, tıbbi ve aromatik bitkilerin fitoterapideki etkinliğinden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Ata Tohumu, Tıbbi ve Aromatik Bitkiler, Anadolu Tıbbı

¹Prof. Dr., Cumhurbaşkanı Başdanışmanı, Saraçoğlu A.Ş, Ankara-Turkey.

ORCID No: 0000-0003-3588-9965

e-mail: saracoglu@profsaracoglu.com

Geliş Tarihi: 27/09/2021

Kabul Tarihi: 28/11/2021

GİRİŞ

Tohum'un ve toprağın kadim sırlar taşıdığı, Rad suresi 4. Ayetinde de Yüce Allah tarafından tebliğ olunmuştur. 4. Ayette "Yeryüzünde birbirine komşu parçalar, üzüm bağları, ekinler; sürgünlü-çatalı ve tek gövdeli hurma ağaçları vardır; hepsi bir tek su ile sulanır. Böyle iken üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda akıllarını kullanan insanlar için ibretler vardır." Tohum derken sadece bitki tohumu değil, hayvancılıkta Anadolu coğrafyasına özgü yerel küçük baş (koyun, keçi) ve büyükbaş hayvan sperması, ekme de Anadolu'ya özgü ekme mayası da birer tohum, genetik kaynak ve hafızadır.

Savaşta ve barışta hedefte hep tohum vardır.

1100'lü yıllarda Cengiz Han, 1200'lü yıllarda Kubilay, 1300'lü yıllarda Timur'un savaş stratejilerindeki ana hedeflerden birisi tohuma bağlı ekili ve dikili ne varsa yok etmektir. Timur'un Gürcistan'ı istilasında ilk hedefi üzüm bağlarını yakmak olmuştur. Savaşan Gürcü askerler, mintanlarının altına asma filizlerini saklamışlardır. 1700'lü yıllarda Fransa'da Büyük Elçi olan Thomas Jefferson, risotto pirincini gizlice Amerika'ya götürmüş Monticello'daki çiftliğinde çoğaltmıştır. Daha sonra ABD'nin 3. Başkanı olan Thomas Jefferson diyor ki:

"Herhangi bir ülkeye verilebilecek en büyük hizmet, kültürüne faydalı bir bitki tohumu kazandırmaktır."

Hitler 1941'de Rusya'ya saldırdığında ilk hedefi St. Petersburg'daki botanikçi Nikolay Vavilov'un tohum bankasını ele geçirmektir. Rus halkı tohumları vermemek için etten duvar örmüştür. Hitler "kavgam" adlı kitabında Anadolu'yu, Avrupa'nın tahıl ambarı olarak düşünmüştür.

Tohum, milli güvenliğimizin temel taşlarından biridir. Tohumun genetik yapısını değiştirerek insanlığı kontrol altına alma hedefinde olan güç, kendi topraklarını bozduğunu anlayınca, Mezopotamya'yı kendine hedef olarak belirlemiştir.

Saygıdeğer ve Muhterem Emine Erdoğan Hanımefendi, bizzat şereflendirerek ve manevi desteği öncülüğünde Ülkemizde 3 farklı tarih ve lokasyonda tohum buluşmaları düzenlenerek vatandaşta yerel tohumlarımız hakkında doğru bilgilendirmeler yapılmıştır.

Evlatlarımıza ve gelecek nesillerimize toprağı ve üzerinde yapılan kültürü doğru algılatılabilmek, sev-

direbilmek için, dilimize yanlış ve eksik olarak kazandırılmış "TARIM" kelimesine manasını veren ecdadımız Osmanlı'nı ziraat kültürünü kendimize örnek alarak doğru tercüme edilmesi. (agriculture) = (tarla kültürü) önemlidir.

Ecdadımız Osmanlı, kooperatifçiliği Dünyada ilk kuran ve ilk uygulayandır. Tüm Dünya ve Avrupa, kooperatifçiliği Osmanlı'dan öğrenmiştir. AB, iki yıldan beri ecdadımız Osmanlı'nın "sürdürülebilir tarım politikasını" model olarak uygulamaya geçmiştir. Biz de organik tarım henüz yerleşmeye çalışırken, AB, ecdadımız Osmanlı'yı örnek alarak organik tarımın bir üst seviyesi olan "sürdürülebilir tarım" a geçiş yapmaya çoktan başlamıştır. Tarihçi Prof. Dr. Halil İNALCIK Osmanlı'nın tarım politikasındaki başarısını kitaplarında anlatmıştır. Kaldı ki, Osmanlı tarımında vergi almıştır. Herhangi bir destek de vermemiştir. Köylümüzün, çiftçimizin istediği destekten ziyade alım garantisidir.

Sofralarımızın kurucusu köylümüzün, hayvancılık ve tohumda sürdürülebilir başarısı, huzuru ve özgüveni, devletimizin, regülasyonlar ve regülasyoncular karşısında alacağı önleyici ve koruyucu tedbirler sayesinde köylümüzün ezilmesine engel olmakla mümkündür.

3 Eylül 2019 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanarak Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması ile ilgili yönetmelik yürürlüğe girmiştir. Birçok ülkenin genetik kaynaklarını ve biyolojik çeşitliliğini koruyabilmek adına çıkarmak isteyip de çıkaramadığı bir yönetmelik örneğidir. Bu yönetmelik, sadece fenotip değil, genotip ve hatta kemotip analizleri ile tüm Dünyaya örnek ve referans oluşturacaktır.

Geleceğin güçlü devletleri; genetik kaynaklarını, biyolojik çeşitliliğini ve ekolojisini koruyarak, yerel tohumlarını (çekirdek, sperm, yumurta, maya) çoğaltarak, sürdürülebilirliği başarmış olanlar olacaktır.

Yerel tohumlara sahip çıkılması son yüzyılda unutulmaya yüz tutmuş "Anadolu'nun Şifalı Sırları (2)" isimli kitapta da yer verildiği üzere Anadolu'nun kadim kültürü Anadolu Tıbbı'nında (Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp, GETAT) yeniden etkinliğinin ve etkililiğinin artmasına büyük destek olacaktır. GETAT uygulamalarından biri olan fitoterapide kullanılan tıbbi ve aromatik bitkilerin, insan metabolizmasında hastalıklara karşı koruyucu ve tedavi edici gücünün etkilendiği parametrelerden biri; doğru bitkinin doğru coğrafi alanda doğru ziraat üretim yöntemleriyle yetiştirilmesidir. Bitkinin yetişmesi sırasında kullanılan tüm kimyasal ajanlar bitkinin kendi metabolik

yolaklarında değişime uğramış metabolitlerin üretilmesine sebebiyet vermektedir. Bu değişim fitoterapinin etkinliğinin zayıflamasına neden olmaktadır. Fitoterapinin etkili gücü tıbbi ve aromatik bitkilerin çeşitliliğine de dayanmaktadır. Nesli tükenmek üzere olan bitkilerimize ve tohumlarına koruyarak sahip çıkmamız gerekmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde önceki yüzyıllarda çok daha fazla olan endemik tıbbi ve aromatik bitki çeşitliliğimiz zamanla azaldığı literatür çalışmalarından da anlaşılmaktadır. Modern tıbbın tedavide zorlandığı bazı hastalıklar doğru bitki veya bitki karışımının kullanımı ile bertaraf edilebilmektedir. Bu tedavi ediciliği bitki içerisinde insan metabolizmasıyla uyumlu olan doğal yaşayan etkin metabolitlerin sayısının ve çeşitliliğinin fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Bitkilerin yaşamları süresince yaşamda kalabilmek için sentezlemiş olduğu değerli doğal kimyasal etkin maddelerin insan sağlığındaki doğru kullanımları gelecekte ortaya çık-

ması muhtemel farklı hastalıkların da tedavilerinde aktif rol alabilecek potansiyelde olmaları yönüyle değişmemiş tohumlarına yerel bölgesinde temiz topraklarımızla buluşturarak çoğaltmak yoluyla sahip çıkılması stratejik öneme sahip olan bir konudur.

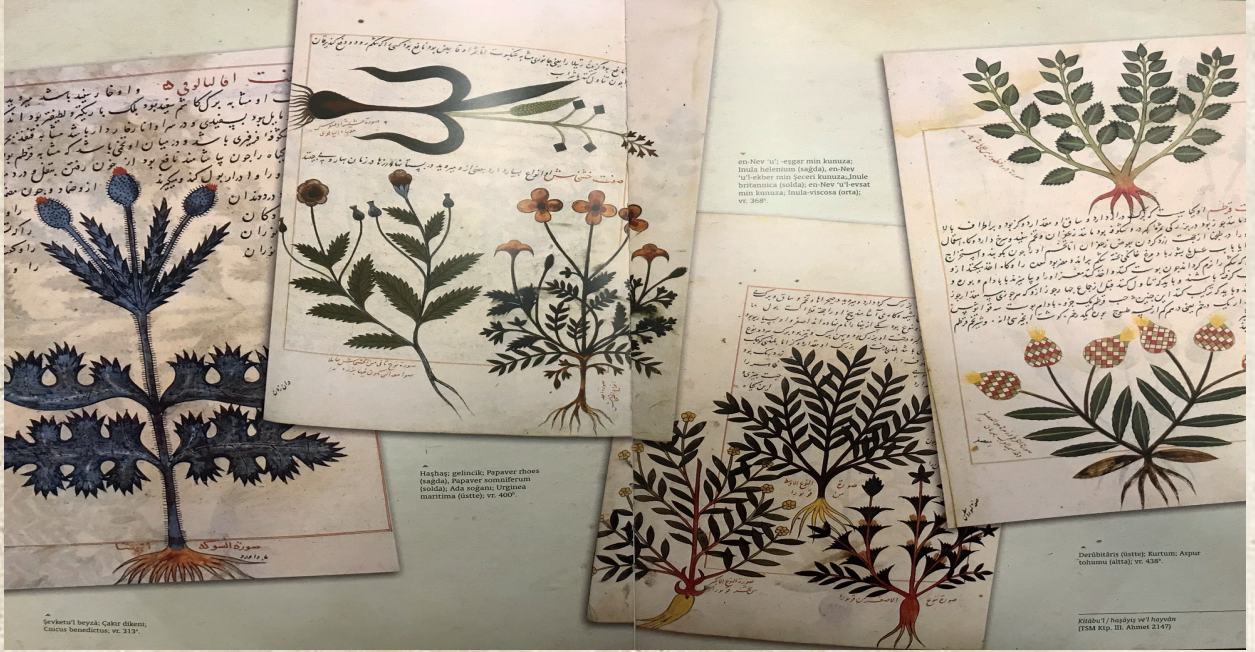
TEŞEKKÜR

Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a 11. Kalkınma Planına alınmasına "Sürdürülebilir Doğa Çiftlikleri"ne onay verdikleri için şükranlarımı sunuyorum. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanı Sayın Naci Ağbal'a desteklerinden dolayı ayrıca teşekkür ediyorum. Ata Tohumları projemize verdikleri desteklerinden dolayı başta Milletimize, Sayın Cumhurbaşkanımız'a, Muhterem Eşleri Sayın Emine Erdoğan Hanımefendi'mize ve tüm ilgili Bakanlık çalışanlarına şükranlarımı arz ederim.

KAYNAKLAR

1. Inoue, M., Hayashi S. and Craker Lyle E., Role of Medicinal and Aromatic Plants: Past, Present, and Future Pharmacognosy - Medicinal Plants chapter 2, ISBN: 978-1-83880-611-8, Edited by Shagufta Perveen, 2019.
2. Saracoglu İbrahim A., Anadolu'nun şifalı sırları, İstanbul. Saraçoğlu yayınları, 2019 ISBN:978-605-9948-08-1.

FİTOTERAPİK BİTKİLER MİNYATÜRÜ kolaj-Osmanlılarda Tıp Ahlakı s.177-178

SAĞLIK BAKANLIĞI
Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Dairesi Başkanlığı
Bilkent Yerleşkesi, Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı 6001. Cad. No:9 Çankaya/Ankara
Tel: +90 (312) 471 77 77
E-Posta: anadolutibbidergisi@saglik.gov.tr
i.anatolianmedicine@saglik.gov.tr
web: anadolutibbidergisi.saglik.gov.tr

Bakanlık Yayın No:
1230
